ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

E-BULLETIN
REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

Издателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia

София 2022

„Е-бюлетин“ е периодично научно електронно издание на Регионален исторически музей – София

“E-Bulletin” is a periodical scientific electronic edition of Regional History Museum – Sofia

Съставители

д-р Александър Станев (РИМ–София)
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Отговорен редактор
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Редакционна колегия

доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова (РИМ–София)
гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова (СУ „Св. Климент Охридски”)
д-р Марио Филипов (РИМ–София)
Елена Николова (РИМ–София)

Техническо оформление

Светлана Чолакова

Editors

Alexander Stanev, PhD (RHM–Sofia)
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editor-in-chief
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editorial Board

Veneta Handzhiyska-Yankulova, Assoc. Prof., PhD (RHM–Sofia)
Iliana Borisova-Katsarova, Chief Assist. Prof., PhD (SU “St. Kliment Ohridski”)
Mario Filipov, PhD (RHM–Sofia)
Elena Nikolova (RHM–Sofia)

Layout

Svetlana Cholakova

Издателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia

ISSN 2603-424

Изисквания към авторите за подготовка на публикация / Requirements for authors when preparing a publication: https://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/requirements

Регионален исторически музей – София
Regional History Museum –Sofia

ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
E-BULLETIN

http://www.sofiahistorymuseum.bg/bg/ http://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/

Бр. 05/2022 ISSN 2603-4247 Vol. 05/2022

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENT

АРХЕОЛОГИЯ /ARCHAEOLOGY

ПРАИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ МЕСТНОСТТА ЧУНГОВИЦА, С. ЛОЗЕН, СТОЛИЧНА ОБЩИНА
Маргарита Попова, Люба Дафова

PREHISTORICAL MATERIALS FROM CHUNGOVITSA LOCALITY, VILLAGE OF LOZEN, STOLICHNA MUNICIPALITY
Margarita Popova, Lyuba Dafova
.....*9–16*

КЪСНОАНТИЧНИЯТ КОМПЛЕКС В КВ. ВЕРДИКАЛ, ГР. БАНКЯ – ДАННИ И МАТЕРИАЛИ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА ПРЕЗ 1981 Г.
Анани Антонов

THE LATE ANTIQUE COMPLEX IN VERDIKAL NEIGHBOURHOOD, TOWN OF BANKYA – DATA AND MATERIALS FROM THE 1981 SURVEYS
Anani Antonov
.....*17–42*

ТЕРЕННИ ИЗДИРВАНИЯ В ЗЕМЛИЩАТА НА СЕЛАТА ЛОЗЕН И КАЗИЧЕНЕ, РАЙОН ПАНЧАРЕВО, СТОЛИЧНА ОБЩИНА
Александър Станев, Методи Златков

FIELD SURVEYS ON THE TERRITORY OF LOZEN AND KAZICHENE VILLAGES, PANCHAREVO DISTRICT, STOLICHNA MUNICIPALITY
Alexander Stanev, Metodi Zlatkov
.....*43–111*

ИСТОРИЯ / HISTORY

БОЯНСКИЯТ МАЙСТОР И ПРЕДСТАВАТА ЗА САРАЦИНИТЕ
Ели Антова

THE BOYANA MASTER AND THE REPRESENTATION OF THE SARACINS
Eli Antova
.....115–128

СВЕДЕНИЯТА ЗА ВЛАСИ *„РИМСКИ ПАСТИРИ“* И УПОТРЕБАТА НА ТЕРМИНИТЕ *BULGARI, BLASII* И *MESSIANI* В УНГАРСКИТЕ ХРОНИКИ ОТ XIII–XV ВЕК
Цветозар Йотов

THE ACCOUNTS OF WALLACHIANS AS “*ROMAN SHEPHERDS*” AND THE USE OF THE TERMS *BULGARI, BLASII* AND *MESSIANI* IN THE HUNGARIAN CHRONICLES FROM 13TH–15TH CENTURIES
Tzvetozar Yotov
.....129–151

ДИАЛЕКТИКА НА УПРАВЛЕНСКИТЕ И ИЗМЕРИТЕЛНИ СИСТЕМИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
Василис Пимпас

DIALECTIC OF MANAGEMENT AND MEASUREMENT SYSTEMS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS CONSEQUENCES
Vasilis Pimpas
.....153–167

ТАКОР КЮРДЯН – ТАКИ: 25 ГОДИНИ ПО-КЪСНО
Силвио Томов

THAKOR KURDYAN – TAKI: 25 YEARS LATER
Silvio Tomov
.....169–185

ИЗКУСТВОЗНАНИЕ / ART STUDIES

ИЗЛОЖБА ПО СЛУЧАЙ 100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НИКОЛАЙ БОЕВ
Христина Грозданова

EXHIBITION ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF NIKOLAY BOEV
Hristina Grozdanova
.....189–206

НАУЧНАТА ИЛЮСТРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ОТ XIX ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК И НЕЙНОТО МЯСТО В НАУЧНИТЕ ИЗДАНИЯ И ОТВЪД ТЯХ
Христина Грозданова

THE SCIENTIFIC ILLUSTRATION IN BULGARIA FROM 19TH CENTURY TO MIDDLE 20TH CENTURY AND ITS PLACE IN SCIENTIFIC EDITIONS AND BEYOND
Hristina Grozdanova
.....207–228

МУЗЕОЛОГИЯ / MUSEOLOGY

„СПОМЕНИ ЗА ШЕСТ СОФИЙСКИ УЛИЦИ“ ОТ ВЕРА МЕЧКАРОВА
Марияна Маринова

“MEMORIES OF SIX SOFIA STREETS” FROM VERA MECHKAROVA
Mariyana Marinova
.....231–253

РЕЗУЛТАТИ ОТ АНКЕТИТЕ ПРОВЕДЕНИ ВЪВ ВРЪЗКА С „ЕВРОПЕЙСКА НОЩ НА МУЗЕИТЕ 2022“ И ДЕНЯ НА СОФИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ И НЕГОВИТЕ ФИЛИАЛИ
Ангел Драгиев

RESULTS FROM SURVEYS CONDUCTED IN CONNECTION WITH *EUROPEAN NIGHT OF MUSEUMS 2022* AND *DAY OF SOFIA* IN REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA AND ITS BRANCHES
Angel Dragiev
.....255–263

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ДИГИТАЛИЗАЦИОННИ РЕСУРСИ В БЪЛГАРСКАТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА
Ангел Драгиев, Йордана Николова, Даниел Иванов

DIGITALIZATION AND DIGITIZATION RESOURCES IN THE BULGARIAN MUSEUM PRACTICE
Angel Dragiev, Yordana Nikolova, Daniel Ivanov
.....265–285

НАУЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
Бранимира Тенева

THE SCIENTIFIC LIBRARY OF THE REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA
Branimira Teneva
.....287–289

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО / CULTURAL HERITAGE

БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В СФЕРАТА НА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО С АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОФИЛ (1944–2020 Г.). ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД
Даниел Иванов

BULGARIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE WITH ARCHAEOLOGICAL PROFILE (1878–1944). HISTORICAL REVIEW
Daniel Ivanov
.....293–305

АРХЕОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ПРАИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ МЕСТНОСТТА ЧУНГОВИЦА, С. ЛОЗЕН, СТОЛИЧНА ОБЩИНА

Маргарита Попова, Люба Дафова

Настоящото кратко съобщение е свързано със съхраняваните в РИМ–София материали от праисторическото селище в местността Чунговица, с. Лозен. То е едно от многото праисторически селища в района на Софийското поле познати единствено от теренни обходи от миналия век (Петков 1931: 115–145; Петков 1936: 403–423; Петков 1950: 157–170; Петков 1960: 44–58; Петков 1961: 64–73; Петков 1963: 177–194; Тодорова 1986: 123–132; Тодорова, Вайсов 1993: 97–116).

В края на 50-те и началото на 60-те години на миналия век М. Станчева и М. Гаврилова посещават редица софийски села с цел регистриране на старини. Като част от тази инициатива м. Чунговица в землището на с. Лозен за първи път попада в полезрението на археолози от Музея за история на София. През април 1960 г. Станчева и Гаврилова два пъти имат възможност да обходят землището на с. Лозен и да съберат археологически материали. В дневника си те описват обекта в м. Чунговица като разположена източно от дерето Брождан „слабо издигната могила върху изобщо наклонена към север местност", която заема площ от около 3–4 дка и се отличава от околния терен по тъмния си цвят (Фиг. 1).[1] В наши дни местността Чунговица, с. Лозен е обхождана два пъти – през 2008 и 2021 г.[2] – като са събрани материали от енеолита, бронзовата, желязната и римската епохи. По време на целевите обходи, осъществени от през 2021 г. тук са регистрирани два обекта „Чунговица 1" и „Чунговица 2" (Пенчева 2012: 395–434; Станев, Златков 2022: 47–49).

Съхраняваните във фонда на РИМ–София керамични фрагменти от енеолита, събрани през 1960 г. (Фиг. 2) и по време на обхода през 2021 г. (Фиг. 3–4)[3], от

[1] Бележки за софийските села – Научен архив на РИМ–София.

[2] Обходите са осъществени по проект към Министерство на културата – „Системни теренни археологически издирвания на територията на Столична община", сезон 2021 г., с ръководители д-р А. Станев (РИМ–София) и д-р М. Златков (НАИМ–БАН).

[3] Рисунките са любезно предоставени от д-р А. Станев (РИМ–София) на когото изказваме благодарност.

м. Чунговица, са изключително малобройни и силно фрагментирани. Преобладаващата част са фрагменти от различни по размер съдове, като хранилища с врязана украса и гърнета с набодена, врязана и рисувана с графит украса.

Има и няколко керамични фрагмента от форми с множество отвори – т.нар. цедки или димарници, познати през всички етапи на енеолита в селищата от Западна и Източна България (Чохаджиев 2007: 95; Попов 1996: 71; Детев и др. 1979: обр. 3, 6.1; Радунчева 1976: 5, обр. 5.7; Данов 2019: 75).

В м. Чунговица са намерени и четири изцяло запазени керамични предмета, известни в научната литература като „дръжки". Те са характерни за късния енеолит в Западна България, като предназначението им не е изяснено. Изказани са различни предположения, сред които: дръжки за окачване и носене на керамични съдове, разпределители на нишки за тъкачен стан и приспособления за затягане на вързопи (Чохаджиев 2007: 83 с цит. лит.).

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Данов 2019: В. Данов. *Керамични съдове и малка пластика от енеолитното селище Градешница* (= *Дисертации*. Т. 14). София, 2019.

Детев и др. 1979: П. Детев, И. Крайчев, И. Кръстев, Ж. Попов, Г. Илиев. *Разкопки на Марчева могила в гр. Ямбол.* – В: *Известия на музеите в Югоизточна България*. Т. 2. Пловдив, 1979, с. 7–25.

Петков 1931: Н. Петков. *Могилата Окол глава при с. Гниляне*. – В: *Годишник на Народния музей*. Т. V (за 1926–1931 г.). София, 1933, с. 115–145.

Петков 1936: Н. Петков. *Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности.* – В: *Годишник на Народния музей.* Т. VI (за 1932–1934 г.). София, 1936, с. 403–423.

Петков 1950: Н. Петков. *Селищната могила Окол глава*. – В: *Известия на Археологическия институт.* Т. XVII. София, 1950, с. 157–170.

Петков 1960: Н. Петков. *Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле.* – В: *Археология*, 4, 1960, с. 44–58.

Петков 1961: Н. Петков. *Нови данни за неолитната култура край София*. – В: *Археология*, 3, 1961, с. 64–73.

Петков 1963: Н. Петков. *Пеклюк – праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско.* – В: *Известия на Археологическия институт.* Т. XXVI. София, 1963, с. 177–194.

Попов 1996: В. Попов. *Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури по поречието на р. Русенски Лом.* Русе, 1996.

Радунчева 1976: А. Радунчева. *Виница: енеолитно селище и некропол* (= *Разкопки и проучвания.* Кн. VI). София, 1976.

Станев, Златков 2022: А. Станев, М. Златков. *Теренни издирвания в землищата на селата Лозен и Казичене, район Панчарево, Столична община*. – В: *Електронен бюлетин на РИМ–София*, 5, 2022, с. 43–111

Тодорова 1986: Х. Тодорова. *Каменно-медната епоха в България.* София, 1986.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. *Новокаменната епоха в България.* София, 1993.

Чохаджиев 2007: С. Чохаджиев. *Неолитни и халколитни култури в басейна на р. Струма.* Велико Търново, 2007.

S U M M A R Y

PREHISTORICAL MATERIALS FROM CHUNGOVITSA LOCALITY, VILLAGE OF LOZEN, STOLICHNA MUNICIPALITY

Margarita Popova, Lyuba Dafova

Various fragments of ceramic vessels and objects from the Eneolithic Age were discovered during the field archaeological research in the Chungovitsa Locality, near village of Lozen, which are now kept in the fund of RIM–Sofia.

Ключови думи: *праисторическо селище, местността Чунговица, с. Лозен, теренни археологически издирвания, керамични фрагменти, енеолит*

Key words: *prehistoric settlement, Chungovitsa Locality, village of Lozen, field archaeological research, pottery fragments, Eneolithic*

А В Т О Р И

Д-р Маргарита Попова
Национален исторически музей
margarita_po@abv.bg

Люба Дафова
Регионален исторически музей – София
l.k.dafova@gmail.com

Margarita Popova, PhD
National Museum of History
margarita_po@abv.bg

Lyuba Dafova
Regional History Museum – Sofia
l.k.dafova@gmail.com

МИС IIIн94в-9

МИС IIIн94в-10

МИС IIIн94в-11

Фиг. 1.

A4064
A4069
A4072
A4067
A4070
A2902
A2901
A3094
A2903
A4073
A4066
A3509
A3092
A3093
A4060
A4061
A4063
A4062
0
5 cm

Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

КЪСНОАНТИЧНИЯТ КОМПЛЕКС В КВ. ВЕРДИКАЛ, ГР. БАНКЯ – ДАННИ И МАТЕРИАЛИ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА ПРЕЗ 1981 Г.

Анани Антонов

Феноменът „римска вила“ (*villa urbana/suburbana/rustica*) е широко разискван в научната литература. Сред родните заглавия, занимаващи се с проблематиката се откроява изследването на Венцислав Динчев „Римските вили в днешните български земи“ (Динчев 1997). През последните години във връзка с редица инфраструктурни държавни начинания значително се увеличи броят на извънградските обекти от най-общо епохата на Късната античност, засечени в различни райони на България. Голяма част от тях бяха идентифицирани от проучвателите си именно като *villa rustica*. Независимо от големия брой проучени обекти през годините, днес не е възможно да се даде ясна дефиниция за подобна селищна структура. Вариативността в архитектурните решения, ниската степен на заинтересованост към интерпретация на археологическия материал и неговата непубликуваност са фактори, от които е продиктувана тази невъзможност. Очевидни са трудностите и на античния човек във формирането на ясна формулировка, що е то римска вила? За Варон например, вилата е селско поселение, свързано с производството на хранителни продукти (Varo, Rust. 3.2.1) Тацит от своя страна тълкува термина *villa* като всяка селищна структура в неградска среда.[1] В Юстиниановия кодекс също е отделено внимание на терминологията. Сградите издигани в градските предели са наричани *aedes*, а тези в аграрна среда *villae*. Обработваеми площи, на които се е издигала сграда, са наричани *fundus*, а незастроените площи *ager* (Cod. Just., Digest. 7.16).

Съществена концентрация на извънградски комплекси, интерпретирани като римски вили е засечена в хинтерланда на Serdica, който през Късната античност е център (столица) на провинция *Dacia Mediterranea*. Това са обектите локализирани при кв. Филиповци (София), кв. Обеля (София), кв. Хаджи Димитър (София), кв. Бусманци (София), Гара Искър (София), Александровска болница (София), с. Мировяне (Софийско), с. Драговищица (Софийско), гр. Костинброд (Софийско).

[1] Вж. напр. Tacitus, Annales, 6.1.21, 6.28.50.

Днес разполагаме с кратка статия относно разкопките на комплекса в кв. Обеля (София), проучван 60-те години от екип с ръководител М. Станчева (Станчева 1981: 52–71).[2] Откъслечни сведения имаме за разкопките, проведени в днешния кв. Филиповци (София) от същата проучвателка (Станчева 2010: 28–73). С характер на осведомителни бележки е информацията за проучванията на обектите, локализирани при Александровска болница (София) (Велков 1926: 145–149), Гара „Искър" (София) (Велков 1938: 407–409), кв. Стефан Караджа (София) и кв. Вердикал (гр. Банкя) (Григорова 1982: 58–59). Сред малкото по-цялостно публикувани обекти е т.нар. „резиденциален комплекс", идентифициран с античната *Scretisca* в м. Градището (гр. Костинброд) (Динчев 2003). Все още непубликувани са резултатите от проучванията при с. Драговищица и Мировяне, чието изследване на терен продължава и към този момент (Христов, Будакова 2015: 502–505; Христов, Танева 2016: 539–542; Чолаков, Славчев 2015: 517–520; Чолаков, Райчева 2020: 843–847). Оскъдна и непубликувана е информацията за разкопките в кв. Бусманци, проведени от Ж. Величков. Сравнително сигурна е локализацията на вилно стопанство в землището на с. Лозен (Софийско), м. Чунговица (Пенчева 2012).

Както става ясно от прегледа, нивото на публикуваност на въпросните обекти е много ниско. Дори постулираните като напълно проучени обекти при Обеля и Вердикал, остават с относително кратки публикации или както във втория случай единствено съобщение в поредицата „Археологически открития и разкопки". Ето защо реших, че е необходимо да обработя, наличния материал и археологическа документация за тези два комплекса. След изследването, касаещо т.нар. Обелска вила, сега фокусът ми е насочен към обнародването на резултатите от обекта в кв. Вердикал (гр. Банкя)[3].

Физикогеографска характеристика

Комплексът се намира на ок. 15 км по права линия от укрепената територия на *Serdica* през Античността. Днес неговото място е заето от стопански двор, а самите археологически проучвания, които започват на 19.V.1981 г. и завършват на 27.VII.1981 г. са продиктувани от строежа на аграрно-промишлен комплекс (АПК) „Вердикал". Обектът се намира на незаливна тераса на р. Какач (Клисурска). Интересен е фактът, че на брега на тази малка и не особено пълноводна днес рекичка са разположени още два комплекса със сходна датировка и интерпретация – тези при кв. Филиповци и кв. Обеля. Поречието на р. Какач навярно трасира подход към Софийското поле и е използвано като част от пътна връзка свързваща София с Граовското поле и Брезник на запад. Доказателство, че подобна отсечка е съществувала към XIX век е пътеписът на френския геолог Ами Буе, съставен между 1836 и 1838 г. Ето какво пише той:

[2] Тук трябва да добавим критичната рецензия на Димитър Николов по отношение статията на Магдалина Станчева (Николов 1982).

[3] Още в самото начало искам да благодаря на екипа на РИМ–София за оказаната подкрепа и възможността да работя с наличната документация и археологическия материал.

„Отсам тях теренът е просечен от урви, които сме принудени да заобиколим, за да се смъкнем в Софийската котловина. Тук-там няколко розови храста или няколко veratrum [76a], или Inula [77] намаляват крайно голямата оголеност на почвата. На 3 левги от Брезник е колибарското село Клисура (днес село Клисура – бел. на автора), *разположено на първата тераса, под която могат да се различат най-малко още две. Известно е, че тези неравности на терена са навсякъде около всички древни оттекли се блата, т. е почти е несъмнено, че Софийската равнина е била някога дъно на обширно езеро. На 3 левги от София край една рекичка се намира усамотената странноприемница Бански-Хан* (днес гр. Банкя – бел. на автора). *И една левга по-нататък от това място е колибарското селище Върдо-Калина* (кв. Вердикал на гр. Банкя – бел. на автора). *От този последен пункт се виждат добре всички орографски подробности, които представляват красиво обкръжение на раззеленилата се Софийска равнина. Терасите, за които току-що споменах, и малките възвишения, които ги ограждат, ѝ придават изглед на някакъв кръгъл римски цирк с гигантски размери. Между Бански-Хан и София минаваме през селото Филиповци* (днес кв. Филиповци на гр. София – бел. на автора) *и прекосяваме малката рекичка Калканиц* (река Какач – бел. на автора), *извираща от Витоша, вливаща се в Искер*“ (ЧПБ 4 1981: 277).

С доза вероятност може да подозираме използването на подобно трасе и в по-старо време. Избирайки това направление за достигането на Софийското поле, пътникът скъсява значително маршрута пред заобиколния път през Бучински проход. Не е изключено нанизаните по него обекти при кв. Вердикал на гр. Банкя, с. Иваняне (Иванова 1935: 220–228) и кв. Филиповци на гр. София да сигнализират за ползването му и през Античността.[4]

Благодарение на геодезично заснемане, направено на 4.VI.1981 г., знаем надморската височина на няколко точки от обекта. Ще приемем една от тях – репера на обекта, който се намира на кота 649,93 м. По-нататък в дневника разбираме, че теренът е равнинен с денивелация от един метър на изток.

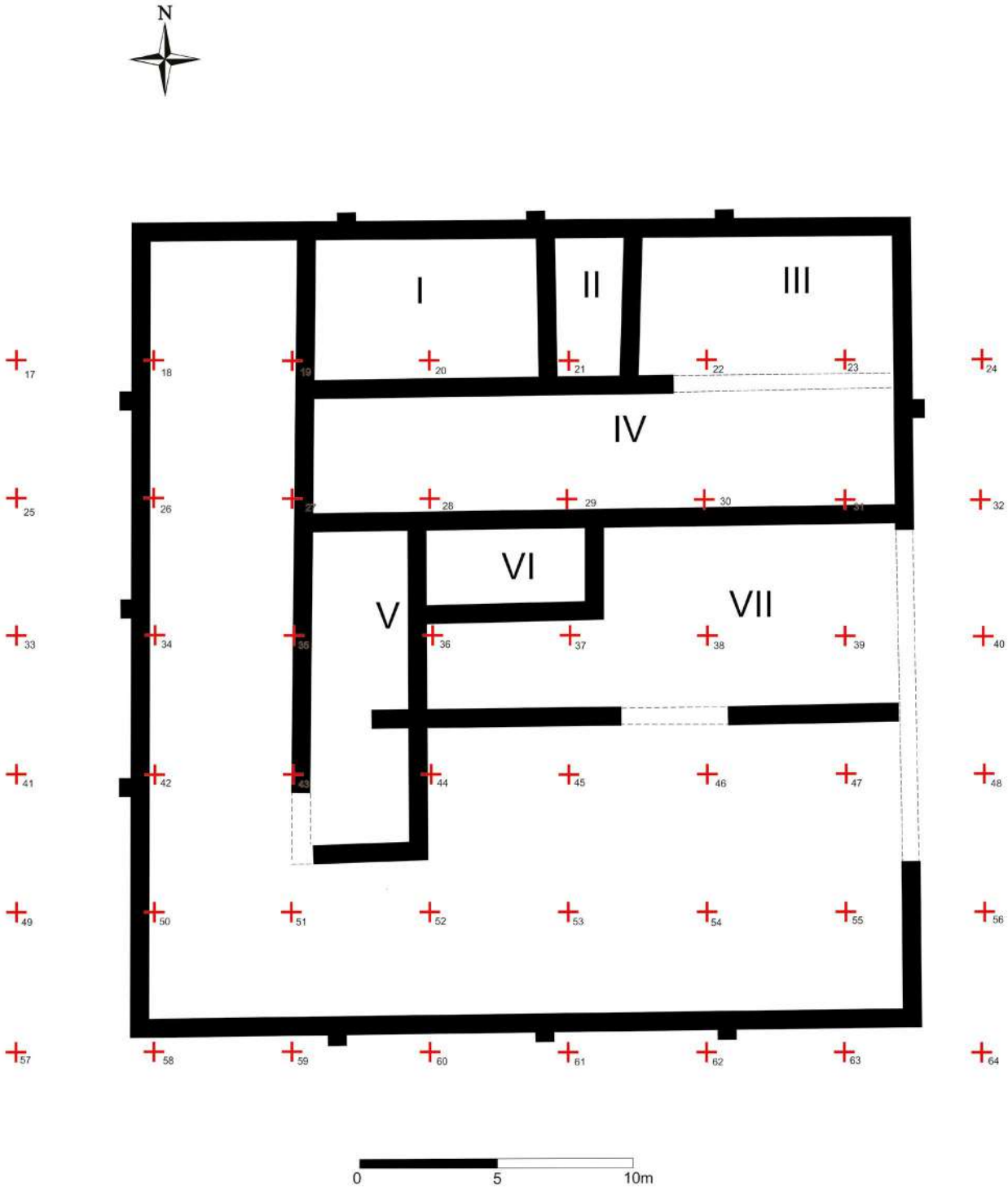
Почвената покривка е от характерните за района смолници. По поречието на реката са разпространени алувиалните почви.

Навред из Софийското поле климатът е умереноконтинентален. Характерно за котловините на Западна България са климатичните инверсии. Съществената надморска височина на тези високи полета е причината и за забавеното зреене на житните култури и по-късната жътва в края на месец юли.

Архитектурна организация

Планово комплексът се доближава до познатите ни стопанства от кв. Обеля, Кралев Дол, Кадин мост и др. (Станчева 1981; Найденова 1985; Иванов 1910). Около вътрешно, отчасти застроено пространство, се развиват седем помещения и Г-образно пространство, което заема западната и южната част на комплекса. Последното е интерпретирано като покрит коридор. Целият комплекс има площ от 12 дка (Фиг. 1).

[4] Вж. също Антонов 2020: 232–247.

Фиг. 1. *Общ план на късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя*
(Графично представяне: А. Антонов)

Информацията за начина на градеж е разнопосочна. На места се споменават тухлени пояси, а на други – градежи от ломен местен камък. Запознавайки се задълбочено с оцелялата документация, смятам, че най-съдържателният пасаж из нея е следният:

14.VI.1981 г.

Кв. 50

При изкопаване фуса за ремонтна работилница, който е долепен до външното лице на стената се установи следното напластяване на почвата:

…стената достига 0,30 м (от съвременния терен?). Тя се фундира върху светлокеремидена почва. Стената е изградена от ломен камък (може да се предполага местен). Спойката ѝ е бял хоросан.

…Следва стената, изградена от камък и ред тухли за изравняване. Тухлите се проследяват от външното и вътрешното лице. Контрафорсът е свързан конструктивно със стената (вероятно се касае за първия контрафорс от запад на изток по южната оградна стена – бел. на автора). *И той е изграден от тухли и камък с хоросан. Фугата е 5 см. Стената е дебела 0,80 м, с 0,10 м по-тясна от стената изток – запад.*

От пасажа добиваме представа за устройството на оградния зид. Неговите основи са плитко фундирани. Субструкцията представлява градеж от ломен камък на хоросанова спойка. Във височина стената е изградена в техника *opus mixtum* без да е упоменато колко редов е тухленият пояс. Вероятно плиткото вкопаване на зида налага изграждането на контрафорси. Конструктивната връзка между основния градеж и подпорите е указание за едновременното изпълнение на строежа. Контрафорсите са разположени симетрично по външното лице на оградния зид. Интервенцията с механизирана техника е увредила значително югоизточния ъгъл на комплекса. Така вероятно са били разрушени два контрафорса от изток, тъй като на терен през 1981 г. е документиран само един. Оградните стени са с дебелина съответно 0,80 м за тези с направление север – юг и 0,90 м за тези с направление изток – запад.

Вътрешното деление на комплекса откроява седем помещения. Конструктивна връзка с оградната стена е установена (или поне отбелязана) само при свързването ѝ с южната стена на помещение IV. Всички зидове от вътрешното делене на комплекса са с дебелина 0,70 м. Единствено стената, която дели помещение V от помещение VI е с дебелина 0,60 м.

Относно оформлението на помещенията и откритото в тях, документацията е повече от скъдна.

Хронологически обхват

Въпреки, че комплексът от кв. Вердикал никога не се сдобива с публикация, неговата хронологическа схема е постулирана от проучвателите му в краткото съобщение от 1982 г. (Григорова 1982: 58–59). Неговото изграждане е поставено в първата половина на IV век. Финалният етап на развитие на обекта е отнесен в средата на петото столетие, според последните монетни находки,

открити на терен.[5] Причината за прекратяване на живота на това място е добре позната – хунските нападения в околностите на Сердика от 447 г.

Втори, съществен етап, в историческото развитие на терена на късноантичния комплекс е използването му през средновековието като некропол. На място са регистрирани 15 гроба. Ориентацията на скелетните останки без изключение следва утвърдения християнски стандарт – глава на запад и долни крайници в източна посока. Макар оскъдни, находките от гробните комплекси дават известна насока за датирането на некропола в рамките на XI–XII век.

Стопански живот

Наблюденията около стопанския живот и всекидневния бит на обитателите на комплекса са оскъдни. За съжаление голяма част от находките не са стратифицирани и дори поставянето им в пространството е невъзможно. Все пак могат да бъдат направени някои изводи, които да дадат насока на размишленията около икономическия облик на комплекса.

На първо място трябва да отбележим малкото количество железни предмети достигнали до нас. При работата ми в РИМ–София имах възможността да обработя всички метални находки (Табл. 1: 1–5). Сред тях правят впечатление една огрибка с неизвестно местонамиране, нож, свредел тип II по типологията на Иво Чолаков (вероятно дърводелски инструментариум) от кв. 29, фрагмент от косер, произлизащ от кв. 26 тип G1b по типологията на Йоахим Хенинг и тип III по типологията на Иво Чолаков. Един фрагмент от ножица тип I по типологията на Чолаков е открит на повърхността преди започване на археологическите разкопки (вж. Чолаков 2010; Hening 1987).

Графично обработих и единадесет пирамидални глинени тежести за стан (без информация за местонамиране) (Табл. 2: 1–4; Табл. 3: 1–4; Табл. 4: 1–3), два прешлена за вретено (Табл. 5: 3–4) и два каменни бруса (Табл. 5: 1–2). Сред находките, достигнали до нас, са и 4 бр. глинени еднофитилни лампи (Табл. 6: 1–4). Всички те са изработени на колело, а не в калъп. Моделирането е грубовато, а глината, от която са направени е недобре пречистена.

Лампа № 1 (инв. № МИСА 6359) (Табл. 6: 1) – Плоска повърхност на резервоара. Ясно изразен „борд" на „диска". Голям централен горивен отвор. Къс фитилник. Приземиста форма без столче. Равно дъно. В глината се забелязват дребни кварцови примеси. Изпичането е лошо (възможно е да се касае за вторично опалване). Цвета на външната повърхност варира от бежова до черна. Вероятно лампата спада към групата на „лампи с малък конкавен „диск" и слабо конвексни плещи, вариант 1". Формата е добре позната и от панонски екземпляри, изработвани на колело. На балканите обаче се създава хомогенна група в диоцез Дакия, където подобни находки се концентрират. Вариант 1 на типа представлява опростена модификация на основния тип. Датировката им се простира между последната четвърт на III – средата на V век (Кузманов 1992: 44–45).[6] Размери: дължина

[5] За съжаление в документацията на обекта (дневник и инвентарна книга) не успях да намеря информация относно нумизматичните находки, тяхното стратиграфско положение и пр.

[6] За паралели на лампата от кв. Вердикал вж. Кузманов 1992: 45, 126, обр. 339,340; вж. също Станчева, Григорова 1989; 67, обр.3.

6,8 см, широчина 6,0 см и височина 2,7 см.

Лампа № 2 (инв. № МИСА 6360) (Табл. 6: 2) – Спада към типа на „биконичните лампи с конкавен „диск" – тип XL по Кузманов. Резервоарът има ясно изразен биконичен профил. Ръбът, който го огражда от плещите е прекъснат от фитилния отвор (Кузманов 1992: 46). Глината е недобре пречистена, изпичането неравномерно, а изпълнението грубовато. Находката няма запазена дръжка. Подобни лампи са откривани с висока концентрация в ареала на антична Сердика. Това кара проучвателите да подозират съществуването на местно ателие, което произвежда керамични лампи, работени на грънчарско колело (Станчева, Григорова 1976: 209–223; Станчева, Григорова 1989: 66–72). Размери: дължина 7,7 см, широчина 6,8 см и височина 3,1 см.

Лампа № 3 (инв. № МИСА 6361) (Табл. 6: 3) – Подобно на предната и тази късноантична лампа спада към тип XL по Кузманов (Кузманов 1992: 46). Двете находки си приличат изключително по състав на глината, изпичане и изпълнение. Размери: дължина 8,0 см, широчина 7,3 см и височина 4,4 см.

Лампа № 4 (инв. № МИСА 6263) (Табл. 6: 4) – По своето оформление тази находка спада към „лампи с нетипична или особена форма". Характерно за нея е големият отвор за горивен резервоар и на практика отсъствието на „диск". Фитилникът е пропорционален в цялостната концепция на лампата. Дръжката е изтеглена високо над основното тяло като ясно личи мястото на прищипване на глината. Именно там е оформена дупка, която вероятно има по-скоро декоративна функция. В глината личат едри примеси. Изпичането е лошо. Повърхността е черна, лесно ронлива.[7] Размери: дължина 9,1 см, широчина 5,9 см и височина 4,6 см.

Запазеният керамичен материал представя най-вече образци на т.нар. кухненска керамика – предимно гърнета (Табл. 7: 1–3). Глината е сравнително добре пречистена, а изпичането добро. Цвета на съдовете след изпичането е оранжево-бежов. Преобладаващи като форма са гърнетата с почти хоризонтален перваз на устието и жлеб, вероятно за капак. Засичат се и фрагменти с нанесена зелено-кафява оловна глазура, с украса по издадения ръб на устието (Табл. 7: 1).[8]

Сред фрагментите правят впечатление два, които произхождат от затворени съдове – стомни. Глината е сравнително добре пречистена. Външната повърхност е покрита с оловна глазура. Цветово последната варира от кафява (Табл. 8: 2) до резедавозелена (Табл. 8: 3).

От обекта произхождат и три запазени цели съда. Става дума за една кана със сфероидно тяло, изработена от сравнително добре пречистена глина (Табл. 9: 1). След изпичането нейният цвят е бежов. Запазени са основите на една дръжка с елипсовидно сечение, започваща под устието и завършваща над най-изпъкналата част от тялото на съда. По външната повърхност на стомната има следи от вторично горене, което е довело до лека деформация в конструкцията на съда. Дъното е равно. По своята характеристика екземплярът от комплекса

[7] Относно паралели на находката вж. Кузманов 1992: 50, 136, обр. 406; вж. също Торбов 2014: 107, N 499; 168, Таб. XXXVIII, 4.

[8] Подобни съдове с глазура и украса по перваза на устието са докладвани при разкопките на античното селище на хълма Кракра, гр. Перник (вж. Чангова 1981: 122, 123, Обр. 22).

в кв. Вердикал се доближава до примерите от кани тип II по типологията на Георги Кузманов (Кузманов 1985, 31–32).[9] Размери: диаметър на устието 7,1 см, макс. диаметър на тялото 20 см, диаметър на дъното 7,6 см, височина 24,1 см.

Друг запазен съд представлява една грубо изработена купа (Табл. 9: 2). Тя има форма на пресечен конус. Нейната повърхност е оребрена със слабо изразени канелюри. Устийният ръб е издаден навън. Цветът след изпичането на съда е черен. По своята характеристика купата от кв. Вердикал спада към тип VII по типологията на Георги Кузманов (Кузманов 1985: 42–43).[10] Размери: диаметър на устието 14,4 см, диаметър на дъното 5,8 см, височина 7,8 см.

Сред керамичния материал е запазен напълно и един капак с конусовидна форма и цилиндрична дръжка (Табл. 9: 3). Цветът му е черен. Изработката му е груба от недобре пречистена глина. Той намира аналогии с находки от античното селище на хълма Кракра в гр. Перник, комплексът при с. Кралев дол и др. (Чангова 1981: 142).[11] Размери: диаметър 15,7 см, височина 6,4 см.

Отправна точка за по-съществени размишления относно стопанската същност на комплекса могат да бъдат керамичните фрагменти, открити сред сигнираната керамика, произлизаща от обекта. Без съмнение впечатление правят частите от конусовидни съдове-цедки, които с доза сигурност са използвани за направата на млечни продукти (Табл. 10: 1–7). Подобни са откривани в близко разположеното късноантично стопанство при с. Мировяне, както и при проучванията на комплексът при с. Кралев дол, Пернишко (Чолаков, Райчева 2019: 385; Найденова 1985: 34). Възможно е големият кръгъл каменен блок с дупка в средата да е използван за преса в процеса на изготвяне на продуктите. Неговата изключително гладка повърхност не позволява да се мисли, че той е хромел, част от ръчна мелница (Фиг.2).

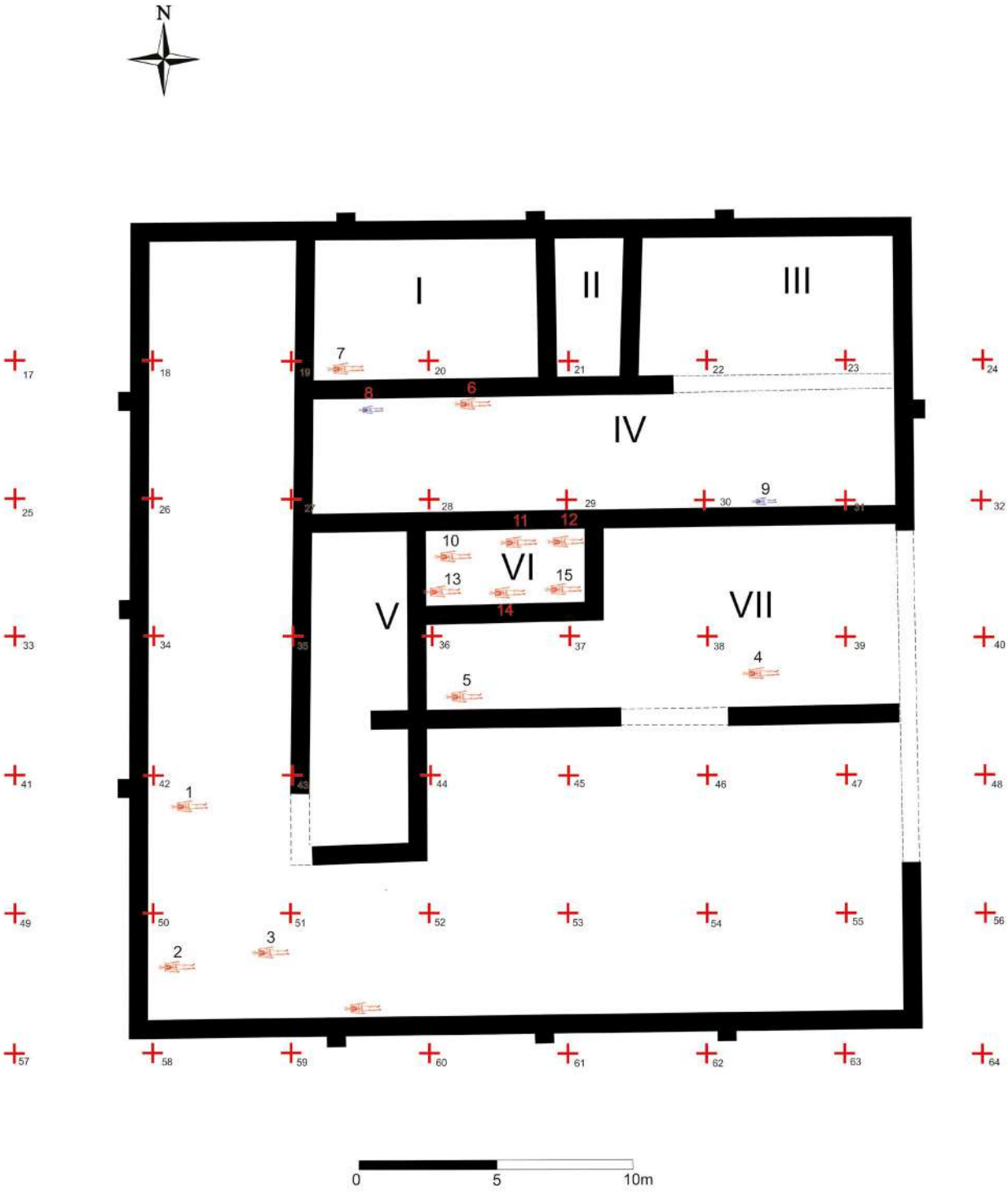

Фиг. 2. *Кръгъл каменен блок, използван, вероятно за преса при приготвянето на млечни продукти (Снимка: А. Антонов)*

[9] Вж. Кузманов 1985: 79, К 32,34.

[10] Вж. Кузманов 1985: 86, таб. 25, П 37,40.

[11] Вж. Чангова 1981: 141, Обр. 59.1.

Фиг. 3. *Общ план на късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя, с разположението на средновековните гробни съоръжения (Графично представяне: А. Антонов)*

Легенда към Фиг. 3:

- *скелет на възрастен индивид*
- *скелет на детски индивид*

Средновековен некропол

Сведенията за средновековния некропол, който се развива върху късноантичния комплекс, са оскъдни (Фиг. 3). В документацията за обекта липсват заснемания на ситуациите, нито фотографии. Това до известна степен затрудни сериозно работата ми. От друга страна информацията в полевия дневник е повече от оскъдна, а понякога и объркваща. Номерацията на гробовете е неясна.[12] Това наложи да направя своя номерация, основаваща се на момента на регистриране на гробните съоръжения. За онагледяване на гробовете и скелетните останки съм използвал шаблон, поради липсата на заснемания.

Каталог на гробните съоръжения[13]

Гроб 1 (кв. 42) – Скелетът е силно увреден от интервенция със земекопна техника преди започване на проучванията. Останали са само части от черепа (раздробен) и няколко кости. Горните крайници са кръстосани на таза. Засечена е бронзова гривна на дясната ръка. На кръста – бронзова халка и парчета от стъклени гривни.

Гроб 2 (кв. 50) – Посока изток-запад, глава обърната на юг, ръцете са кръстосани на гърдите. Липсват фалангите на горните крайници. Липсват бедрените кости. Долните крайници са изпънати. Липсват костите на стъпалата и фалангите.

Гроб 3 (кв. 50) – Горни крайници, кръстосани на бедрата. Черепът е счупен. Долна челюст, разместена на север. Липсват фаланги на долни и горни крайници, както и tibia на десен долен крайник. Няма инвентар.

Гроб 4 (кв. 38) – Право положение, глава на запад. Костите са пострадали от земекопна техника. Запазени са ляво бедро, разтрошен череп, част от бедрена кост. Гробната яма е вкопана в пласт с деструкции, като не достига „здрав терен".

Гроб 5 (кв. 36) – И тук костите са силно пострадали от земекопна техника. Липсва горен ляв крайник. От десния е запазена само раменна кост. Долните крайници са в изпънато положение. Липсват стъпалата и *fibulae*. Черепът е натрошен, долната челюст липсва. Възрастен индивид – жена. Дължина 1,73 м. Инвентар – обеца и мънисто от гердан.

Гроб 6 (кв. 20) – Засечен на 0,25 м южно от първата вътрешна страна с посока изток-запад. Глава на запад, обърната на север. Долни крайници изпънати. Лява ръка свита на гърдите. Няма лакътна кост. Дясна ръка на таза. Долна челюст, забита косо надолу. Липсват фаланги на долни и горни крайници. Липсва раменна кост на дясна ръка. От долните крайници са запазени само бедрените кости.

Гроб 7 (кв. 19) – Засечен е на 0,25 м от съвременния терен. Глава на запад, крака изпънати в източна посока.

Гроб 8 (кв. 19) – Нарушен детски скелет. Намерени са зъби. Скелетът е позициониран южно от южната стена на помещение I.

---

[12] Така напр. засечените останки от детски гробове не попадат в номерацията на гробните съоръжения от обекта.

[13] Информацията за гробните съоръжения е предадена дословно от археологическия дневник на обекта. Намесвал съм се само за да подобря изказа и за да бъде той подходящ за обнародване на наличната информация.

Гроб 9 (кв. 30) – Засечен на 2,15 м източно от колче 30 „на нивото на втората вътрешна стена от север". Вероятно се касае за местоположение в югоизточната четвърт на помещение IV. По всичко личи, че става дума гроб на детски индивид.

Още шест гроба (№№ 10–15) са регистрирани в рамките на помещение VI на късноантичния комплекс. За съжаление липсата на номерация на гробовете и позиционирането им върху общия план на обекта не позволяват да бъдат разграничени техните описания от полевия дневник. Всички те са със стандартна християнска ориентация. Разлики се забелязват сред запазеността на костния материал и позицията на горните крайници. Гробен инвентар не е докладван.

* * *

На първо място трябва да отбележим константната позиция на скелетите – с глава, ориентирана на запад, изпънато тяло и долни крайници в източна посока. Очевидно позицията на горните крайници е различна. В гробните ями не се открива инвентар различен от вещи на починалия – накити и части на облеклото.

Сред находките от обекта правят впечатление три бронзови гривни, за които се твърди, че произхождат от гробен контекст.[14] Две от тях са изработени от двойно прегъната усукана тел с разширяващи се отворени краища – тип VII по класификацията на Валери Григоров (Фиг. 4: 1–2) (Григоров 2007: 74–75).[15]

Гривна № 1 (МИСА 4364) (Фиг. 4: 1) – Гривната е изработена от двойно прегъната усукана тел, която се разширява в краищата. Размери: макс. диаметър 6,4 см, дебелина на гривната 0,5 см, дебелина на медната тел 0,2 см.

Гривна № 2 (МИСА 4363) (Фиг. 4: 2) – По начин на изработка, гривната е абсолютно идентична с гривна № 1. Размери: макс. диаметър 5,9 см, дебелина на гривната 0,5 см, дебелина на медната тел 0,2 см.

Друга гривна, поизлизаща от обекта може да бъде отнесена най-общо към категорията гривни със „змийски глави" – тип II по типологията на Валери Григоров (Григоров 2007: 68–70) (Фиг. 5).

Гривна № 3 (МИСА 4365) (Фиг. 5) – Четвъртито (правоъгълно) сечение в нейната централна (най-видима) част. То преминава в кръгло, за да завърши като плоско в краищата на гривната. По този начин се образува нещо подобно на правоъгълна „плочка". Краищата остават отворени. Украсата е семпла, изпълнена с повтарящ се орнамент от плитки „ямички". Композиция от пет такива се забелязват по борда на гривната, те са значително по-плитки от останалите. Пет ямички/гнезда са изработени и върху лицевата част на гривната. Една такава ямичка маркира всеки един от краищата на гривната при прелома от кръгло сечение към изтъняването от двете страни в самия завършек на накита.[16]

[14] Както видяхме, от каталога на гробните съоръжения в документацията се споменава намирането само на една „бронзова гривна", произлизаща от Гроб 1.

[15] Подобна гривна е публикуваната от разкопки в края на 40-те – 50-те години на XX век от центъра на София (Станчева 1976: 32).

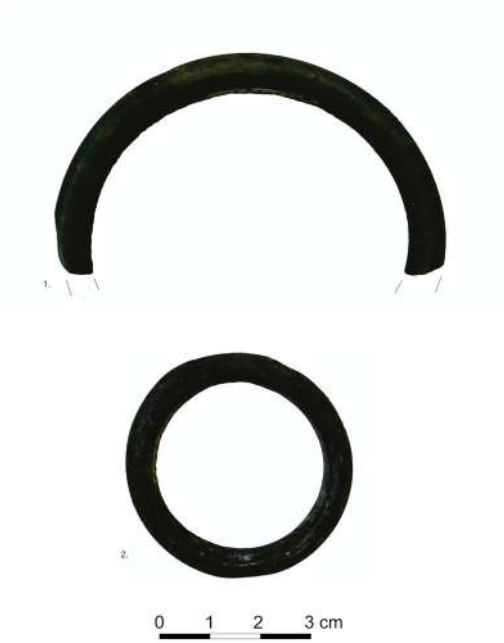
[16] Подобна гривна е публикуваната от разкопки в края на 40-те – 50-те години на XX век от центъра на София (Станчева 1976: 32). Относително идентични са две гривни, произлизащи от селището на хълма Кракра, гр. Перник (Чангова 1992: 136, Обр. 126. 6–7).

Фиг. 4. *Бронзови гривни, произлизащи вероятно от средновековния некропол (Снимка: А. Антонов)*

Фиг. 5. *Бронзова гривна, произлизаща вероятно от средновековния некропол (Снимка: А. Антонов)*

Фиг. 6. *Стъклени гривни, произлизащи от обекта в кв. Вердикал, гр. Банкя (Снимка: А. Антонов)*

Размери: макс. диаметър 6,5 см, макс. широчина 0,7 см, диаметър на кръглото сечение 0,4 см, диаметър на „ямичките“ 0,3–0,4 см.

Вероятно именно тези находки са и хронологически репер за датирането на обекта в XI–XII столетие (Григорова 1982).[17] Сред материалите впечатление правят две стъклени гривни, за които няма сигурни данни за местонамиране (Фиг. 6).

Разположението на гробните съоръжения на пръв поглед не предполага парцелираност. Трябва да се отбележи, че нито един от гробовете с изключение на гроб 13 не застъпва зидовете на късноантичния обект. В своята документация, проучвателката отбелязва, че черепът на гроб 13 „лежи“ на западния зид на помещение VI, това е и основен пункт на изследването, което сочи за голяма асинхронност между загиването на комплекса от IV–V и некрополът, който се развива столетия по-късно на същото място. Не може да не направи впечатление обаче концентрацията на гробни съоръжения именно в помещение VI. Не е невъзможно останките от късноантичния комплекс да са били видими продължително време след излизането му от експлоатация. При всички положения на лице е съобразяване с неговите очертания при погребването на покойниците в по-късно време. В този ред на мисли зидовете на помещение VI е възможно да са обособявали отделна зона на погребване сред развиващия се на това място некропол.[18]

Заключение

Концентрацията на извънградски стопански комплекси около Сердика, град-център на късноантичната *Dacia Mediterranea* е впечатляваща. Нивото на публикуваност на голяма част от тези обекти, проучвани през изминалия век, е много ниско. Макар да не могат да се направят съществени изводи, относно хронологическия обхват, поминъкът и бита на обитателите на комплекса в кв. Вердикал, публикуването на материалите от него е стъпка в посока на обнародване на тези, безспорно интригуващи обекти. Нещо повече, засвидетелстваният средновековен некропол на това място е важен аспект от историята на Софийското поле от периода.

Съвременните достижения на археологическия инструментариум и достъпната информация в днешни дни, позволяват изготвянето на детайлна документация и адекватното ѝ асоцииране. Ето защо именно на новите проучвания в Софийската котловина се разчита да дадат отговори на ключови въпроси, отнасящи се до историята на близкия хинтерланд на Сердика през Античността. Своевременното публикуване на резултатите не ще позволи проучваните днес обекти да бъдат забравени за археологическата общност в продължение на десетилетия подобно на комплекса в кв. Вердикал на град Банкя.

[17] За паралели на гривните вж. Гатев 1977: 39–40; вж. Атанасов, Григоров 2005: 362–364.

[18] Централното разположение на пом. VI в по-ранния комплекс и ориентация с направление запад – изток дават предпоставки да се предположи евентуалното му преизползване в по-късен етап като (еднокорабна?) църква. За подобно твърдение няма никакви налични данни сред документацията от обекта. Поради това подобно заключение би навлязло в сферата на свръхинтерпретацията.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Антонов 2020: А. Антонов. *Пътните комуникации през Софийското поле в Античността (Поглед към топонимията на Източна Сърбия и Западна България).* – В: *Сердика – Средец – София* Т. 8. *Национална научна конференция „90 години Музеят на София“*. София, 2020, с. 232–247.

Атанасов, Григоров 2005: Г. Атанасов, В. Григоров. *Метални накити от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа.* – В: *Известия на Народния музей – Варна*. Т. 38–39 [53–54] (за 2002–2003 г.). Варна, 2005, с. 331–391.

Велков 1926: И. Велков. *Антични паметници из България.* – В: *Годишник на Народния музей.* Т. IV (за 1922–1925 г.). София, 1926, с. 127–159.

Велков 1938: И. Велков. *Римска вила при Гара Искър.* – В: *Известия на българския археологически институт.* Т. XII. София, 1938, с. 407–409.

Гатев 1977: П. Гатев. *Накити от погребения от XI–XII в.* – В: *Археология*, 1, 1976, с. 30–46.

Григоров 2007: В. Григоров. *Метални накити от средновековна България (VII–IX в).* (= *Дисертации*. Т. 1). София, 2007.

Григорова 1982: К. Григорова. *Археологически разкопки на късноантично имение до София.* – В: *Археологически открития и разкопки през 1981 г.* София, 1982, с. 58–59.

Динчев 1997: В. Динчев. *Римските вили в днешната българска територия.* София, 1997.

Динчев 2003: В. Динчев. *Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Kratiskara (Археологическите проучвания в м. Градището през 1990–1994 г.)* (= *Разкопки и проучвания.* Т. XIII). София, 2003.

Иванов 1910: Й. Иванов. *Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско.* – В: *Известия на Българското археологическо дружество.* Т. I. София, 1910, с. 163–203.

Иванова 1935: В. Иванова. *Двете старинни църкви при с. Иваняне.* – В: *Известия на Българския археологически институт.* Т. VIII (за 1934 г.). София, 1935, с. 220–229.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.)* (= *Разкопки и проучвания.* Т. XIII). София, 1985.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. *Антични лампи.* София, 1992.

Найденова 1985: В. Найденова. *Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг.* (= *Разкопки и проучвания.* Т. XIV). София, 1985.

Николов 1982: Д. Николов. *Някои бележки по интерпретацията и датировката на вилата в кв. Обеля в София.* – В: *Археология*, 3–4, 1982, с. 74–76.

Станчева, Григорова 1976: М. Станчева, К. Григорова. *Колекцията от глинени лампи в Музея за история на София.* – В: *Сердика – Средец – София.* Т. 1. София, 1976, с. 209–224.

Станчева 1981: М. Станчева. *Вила рустика в кв. „Обеля“ в София.* – В: *Археология*, 1–2, 1981, с. 52–71.

Станчева, Григорова 1989: М. Станчева, К. Григорова. *Нови находки с. Мировяне, Столична община.* – В: *Археологически открития и разкопки през 2018 г.* София, 2019, с. 382–385.

Чолаков, Райчева 2020: И. Чолаков, М. Райчева. *Археологическо проучване на обект „Късноантичен стопански комплекс и укрепено селище“ в землището на с. Мировяне, Столична община.* – В: *Археологически открития и разкопки през 2019 г.* Кн. II. София, 2020, с. 843–847.

Чолаков 2010: И. Чолаков. *Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I – началото на VII век).* София, 2010.

Hening 1987: J. Hening. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter: archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Berlin, 1987.

S U M M A R Y

THE LATE ANTIQUE COMPLEX IN VERDIKAL NEIGHBOURHOOD, TOWN OF BANKYA – DATA AND MATERIALS FROM THE 1981 SURVEYS

Anani Antonov

The concentration of suburban complexes (*villae*) around Serdica in Late Antiquity is remarkable. Among these intriguing settlement structures is the one at Verdikal Neighbourhood of town of Bankya. Unfortunately, until today we knew very little about the site. Archaeological material from that villa has been published for the first time here. The article focuses on the relationship between the physico-geographical characteristics of the area and the economic potential of the complex.

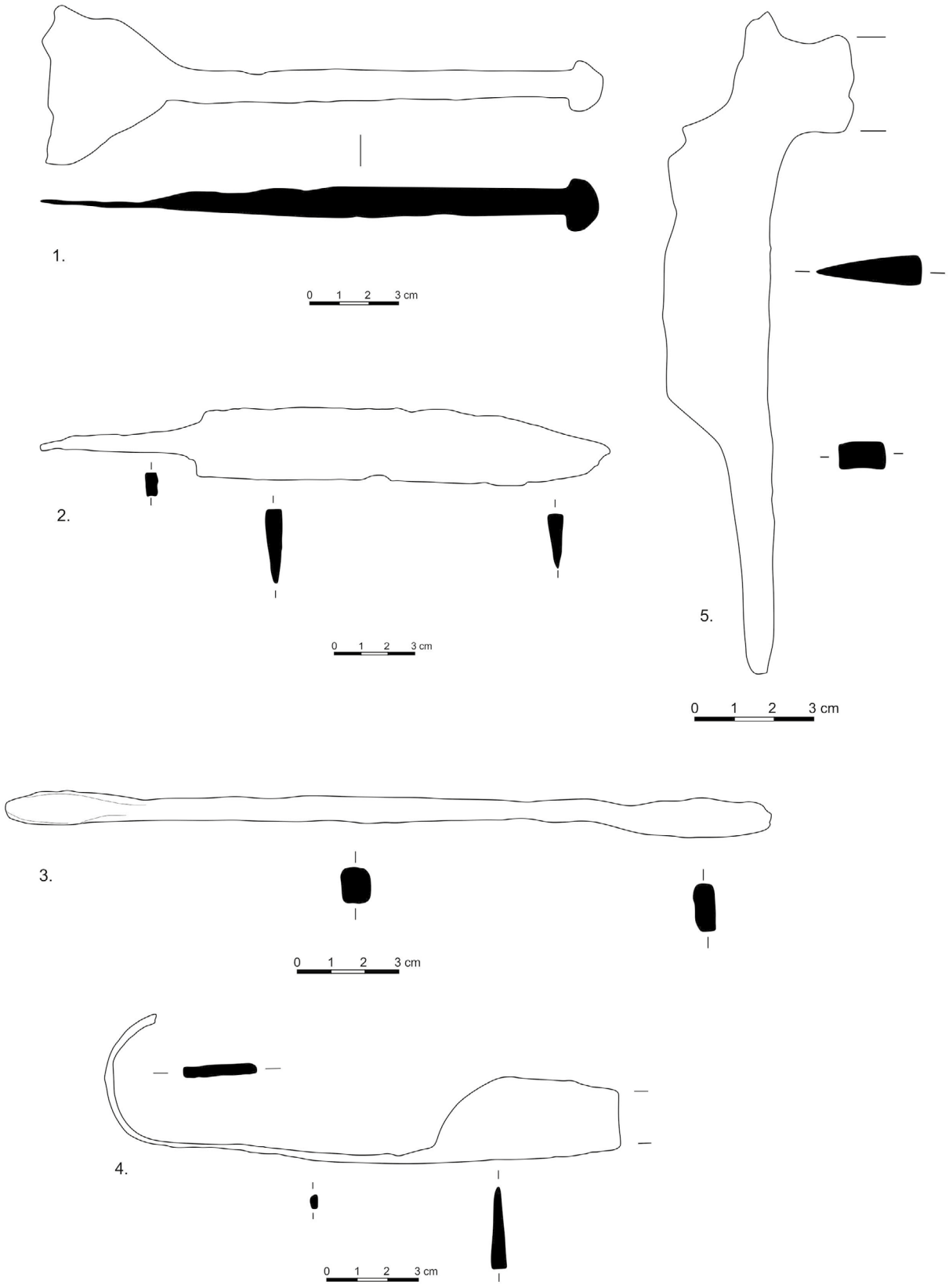
Ключови думи: *Късна античност, Сердика, късноантичен комплекс, средновековен некропол, вила рустика*

Key words: *Late Antiquity, Serdica, late antique complex, medieval necropolis, villa rustica*

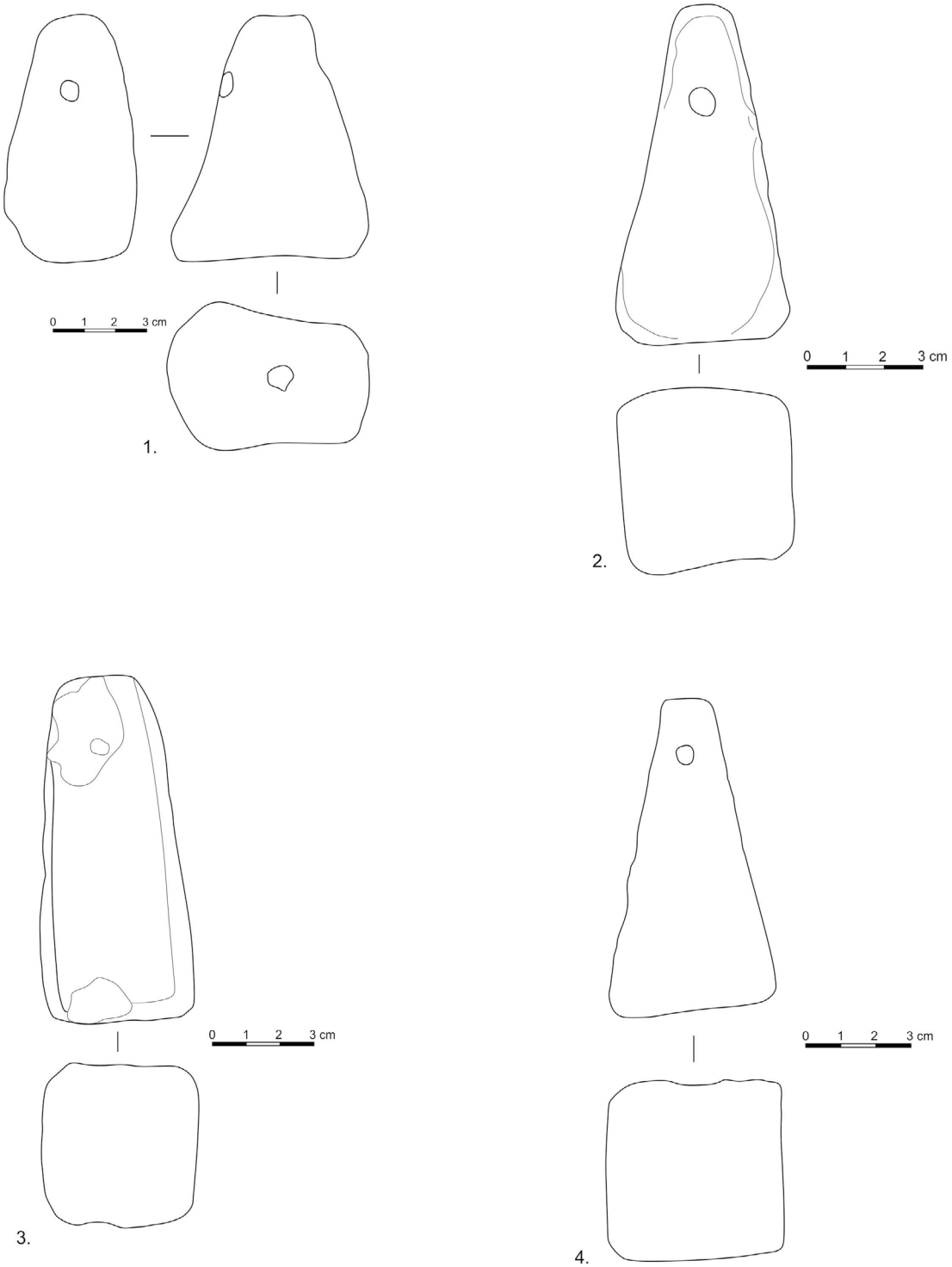
A B T O P

Д-р Анани Антонов
Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките
anani_antonov@abv.bg

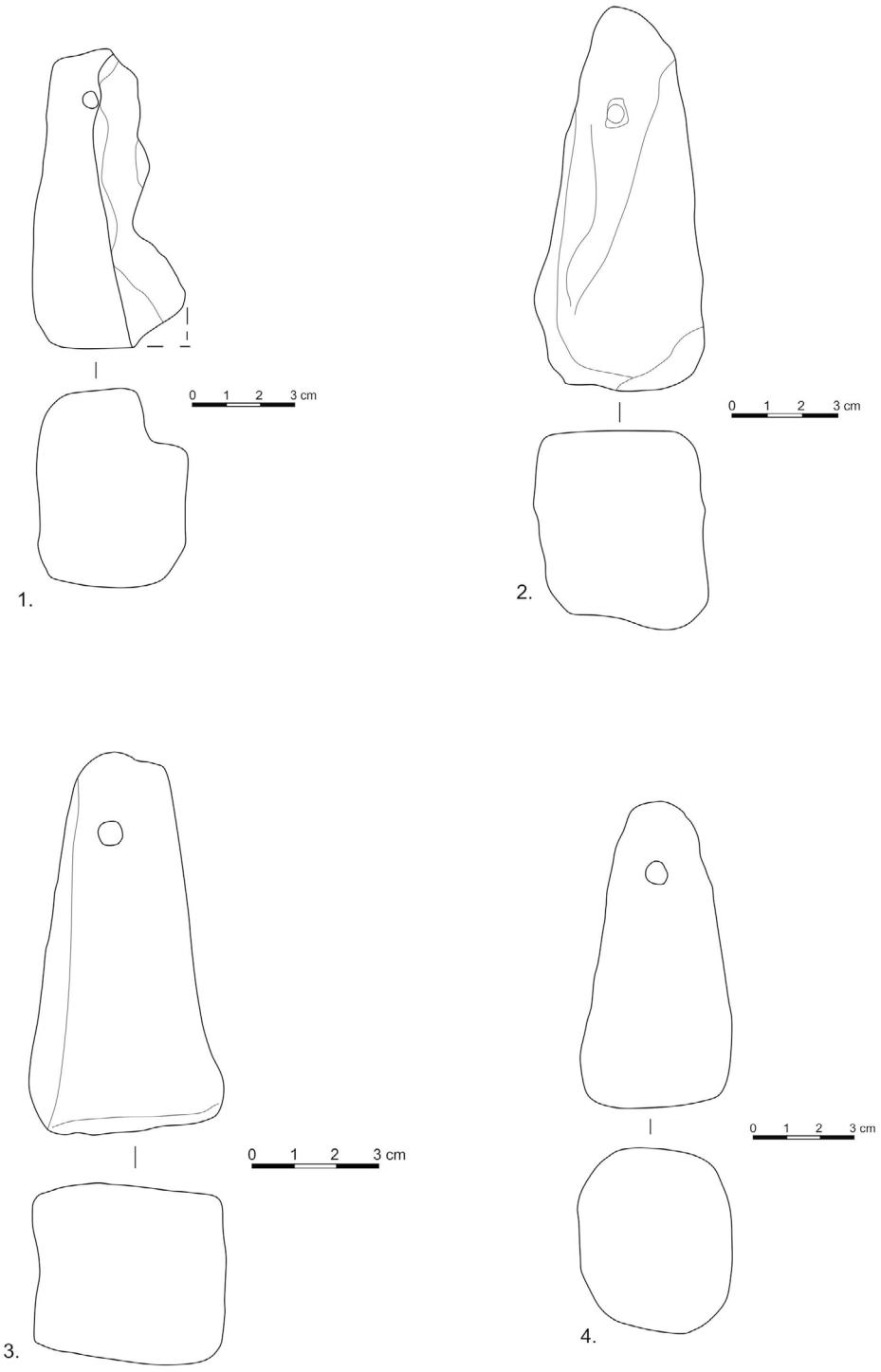
Anani Antonov, PhD
National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences
anani_antonov@abv.bg

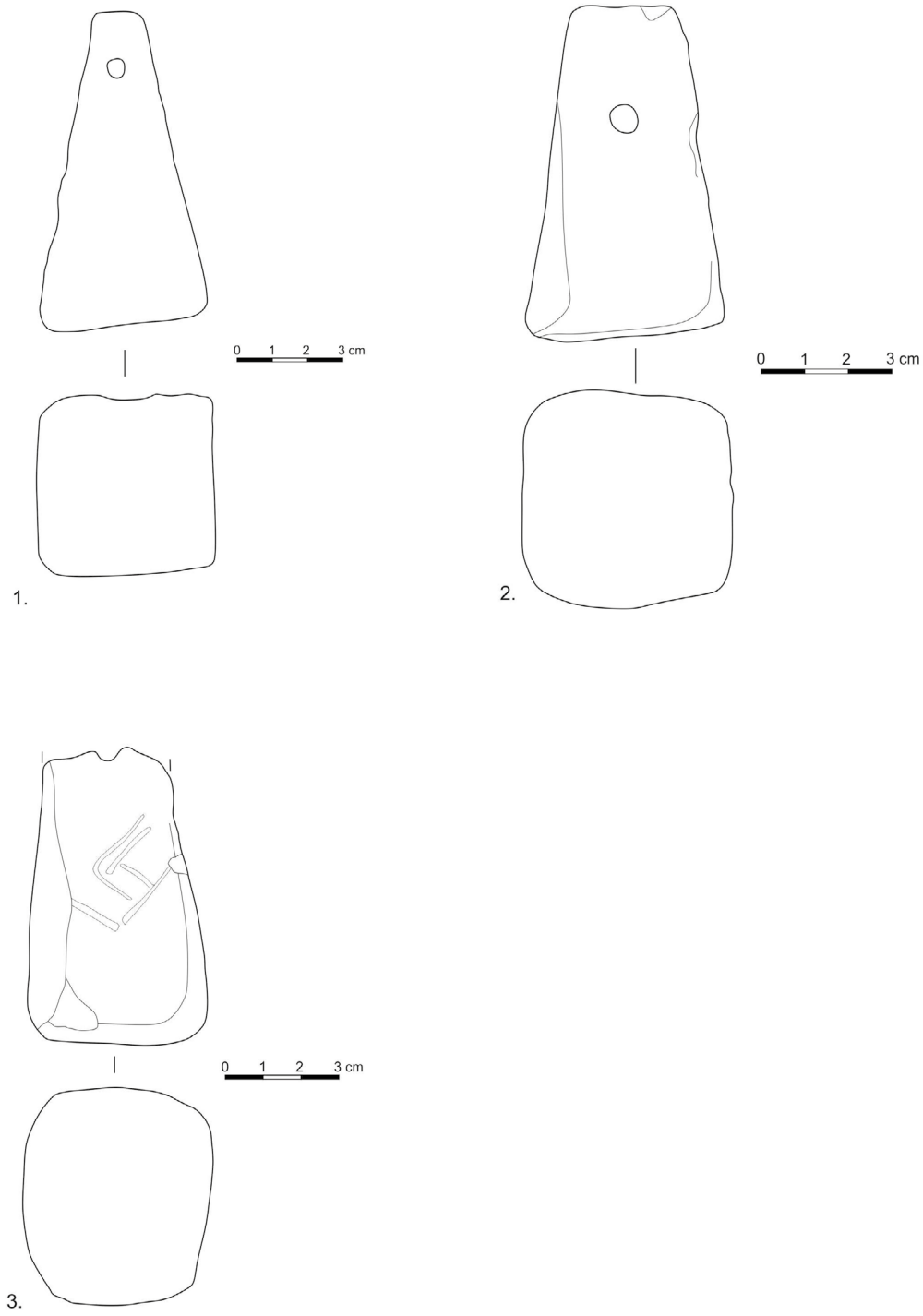
Таб. 1. *Инструменти, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

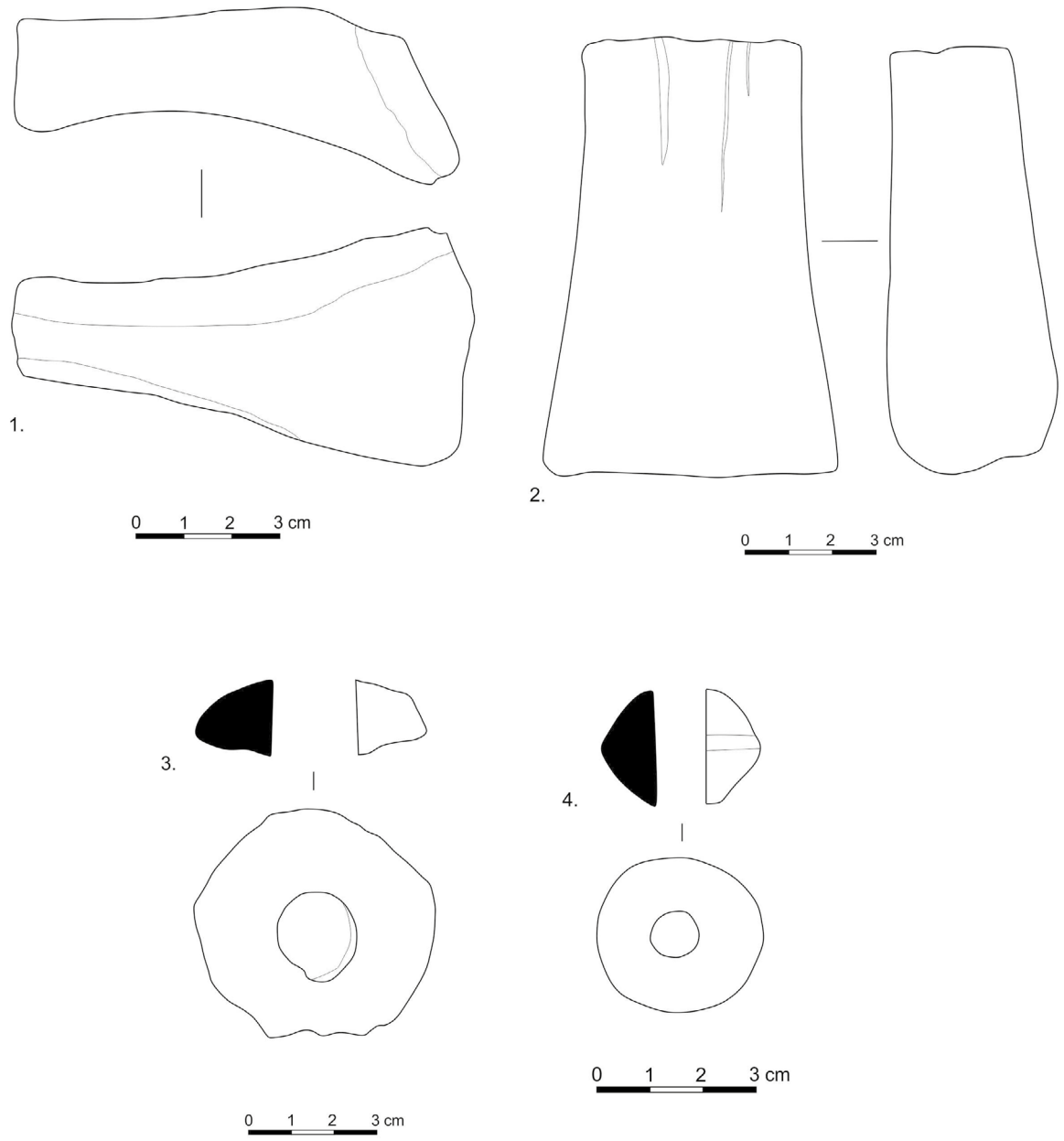
Таб. 2. *Тежести за тъкачен стан, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

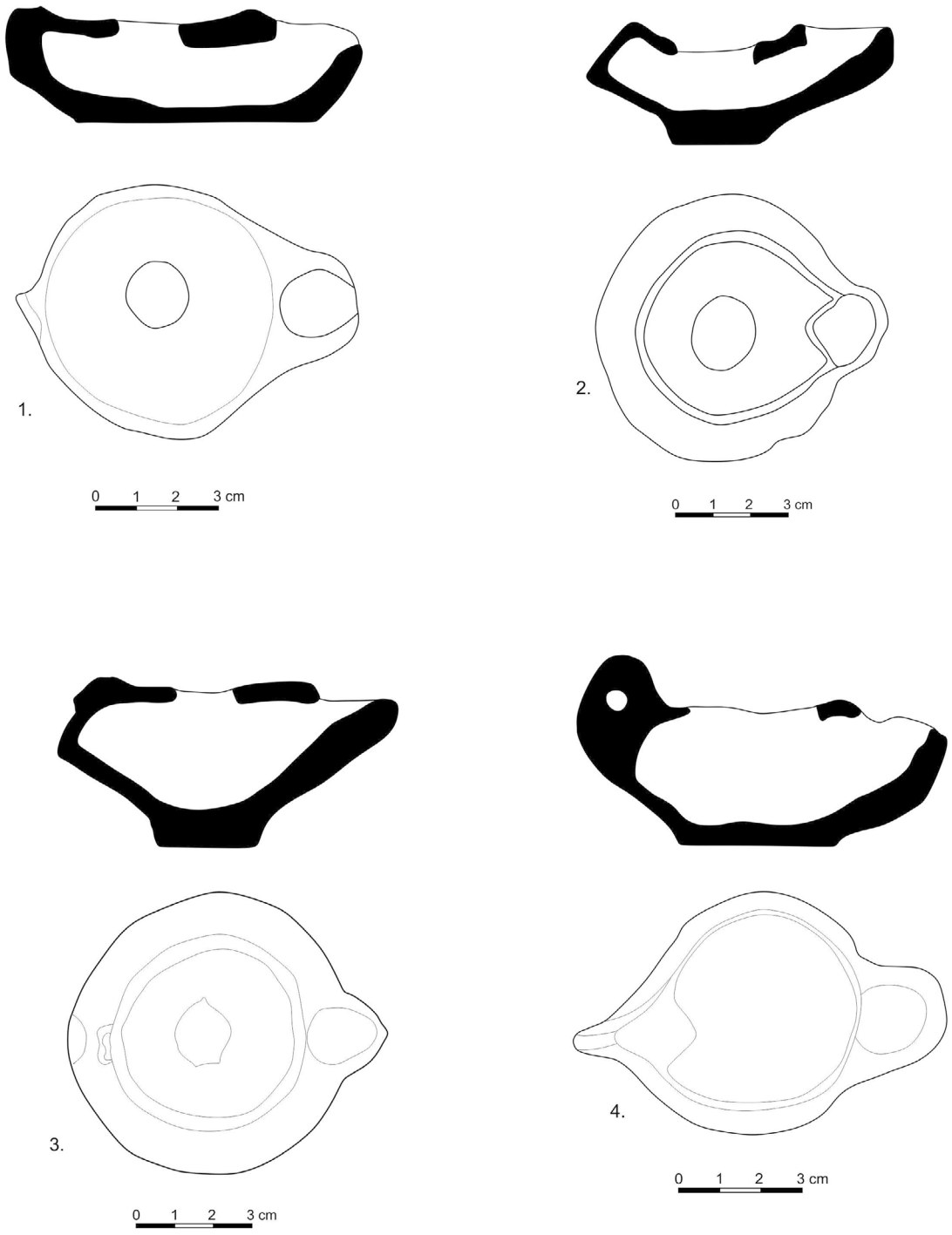
Таб. 3. *Тежести за тъкачен стан, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

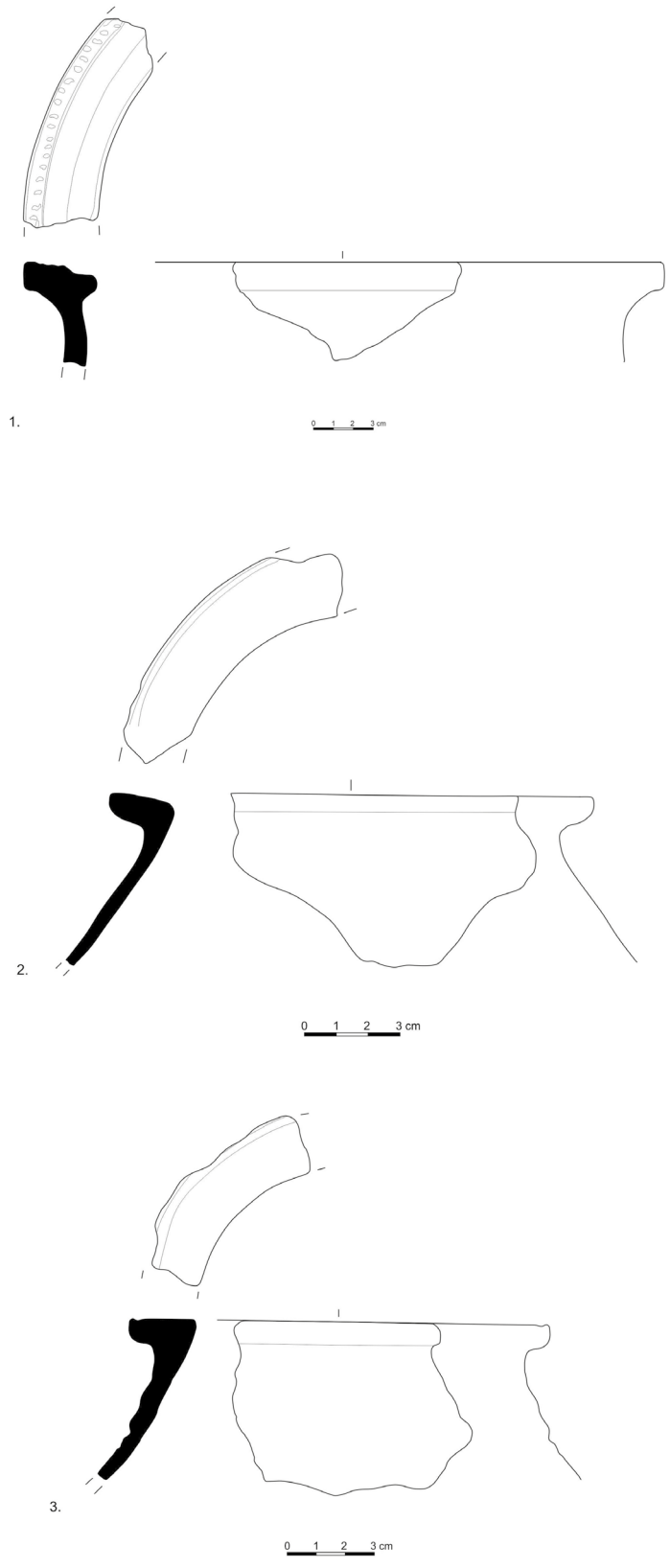
Таб. 4. *Тежести за тъкачен стан, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

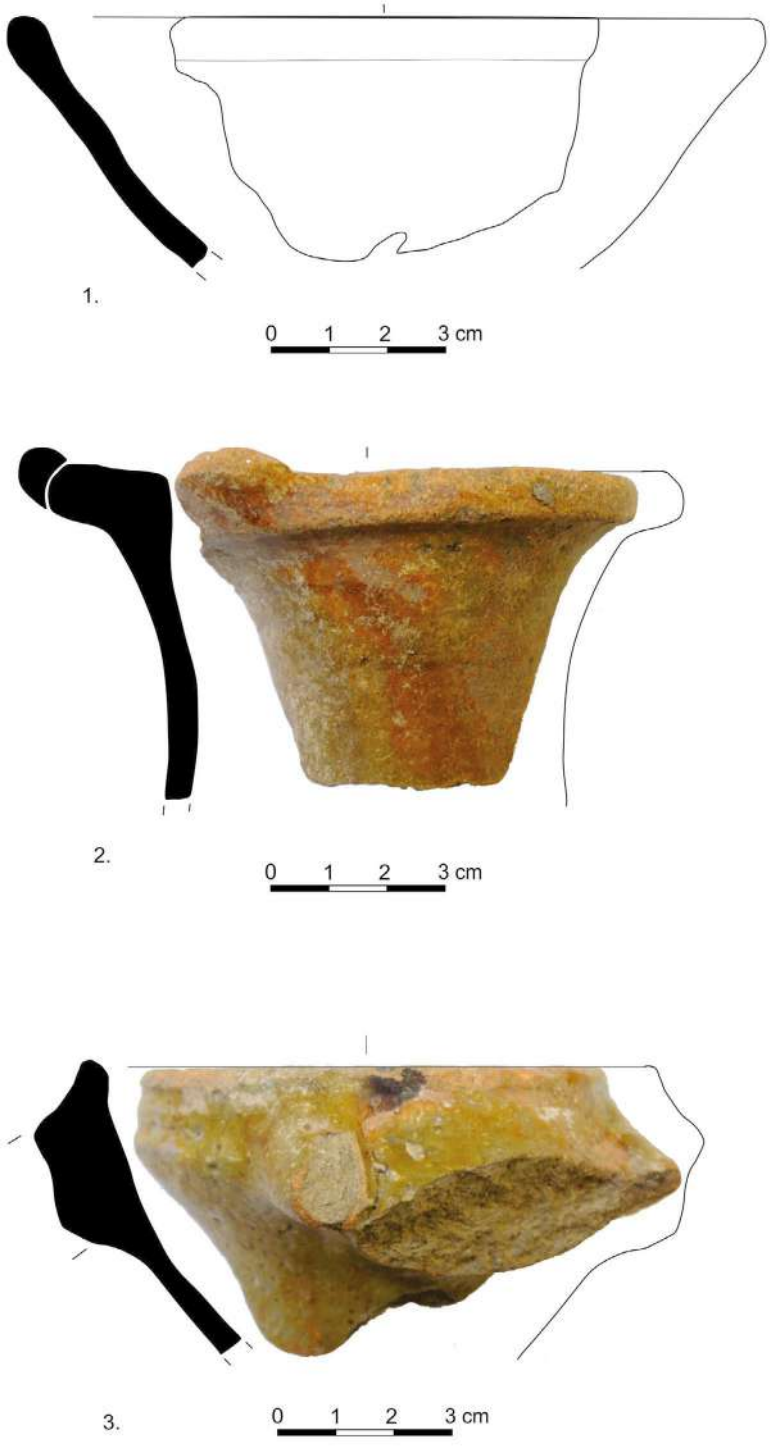
Таб. 5. *Каменни брусове и прешлени за вретено, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

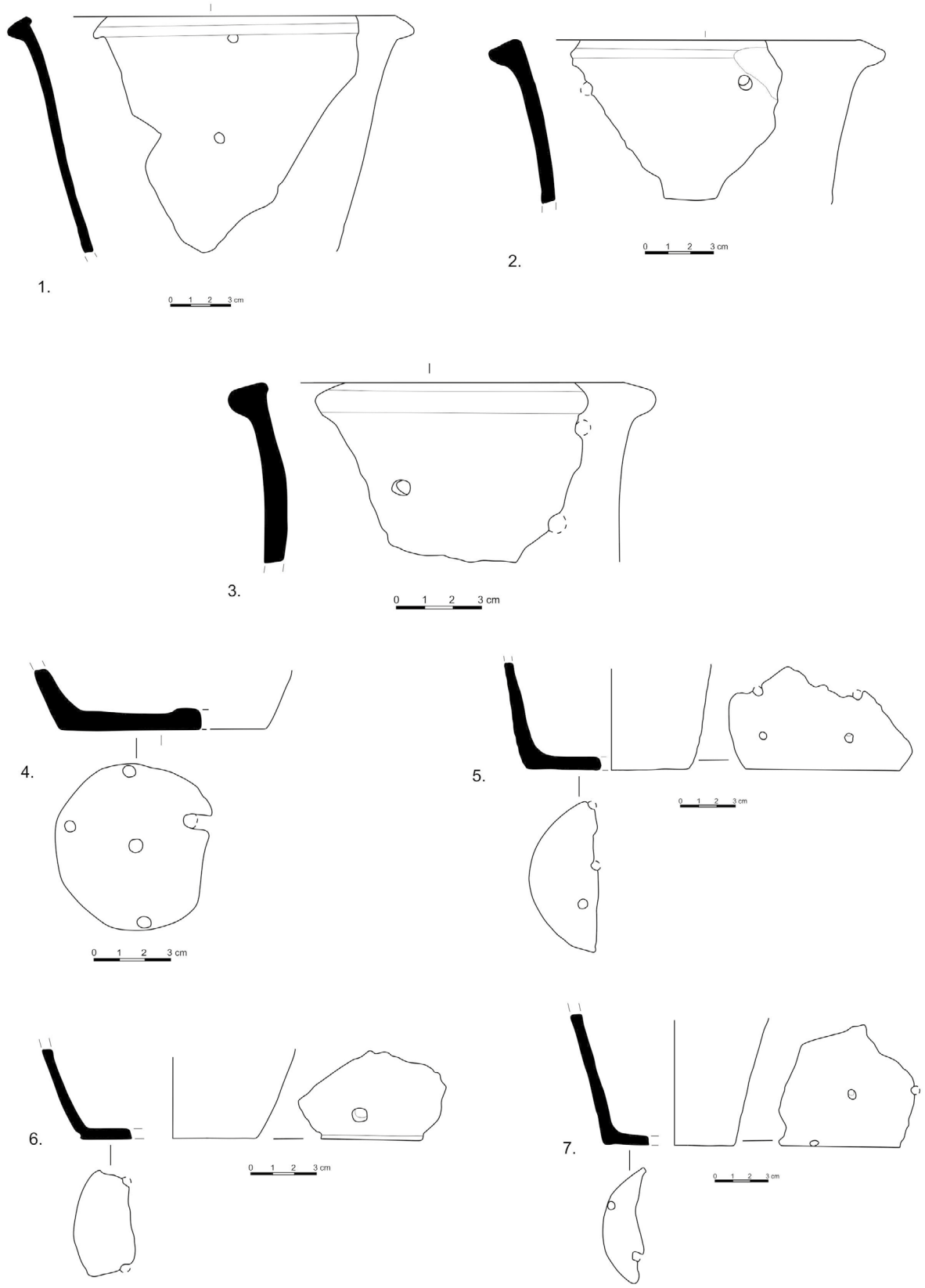
Таб. 6. *Глинени лампи, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

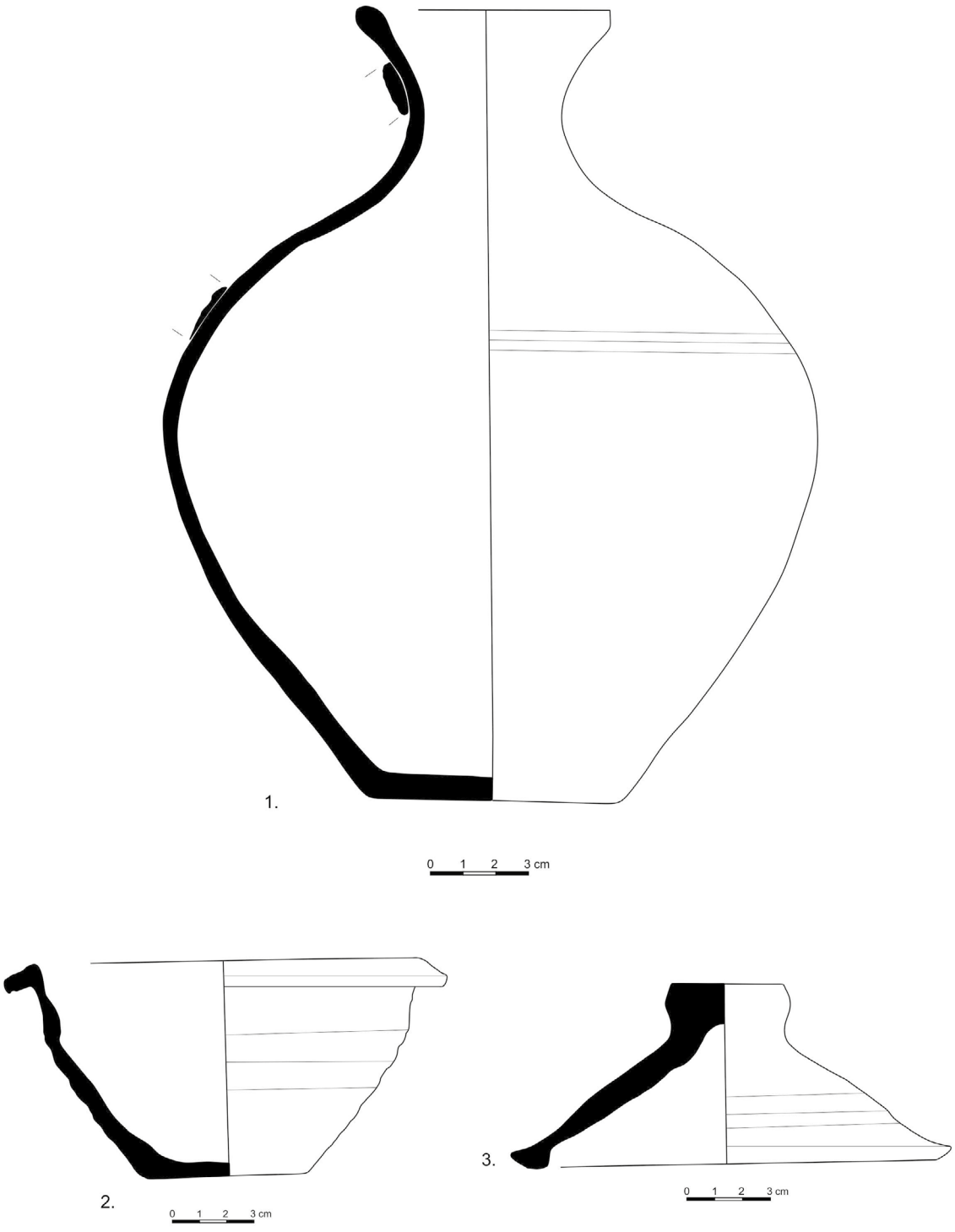
Таб. 7. *Керамични съдове, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

Таб. 8. *Керамични съдове, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

Таб. 9. *Цели съдове, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

Таб. 10. *Керамични фрагменти от съдове – цедилки, произлизащи от късноантичния комплекс в кв. Вердикал, гр. Банкя (Графично представяне: А. Антонов)*

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ТЕРЕННИ ИЗДИРВАНИЯ В ЗЕМЛИЩАТА НА СЕЛАТА ЛОЗЕН И КАЗИЧЕНЕ, РАЙОН ПАНЧАРЕВО, СТОЛИЧНА ОБЩИНА

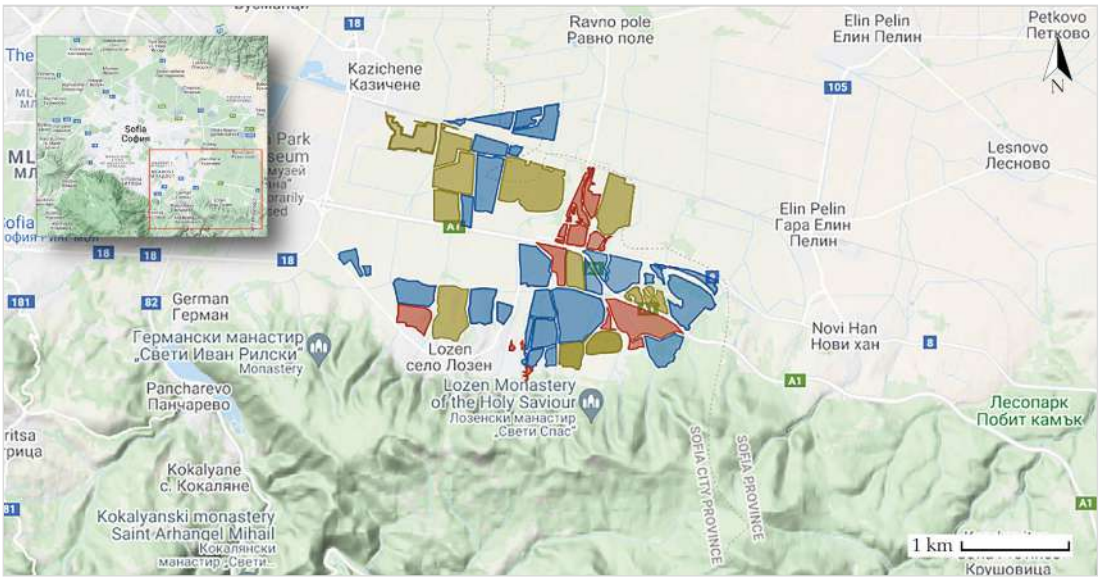
Александър Станев, Методи Златков

През месеците октомври-ноември 2021 г. се проведе втората експедиция по проекта на Регионален исторически музей – София (РИМ–София) „*Системни теренни издирвания на незастроената част на Столична община*“, свързан с актуализиране и обновяване на Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“ (АИС „АКБ“) за област София като част от механизмите за превенция и опазване на културното наследство на столицата.[1] През тази година експедицията се осъществи с финансовата подкрепа на Министерство на културата по програмата за провеждане на теренни археологически проучвания и теренна консервация и собствено съфинансиране.

Преките резултати от първото теренно издирване, проведено на територията на район Панчарево, в землищата на с. Герман и с. Лозен, се изразяват в регистрирането и пререгистрирането на девет археологически обекта в АИС „АКБ“.[2] В изпълнение на заложените в проекта на РИМ–София ангажименти бяха изпратени осведомителни писма до Националния институт за недвижимо културно наследство, главния архитект на гр. София и главния архитект на район Панчарево. В тези писма са описани обектите спрямо тяхното местоположение по населени места и местности, кадастрални идентификатори на имотите, в които попадат и пореден номер в АИС „АКБ“.

[1] В издирването участваха: научен ръководител е д-р Александър Станев (РИМ–София), заместник ръководител – д-р Методи Златков (НАИМ–БАН) и екип: д-р Силвия Иванова, д-р Даниел Иванов, д-р Марио Филипов, Елена Николова, Люба Дафова, Цветозар Йотов, Ангелос Гугудис (РИМ–София); Ваньо Панчев (ИЕМПАМ–БАН); гл. ас. д-р Иво Чолаков, Вероника Генчева (НАИМ–БАН); гл. ас. д-р Надежда Карастоянова (НПНМ–БАН); д-р Калина Йорданова (НИМ); д-р Петър Димов (ИБЕИ–БАН); Елена Поповянска (СУ „Св. Климент Охридски“); Алжбета Стефанова (НБУ); Антоанета Андонова; Светла Илиева, Диана Горбанова. Научни консултанти на експедицията са доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова (РИМ–София), гл. ас. д-р Надежда Тодорова (СУ „Св. Климент Охридски“) и д-р Ваня Петрова (НАИМ–БАН).

[2] За резултатите от първата година от теренните издирвания на територията на Столична община вж. Станев, Златков 2021а: 47–77; Станев, Златков 2021б: 26–29.

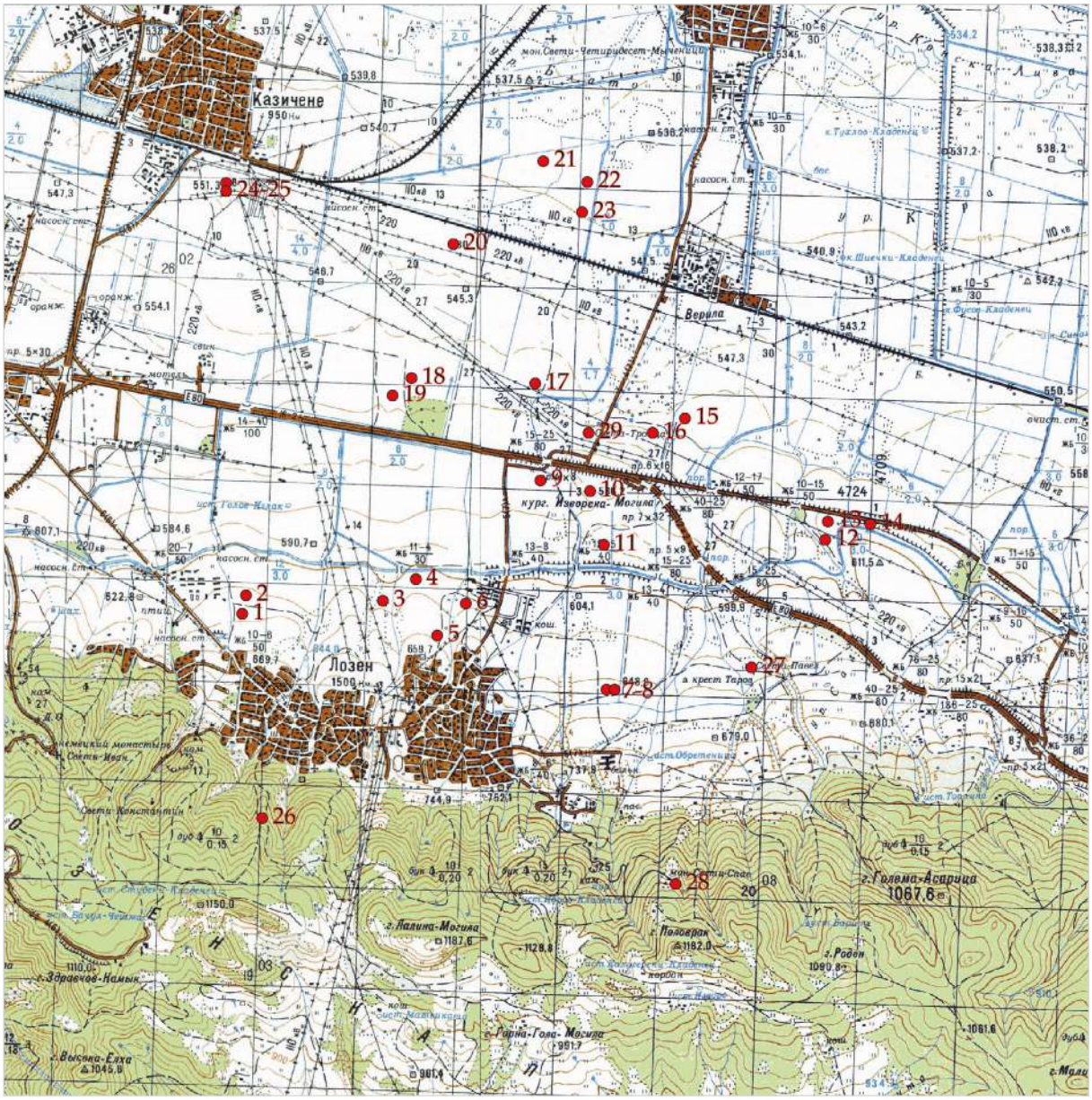

Фиг. 1. *Покритата територия през 2020 г. Легенда:* ***1.*** *със синьо са маркирани териториите, които са с видимост 80–100 %;* ***2.*** *с жълто – тези с видимост 60–80 % ;* ***3.*** *с червено – тези с видимост 0–20 и 20–40 % (Google My Maps с допълнения от авторите)*

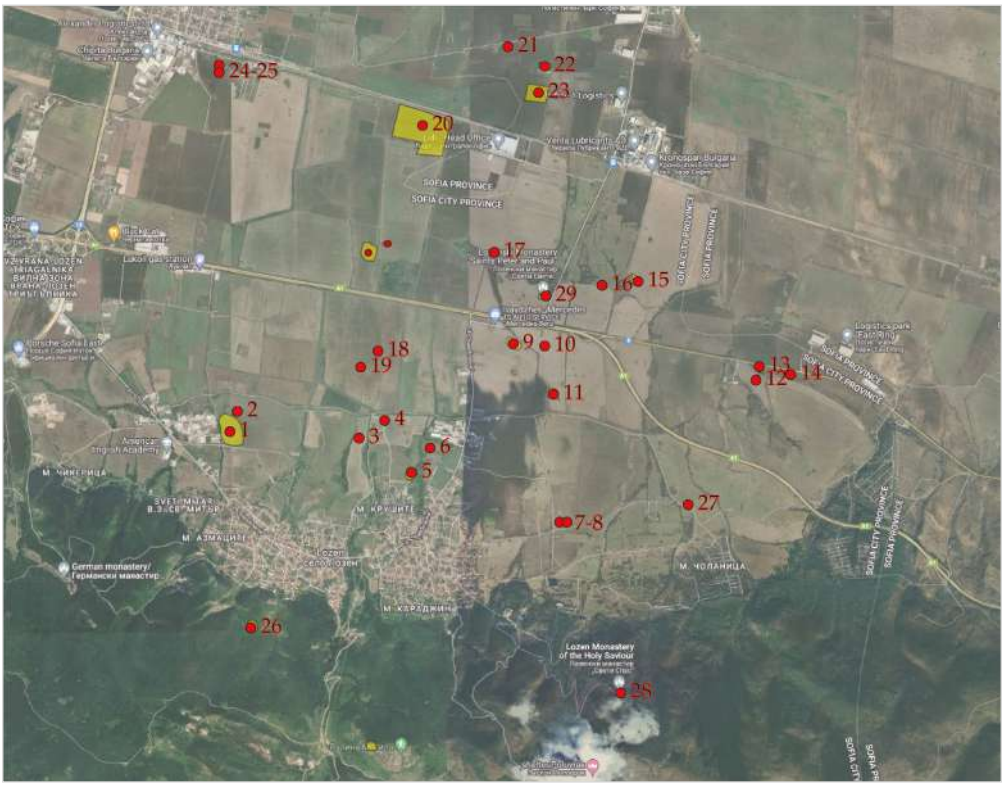
През 2021 г., при полевата работа, отново се приложи принципът на тотално обхождане. За настоящата кампания проблемен момент се яви закъснялото прибиране на реколтата поради проливните дъждове в района. В началото на издирването се установи, че преобладаващата част от територията, предвидена за проучване е засята с царевица и слънчоглед, което не позволи извършването на дейностите заложени в чл. 7, 8 и 9 от „Наредба № Н-00-0001 от 14.II.2011 г. за извършване на теренни археологически проучвания". С оглед на ситуацията ръководството на екипа прецени, че проучването следва да се осъществява на етапи от два отделни екипа, в зависимост от моментната ситуация на терен. В процеса на работа значителна част от масивите бяха ожънати, но от предвидената за издирване територия отделни терени останаха непроучени.

От подложените на изследване площи основен процент са обработваеми земеделски земи съответно: ожънати, без последваща теренна обработка на почвата със слаба видимост и ожънати, с последваща теренна обработка с добра видимост на терена. В подпланинските терени се разполагат ливади със слаба видимост, а отделни масиви, които не се обработват са с висока растителност и нулева видимост. В статистическо отношение в 48 % видимостта беше от 80–100 %, в 37 % видимостта беше 60–80 %, а в 15 % от обходената територия видимостта беше от 0–20 % до 20–40 %. В рамките на издирването се покри територия от 18,4 кв. км. (Фиг. 1). Целенасочено се посетиха още три обекта – крепостта Градището, манастир „Св. Спас" и манастир „Св. св. Петър и Павел" – всички в землището на с. Лозен.

Натрупаните данни са обработени в предварително създадената ArcGIS база данни и в Google My Maps. В АИС „АКБ" са регистрирани 18 новооткрити археологически обекта, а 3 са пререгистрирани. Допълнително са регистрирани 8 известни обекта, от които три (двата в м. Чунговица и крепостта Градището) са публикувани (Петков 1960: 44-45; Пенчева 2012а: 395–406; Пенчева 2012б) (Фиг. 2–3).

Фиг. 2. *Регистрираните обекти върху карта в мащаб 1:50 000. Легенда:* ***1.*** *„Чунговица 1“;* ***2.*** *„Чунговица 2“;* ***3.*** *„Мадрански рид“;* ***4.*** *„Сопохска бара“;* ***5.*** *„Крушите“;* ***6.*** *„Фезолец“;****7.*** *„Могилите 1 – Лозен“;* ***8.*** *„Могилите 2 – Лозен“;* ***9.*** *„Сръбски азмак“;* ***10.*** *„Изворска могила“;* ***11.*** *„Градището“;* ***12.*** *„Адърчелия 1“;* ***13.*** *„Адърчелия 2“;* ***14.*** *„Адърчелия 3“;* ***15.*** *„Изливо“;* ***16.*** *„Попова падина“;* ***17.*** *„Алитица“;* ***18.*** *„Маркова нива 1“;* ***19.*** *„Маркова нива 2“;* ***20.*** *„Айдарица 1“;* ***21.*** *„Хаджийца 1“;* ***22.*** *„Хаджийца 2“;* ***23.*** *„Хаджийца 3“;* ***24.*** *„Могилите 1 – Казичене“;* ***25.*** *„Могилите 2 – Казичене“;* ***26.*** *„Лозенското градище“;* ***27.*** *оброк „Св. Павел“;* ***28.*** *манастир „Св. Спас“;* ***29.*** *манастир „Св. Св. Петър и Павел“*

Фиг. 3. *Регистрираните обекти върху сателитна карта, с нанесените територии (Google Maps). Легенда: вж. Фиг. 2*

Основните характеристики на обектите са:

I. Обект „Чунговица 1“ (в АИС „АКБ“ № 10008368)

1. ***Местоположение***. На 1,4 км северозападно (336˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61432 N, 23.46898 E; надм. в.: 607–620 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от юг на север. Обектът е на първа надзаливна тераса, непосредствено на изток от река Брожданска бара. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Чунговица (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 4).

2. ***История на проучването***. В Регионален исторически музей – София се съхраняват керамични фрагменти от м. Чунговица, предадени от Неделчо Петков през 1960 и 1961 г. При теренен оглед, извършен през 2008 г., е установено наличието на битова керамика от няколко хронологически периода, както и строителна керамика и парчета хоросан с късноантични характеристики. Обектът е въведен в научно обръщение през 2012 г. (Пенчева 2012: 395–406).

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли, керемиди и парчета хоросан.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 5; Табл. 1: 1–13; Табл. 2: 1–12).

Фиг. 4. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 1 „Чунговица 1“ и обект 2 „Чунговица 2“*

4. ***Площ***. Ок. 73 дка (Фиг. 6).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – късната бронзова епоха, ранната желязна епоха и Късна античност (III–V век).

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 60–80 %, в нива с ожънато жито (Фиг. 7). По-голямата част от обекта все още е нива, но в непосредствена близост до урбанизирани територии. Вероятно западната му периферия попада под съществуващите сгради. Обектът е с висока степен на застрашеност.

II. Обект „Чунговица 2“ (в АИС „АКБ“ № 10008369)[3]

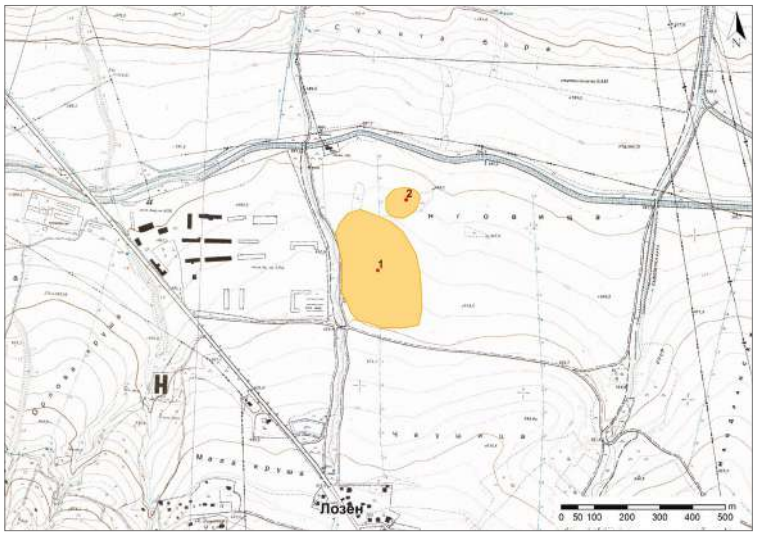
1. ***Местоположение***. На 1,6 км северозападно (340˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61628 N, 23.46992 E; надм. в.: 606–612 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от юг на север. Обектът е на първа надзаливна тераса, непосредствено на изток от река Брожданска бара. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Чунговица (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 4).

2. ***История на проучването***. Историята му на проучване е сходна с тази на обект „Чунговица 1“.

[3] Материалите от обект „Чунговица 2“ са представени в отделна статия в този сборник – вж. Попова, Дафова 2022: 9–16

Фиг. 5. *Масовият материал от обект 1 „Чунговица 1“, регистриране на терена*

Фиг. 6. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 1 „Чунговица 1“ и обект 2 „Чунговица 2“*

Фиг. 7. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 1 „Чунговица 1“*

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Каменна тесла с размери: дължина 7,2 см, широчина 3,7 см и височина 2 см (Табл. 10: 4).

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика (Фиг. 8).

4. ***Площ***. Ок. 7,5 дка (Фиг. 6).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – ранен и късен халколит.

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 60–80 %, в нива с ожънато жито (Фиг. 9). Обектът е нива, но в непосредствена близост до урбанизирани територии. Обектът е с висока степен на застрашеност.

Фиг. 8. *Масовият материал от обект 2 „Чунговица 2“ – регистриране на терена*

Фиг. 9. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от запад) – обект 2 „Чунговица 2“*

Фиг. 10. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 3 „Мадрански рид“ и обект 4 „Сопохска бара“*

III. Обект „Мадрански рид“ (в АИС „АКБ“ № 10008370)

1. ***Местоположение***. На 1,5 км североизточно (35°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61366 N, 23.48655 E; надм. в.: 608–610 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска много плавно от юг на север. Обектът е разположен между Къси дол (от запад) и Сашкова бара (от изток). Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Мадрански рид (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 10) .

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика (Фиг. 11).

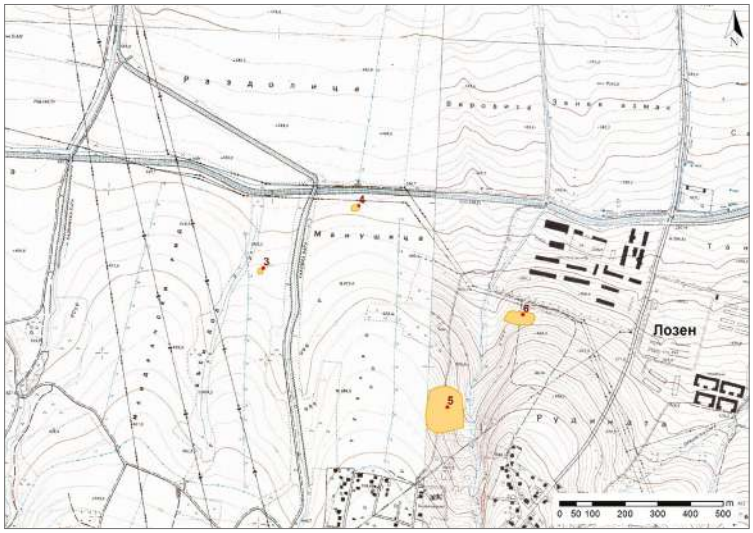
4. ***Площ***. Ок. 0,24 дка (Фиг. 12).

5. ***Вид и хронология***. Представлява единична сграда с площ под 0,5 дка, открита е битова и строителна керамика от IV–V век и Възраждането.

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 60–80 %, в нива с ожънато жито (Фиг. 13). Обектът не е пряко застрашен.

Фиг. 11. *Масовият материал от обект 3 „Мадрански рид“ – регистриране на терена*

Фиг. 12. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000:*
обект 3 „Мадрански рид“, обект 4 „Сопохска бара“, обект 5 „Крушите“ и обект 6 „Фезолец“

Фиг. 13. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от запад) – обект 3 „Мадрански рид“*

IV. Обект „Сопохска бара“ (в АИС „АКБ“ № 10008371)

1. ***Местоположение***. На 1,84 км североизточно (42˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61548 N, 23.49001 E; надм. в.: 601–602 м. Разположен е върху равен терен. Обектът е разположен източно от Сашкова бара. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Манушица (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 10).

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика (Фиг. 14; Табл. 3: 1–6).

4. ***Площ***. Ок. 0,45 дка (Фиг. 12).

5. ***Вид и хронология***. Представлява единична сграда с площ под 0,5 дка, открита е битова керамика от ранната и от късната желязна епоха.

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 40–60 %, в нива с ожънато жито. Обектът не е пряко застрашен.

Фиг. 14. *Масовият материал от обект 4*
„Сопохска бара“ – регистриране на терена

V. Обект „Крушите“ (в АИС „АКБ“ № 10008372)

1. ***Местоположение***. На 1,66 км североизточно (62˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61006 N, 23.49362 E; надм. в.: 642 – 627 м. Разположен е върху склон, спускащ се от юг на север и от запад, където е било, на изток, където минава суходолие. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Крушите (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 15).

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика (Фиг. 16).

Фиг. 15. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 5 „Крушите“ и обект 6 „Фезолец“*

4. ***Площ***. Ок. 14 дка. Видимостта на терена западно от обекта бе много ниска, поради което е възможно в тази посока той да е по-голям от отчетеното (Фиг. 12).

5. ***Вид и хронология***. Представлява селище с площ над 5 дка, открита е битова и строителна керамика от III–V век. Открити са и отделни фрагменти керамика от XVII–XX век, които са свидетелство за обработка на земята.

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 80–100 %, в дълбоко изорана нива, която е била доскоро ливада (Фиг. 17). Обектът не е пряко застрашен.

VI. Обект „Фезолец“ (в АИС „АКБ“ № 10008373)

1. ***Местоположение***. На 2,01 км североизточно (59˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61268 N, 23.49629 E; надм. в.: 618–621 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от юг на север. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Фезолец (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 15) .

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

Фиг. 16. *Масовият материал от обект 5 „Крушите“ – регистриране на терена*

Фиг. 17. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югозапад) – обект 5 „Крушите“*

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика и един фрагмент шлака (Фиг. 18; Табл. 3: 7–14; Табл. 4: 1–3).

4. *Площ*. Ок. 14 дка. Видимостта на терена западно от обекта бе много ниска, поради което е възможно в тази посока той да е по-голям от отчетеното (Фиг. 12).

5. *Вид и хронология*. Представлява селище с площ над 5 дка, открита е битова и строителна керамика от III–V век. Открити са и отделни фрагменти керамика от XVII–XX век, които са свидетелство за интензивната обработка на земята.

6. Състояние и перспективи. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива (Фиг. 19). Обектът не е пряко застрашен.

Фиг. 18. *Масовият материал от обект 6 „Фезолец“ – регистриране на терена*

Фиг. 19. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от север) – обект 6 „Фезолец“*

VII. Обект „Могилите 1 – Лозен“ – по-западната от могилен некропол с две могили, с. Лозен (в АИС „АКБ“ № 10004811)

1. ***Местоположение***. На 3,14 км западно (84˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.60521 N, 23.51401 E; надм. в.: 642–644,8 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от юг на север. Тя е по-западната от две могили, които са на около 60 м една от друга. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Могилите (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 20).

2. ***История на проучването***. Могилата е отбелязана на топографската карта 1:5000. В АИС „АКБ“ е въведена от Иво Чолаков през 2017 г. (Чолаков 2017).

Фиг. 20. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 7 „Могилите 1 – Лозен“ и обект 8 „Могилите 2 – Лозен“*

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Могилата е с височина около 2–2,5 м, диаметърът ѝ е 35 м (изток – запад) и 28 м (север – юг). Голяма част от насипа ѝ е от дребни и средни камъни (Чолаков 2017).

3.3. *Масов материал*. Не е открит керамичен материал.

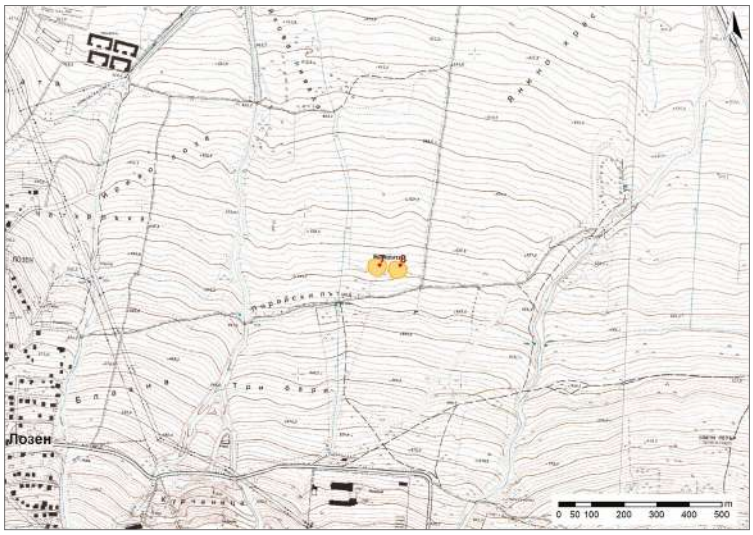
4. ***Площ***. Заедно с охраняемата площ от 10 м около могилата е 2 дка (Фиг. 21).

5. ***Вид и хронология***. Надгробна могила, чиято хронология не може да се установи.

6. ***Състояние и перспективи***. През 2021 г. на терен нямаше няма никаква видимост, тъй като могилният некропол е силно обрасъл с дървета и храсти (Фиг. 22). През 2017 г. са регистрирани сериозни нарушения „от иманярски изкопи с машина, правени неотдавна“ (Чолаков 2017). Обектът е застрашен от нови иманярски набези.

VIII. Обект „Могилите 2 – Лозен“ – по-източната от могилен некропол с две могили, с. Лозен (в АИС „АКБ“ № 10004811)

1. ***Местоположение***. На 3,22 км западно (85°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.60523 N, 23.51478 E; надм. в.: 643–645,9 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от юг на север. Тя е по-из-

Фиг. 21. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 7 „Могилите 1 – Лозен“ и обект 8 „Могилите 2 – Лозен“*

Фиг. 22. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от север) – обект 7 „Могилите 1 – Лозен“ и обект 8 „Могилите 2 – Лозен“*

точната от две могили, които са на около 60 м една от друга. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Могилите (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 20) .

2. *История на проучването*. Могилата е отбелязана на топографската карта 1:5000. В АИС „АКБ“ е въведена от Иво Чолаков през 2017 г. (Чолаков 2017).

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Могилата е с височина около 2 м, диаметърът ѝ е 50 м (изток – запад) и 40 м (север – юг) (Чолаков 2017).

3.3. *Масов материал*. Не е открит керамичен материал.

4. *Площ*. Заедно с охраняемата площ от 10 м около могилата е 3 дка (Фиг. 21).

5. *Вид и хронология*. Надгробна могила, чиято хронология не може да се установи.

6. *Състояние и перспективи*. През 2021 г. на терен нямаше няма никаква видимост, тъй като могилният некропол е силно обрасъл с дървета и храсти (Фиг. 22). През 2017 г. са регистрирани „отделни иманярски ямни траншеи“ (Чолаков 2017). Обектът е застрашен от нови иманярски набези.

IX. Обект „Сръбски азмак“ (в АИС „АКБ“ № 10008374)

1. *Местоположение*. На 2,7 км североизточно (49°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62297 N, 23.50767 E; надм. в.: 567–569 м. Разположен е върху равен терен. Непосредствено на североизток преминава трасето на напоителен канал. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Сръбски азмак (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 23).

2. *История на проучването*. Новорегистриран обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

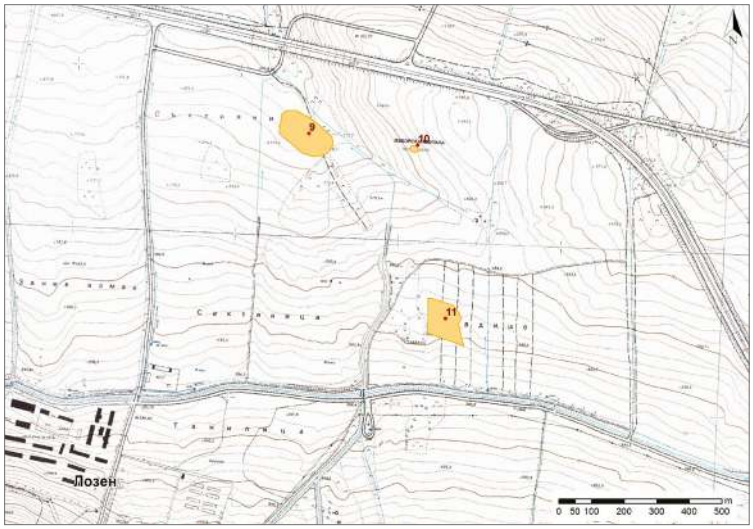
3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока

Фиг. 23. *Въздушна фотография с нанесени границите на: обект 9 „Сръбски азмак“,* ***обект 10 „Изворска могила“ и обект 11 „Градище“***

Фиг. 24. *Масовият материал от обект 9 „Сръбски азмак“ – регистриране на терена*

Фиг. 25. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 9 „Сръбски азмак“, обект 10 „Изворска могила“ и обект 11 „Градище“*

Фиг. 26. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югозапад) – обект 9 „Сръбски азмак“*

концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли, керемиди и парчета хоросан.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 24; Табл. 4, 4–10; Табл. 5: 1–12).

4. *Площ*. Ок. 15 дка (Фиг. 25; Фиг. 42).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 80–100 %, в нива с ожъната царевица (Фиг. 26). Вероятно част от обекта (от североизток) е засегната при прокопаването на напоителния канал през 1956 г. Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

X. Обект „Изворска могила“ (в АИС „АКБ“ № 10008375)

1. *Местоположение*. На 3,7 км североизточно (53°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62277 N, 23.51175 E; надм. в.: 582–585,95 м. Разположена е върху терен с плавен наклон на юг. Непосредствено на югозапад преминава трасето на съвременния напоителен канал. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Изворска могила (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 23).

2. *История на проучването*. При могилата е поставен циментов надпис от НИПК преди 1989 г., който гласи: „Тракийска надгробна могила: паметник на културата. Забранява се разораването, разкопаването и залесяването на могилата“. Маркирана е на топографските карти и в Wikimapia. За АИС „АКБ“ се регистрира с настоящата експедиция.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Могилата е с височина около 2 м, диаметъра ѝ е 22 м.

3.3. *Масов материал*. Не е регистриран.

4. *Площ*. Заедно с охраняемата площ, 10 м около могилата, е 3 дка (Фиг. 25; Фиг. 42).

5. *Вид и хронология*. Надгробна могила; неопределена хронология.

6. *Състояние и перспективи*. Голяма част от могилата е обрасла с храсти и дървета (Фиг. 27–28). Същата е подложена на интензивна иманярска дейност, наблюдават се пресни изкопи. Висока степен на застрашеност.

XI. Обект „Градище“ (в АИС „АКБ“ № 10008376)

1. *Местоположение*. На 3,5 км североизточно (60°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61803 N, 23.51305 E; надм. в.: 590–595 м. Разположен е върху равен терен. Непосредствено на запад и на юг преминават трасетата на съвременните напоителни канали. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Градище (Фиг. 2: 29, Фиг. 3: 29; Фиг. 23).

2. *История на проучването*. Новорегистриран обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики,

Фиг. 27. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от северозапад) – обект 10 „Изворска могила“*

Фиг. 28. *Иманярски интервенции на обект 10 „Изворска могила“ (детайл)*

което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли, керемиди и парчета хоросан.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 29; Табл. 6: 1–2).

4. ***Площ***. Вероятно ок. 10 дка (поради ниската видимост на терен, границите на обекта са дадени условно) (Фиг. 25).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 0–20 %, в нива с ожъната царевица, но без последваща теренна обработка (Фиг. 30). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 29. *Масовият материал от обект 11 „Градище“ – регистриране на терена*

Фиг. 30. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от север) – обект 11 „Градище“*

XII. Обект „Адърчелия 1“ (в АИС „АКБ“ № 10008377)

1. ***Местоположение***. На 5,6 км североизточно (70°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.61959 N, 23.54071 E; надм. в.: 585–590 м. Разположен е върху терен с наклон от югоизток на северозапад. Непосредствено на югоизток преминава трасето на съвременния напоителен канал. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Адърчелия (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 31).

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока

Фиг. 31. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 12 „Адърчелия 1“, обект 13 „Адърчелия 2“ и обект 14 „Адърчелия 3“*

концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли и керемиди.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 32; Табл. 6: 3–5).

4. *Площ*. Ок. 2 дка (Фиг. 33).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива (Фиг. 34). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

XIII. Обект „Адърчелия 2“ (в АИС „АКБ“№ 10008378)

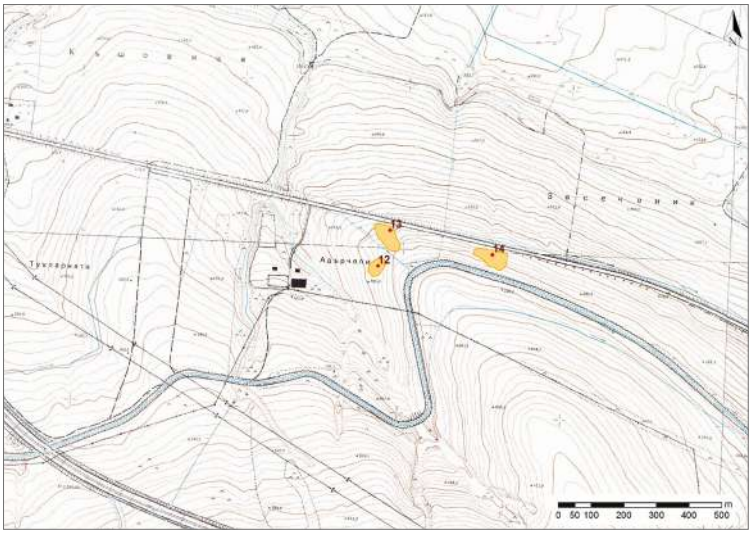
1. *Местоположение*. На 5,7 км североизточно (69°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62058 N, 23.5411 E; надм. в.: 574–578 м. Разположен е върху терен с наклон от югозапад на североизток. Непосредствено на югоизток преминава трасето на съвременния напоителен канал, а от север – път № 8. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Адърчелия (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 31).

2. *История на проучването*. Новорегистриран обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

Фиг. 32. *Масовият материал от обект 12 „Адърчелия 1“ – регистриране на терена*

Фиг. 33. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 12 „Адърчелия 1“, обект 13 „Адърчелия 2“ и обект 14 „Адърчелия 3“*

Фиг. 34. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югозапад) – обект 12 „Адърчелия 1“*

Фиг. 35. *Видими следи от каменен градеж, обект 13 „Адърчелия 2“ (детайл)*

Фиг. 36. *Масовият материал от обект 13 „Адърчелия 2“ – регистриране на терена*

Фиг. 37. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг) – обект 13 „Адърчелия 2“*

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли и керемиди като на терен се отчитат поне две локации с деструкции, интерпретирани като сгради (Фиг. 35).

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 36; Табл. 6: 6–11; Табл. 7: 1–5).

4. ***Площ***. Ок. 4 дка (Фиг. 33).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива (Фиг. 37). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

XIV. Обект „Адърчелия 3“ (в АИС „АКБ“ № 10008379)[4]

1. ***Местоположение***. На 6 км североизточно (71°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62002 N, 23.54497 E; надм. в.: 590–595 м. Разположен е върху терен с наклон на север. Непосредствено на юг преминава трасето на съвременния напоителен канал, а от север шосе № 8. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Адърчелия (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 31).

2. История на проучването. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли и керемиди като на терен се отчита поне една локация с деструкции, интерпретирана като сграда.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова и строителна керамика (Фиг. 38; Табл. 7: 6–12).

Фиг. 38. *Масовият материал от обект 14 „Адърчелия 3“ – регистриране на терена*

[4] Вероятно трите обекта в м. Адърчелия са част от едно селище.

Фиг. 39. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 14 „Адърчелия 3“*

4. *Площ*. Ок. 4,3 дка (Фиг. 33).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива (Фиг. 39). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. По време на теренното издирване попаднахме на иманяр с металдетектор. Висока степен на застрашеност.

XV. Обект „Изливо“ (в АИС „АКБ“ № 10008380)

1. *Местоположение*. На 4,9 км североизточно (53°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62931 N, 23.5244 E; надм. в.: 555–559 м. Разположен е върху терен с лек наклон на север. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Изливо (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 40).

2. *История на проучването*. Новорегистриран обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са дребни фрагменти от битова керамика от Желязната епоха (Фиг. 41).

4. *Площ*. Ок. 7 дка (Фиг. 42).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище; Желязна епоха.

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 60–80 %, в нива с ожъната царевица. Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

XVI. Обект „Попова падина“ (в АИС „АКБ“ № 10008381)

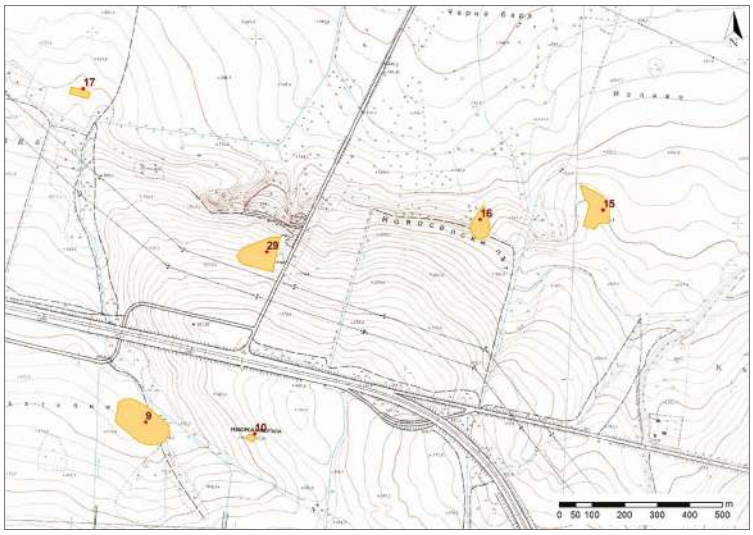
1. *Местоположение*. На 4,6 км североизточно (51°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.62891 N, 23.51983 E; надм. в.: 554–548 м. Разположен е върху терен с наклон на север. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Попова падина (Фиг. 2: 29, Фиг. 3: 29; Фиг. 40; Фиг. 45).

Фиг. 40. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 15 „Изливо“ и обект 16 „Попова падина“*

Фиг. 41. *Масовият материал от обект 15 „Изливо“ – регистриране на терена*

Фиг. 42. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 9 „Сръбски азмак“, обект 10 „Изворска могила“, обект 15 „Изливо“, обект 16 „Попова падина“, обект 17 „Алитица“ и обект 29 манастир „Св. св. Петър и Павел“*

Фиг. 43. *Масовият материал от обект 16 „Попова падина“ – регистриране на терена*

Фиг. 44. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 16 „Попова падина“*

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

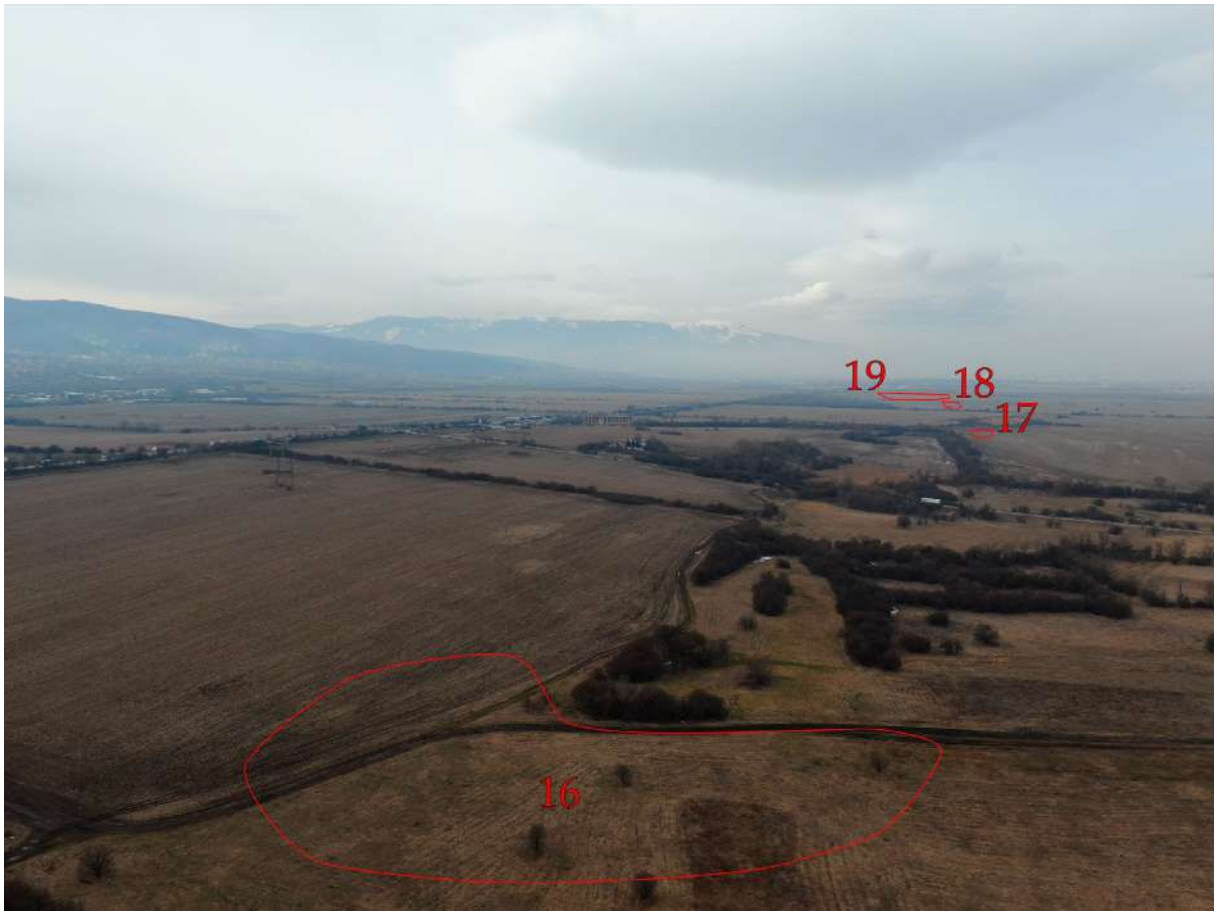
3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са дребни фрагменти от битова керамика от желязната епоха и Късната античност (III–V век) (Фиг. 43; Табл. 8: 1–8).

4. ***Площ***. Ок. 4 дка (поради ниската видимост на терен, границите на обекта са дадени условно) (Фиг. 42).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище; Желязна епоха, Късна античност.

6. ***Състояние и перспективи***. Обектът се разполага в две площи (Фиг. 44). Южната периферия на обекта се регистрира в обработваема нива с ожъната царевица без последваща теренна обработка. Видимостта на терена е 20–40 %. На север се развиват необработваеми масиви (вероятно ливади или пасбища) с висока трева и участъци със саморасли храсти и дървета. Видимостта на терена е 0 % (всички фрагменти са регистрирани в коловозите на черния път). В южната си част теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност. В останалата част към настоящия момент не съществува риск за културната ценност.

Фиг. 45. *Въздушна фотография с нанесени границите на обектите: обект 16 „Попова падина“, обект 17 „Алитица“, обект 18 „Маркова нива 1“ и обект 19 „Маркова нива 2“*

XVII. Обект „Алитица“ (в АИС „АКБ“ № 10008382)

1. ***Местоположение***. На 4 км североизточно (36˚) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.63205 N, 23.50483 E; надм. в.: 558–559 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Алитица (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 45).

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са дребни фрагменти от битова керамика от Желязната епоха (Фиг. 46).

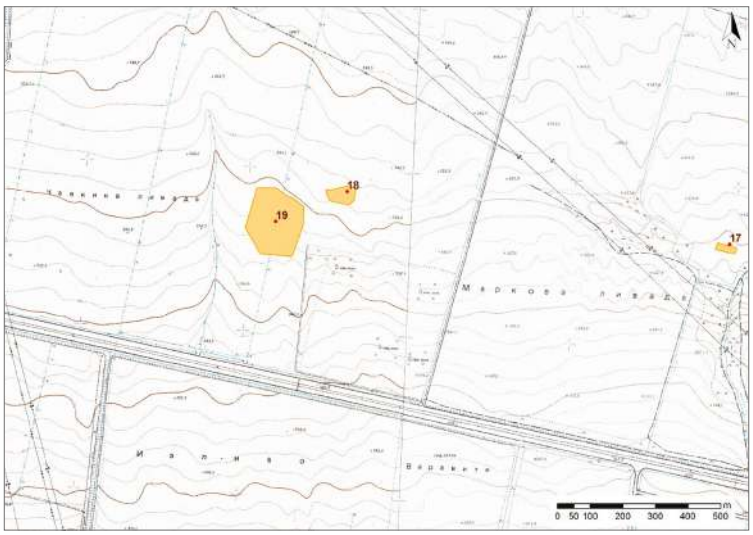
4. ***Площ***. Ок. 1,3 дка (Фиг. 42; Фиг. 47).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – желязна епоха.

6. ***Състояние и перспективи***. Видимостта на терена е 60–80 %, в нива с ожъната царевица (Фиг. 48). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 46. *Масовият материал от обект 17 „Алитица“ – регистриране на терена*

Фиг. 47. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 17 „Алитица“, обект 18 „Маркова нива 1“ и обект 19 „Маркова нива 2“*

Фиг. 48. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югозапад) – обект 17 „Алитица“*

Фиг. 49. *Масовият материал от обект 18 „Маркова нива 1“ – регистриране на терена*

XVIII. Обект „Маркова нива 1“ (в АИС „АКБ“ № 10008383)

1. ***Местоположение***. На 3,6 км северно (19°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.63306 N, 23.49046 E; надм. в.: 556–557 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Маркова нива (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 45).

2. ***История на проучването***. Новорегистриран обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива.

3.3. *Масов материал*. Открити са дребни фрагменти от битова и строителна керамика от Късната античност (III – V век) (Фиг. 49; Табл. 8: 9).

4. ***Площ***. Ок. 4 дка (Фиг. 47).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище – Късна античност.

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 60–80 %, в ливада, засята с жито (Фиг. 50). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

XIX. Обект „Маркова нива 2“ (в АИС „АКБ“ № 10008384)

1. *Местоположение*. На 3,4 км северно (17°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.63216 N, 23.48784 E; надм. в.: 557–560 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Лозен, м. Маркова нива (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 45).

2. *История на проучването*. Новорегистриран обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли и керемиди.

3.3. *Масов материал*. Открити са дребни фрагменти от битова керамика от желязната епоха и битова и строителна керамика от Късната античност (III–V век) (Фиг. 51; Табл. 8: 10–11; Табл. 9: 1–2).

Фиг. 50. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 18 „Маркова нива 1“*

Фиг. 51. *Масовият материал от обект 19 „Маркова нива 2“ – регистриране на терена*

Фиг. 52. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 19 „Маркова нива 2“*

4. *Площ*. Ок. 28,7 дка (Фиг. 47).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – желязна епоха, Късна античност.

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 60–80 %, в *л*ивада, засята с жито (Фиг. 52). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

XX. Обект „Айдарица 1“ (в АИС „АКБ“ 10004642)

1. *Местоположение*. На 5 км северно (18°) от храм „Св. Атанасий Велики“, с. *Л*озен; координати: 42.64483 N, 23.49523 E; надм. в.: 545–548 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в район Панчарево, землището на с. *Л*озен, м. Айдарица (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 53).

2. *История на проучването*. Обектът е регистриран през 2015 г. при теренно издирване на археологически обекти в обхвата на инвестиционен проект „Развитие на железопътен възел София“ – регистрационна карта № 10004642 (Иванов, Чукалев 2016: 678).

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава слаба концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. При предходните издирвания са регистрирани и парчета мазилка.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика и строителна керамика от Късната античност (III–V век) (Фиг. 54; Табл. 9: 3–9).

4. *Площ*. Ок. 235 дка (Фиг. 55; Фиг. 59).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност.

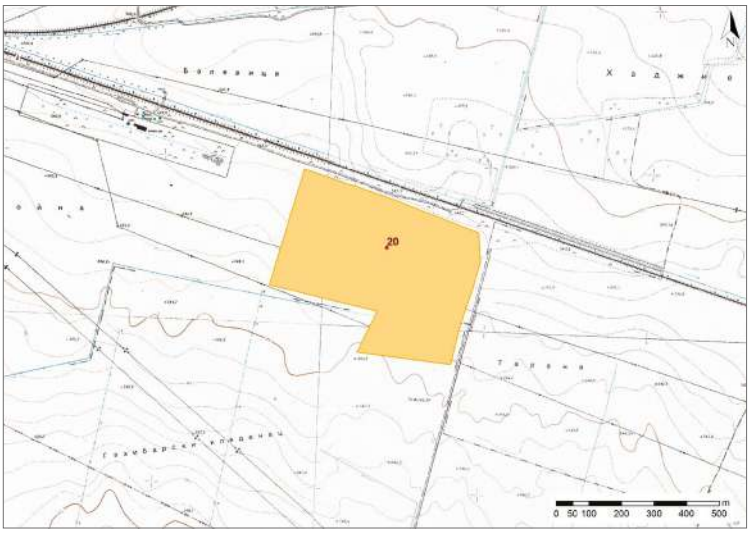
6. *Състояние и перспективи*. Теренът попада в три обработваеми масива, разделени от синор и два черни пътя (Фиг. 56). Навсякъде видимостта е 60–80 %, ожъната царевица, с последваща теренна обработка. Северната периферия на обекта е засегната от железопътната *л*иния и съпътстващата инфраструктура. Непосредствено на изток се развива *л*огистичният център и централният офис на „*Л*идл България“. Във всички масиви теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 53. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 20 „Айдарица“, обект 24 „Могилите 1“ (с. Казичене) и обект 25 „Могилите 2“ (с. Казичене)*

Фиг. 54. *Масовият материал от обект 20 „Айдарица“ – регистриране на терена*

Фиг. 55. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 20 „Айдарица“*

Фиг. 56. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от запад) – обект 20 „Айдарица“*

XXI. Обект „Хаджийца 1“ (в АИС „АКБ“ № 10008385)[5]

1. ***Местоположение***. На 2,55 км югоизточно (229°) от храм „Св. Троица“, с. Равно поле; координати: 42.65275 N, 23.50678E; надм. в.: 541 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в област София, община Елин Пелин, с. Равно поле, м. Хаджийца (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 57).

2. ***История на проучването***. Новооткрит обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика с късноантични характеристики, което предполага наличието на такива. Идентифицирани са тухли и керемиди.

[5] В административно отношение м. Хаджийца попада в землището на с. Равно поле, община Елин Пелин, Софийска област. Същата е част от неделим обработваем масив, в който влиза и м. Айдарица, поради което беше включена в настоящото издирване.

Фиг. 57. *Въздушна фотография с нанесени границите на обект 21 „Хаджийца 1“, обект 22 „Хаджийца 2“ и обект 23 „Хаджийца 3“*

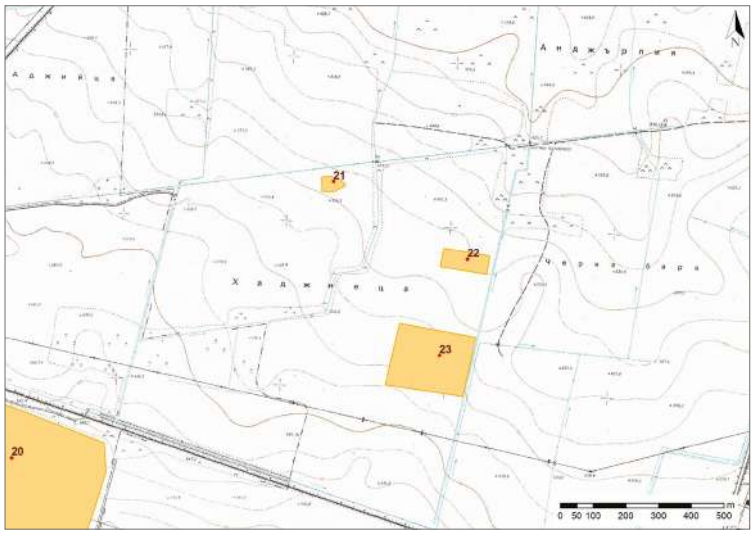
Фиг. 58. *Масовият материал от обект 21 „Хаджийца 1“ – регистриране на терена*

3.3. *Масов материал*. Открити са единични фрагменти от битова керамика и висока концентрация на фрагменти от строителна керамика от Късната античност (III–V век) (Фиг. 58).

4. *Площ*. Ок. 2,6 дка (Фиг. 59).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 100 %, в изорана нива (Фиг. 60). Непосредствено на север преминава трасето на съвременен напоителен канал. Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 59. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 20 „Айдарица“, обект 21 „Хаджийца 1“, обект 22 „Хаджийца 2“ и обект 23 „Хаджийца 3“*

Фиг. 60. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг) – обект 21 „Хаджийца 1“*

XXII. Обект „Хаджийца 2“ (в АИС „АКБ“ № 10008386)

1. ***Местоположение***. На 2,5 км югоизточно (207°) от храм „Св. Троица“, с. Равно поле; координати: 42.65078 N, 23.51188 E; надм. в.: 541 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в област София, община Елин Пелин, с. Равно поле, м. Хаджийца (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 57).

2. ***История на проучването***. Новооткрит обект.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Монета на император Грациан (375–383 г.) (Табл. 10: 5).

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика от Късната античност (III – V в.) (Фиг. 61).

4. ***Площ***. Ок. 8 дка (Фиг. 59).

5. ***Вид и хронология***. Неукрепено селище; Късна античност.

6. ***Състояние и перспективи***. Обектът се развива върху няколко участъка, с различна селскостопанска обработка (Фиг. 62): участък с дълбока оран, видимостта на терена е 100 %; участък, засят със зеле, видимостта на терена е 60–80 %; участък от масив, нива с ожъната царевица, видимостта на терена е 60–80 %. Непосредствено на юг от обекта има две масивни оранжерии, които вероятно се разполагат върху част от културната ценност. Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 61. *Масовият материал от обект 22 „Хаджийца 2“ – регистриране на терена*

Фиг. 62. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югоизток) – обект 22 „Хаджийца 2“*

XXXIII. Обект „Хаджийца 3“ (в АИС „АКБ“ № 10008386)

1.*Местоположение*.На2,8кмюгоизточно(206°)отхрам„Св.Троица“,с.Равно поле; координати: 42.64811 N, 23.51099 E; надм. в.: 541 м. Разположен е върху равен терен. Административно попада в област София, община Елин Пелин, с. Равно поле, м. Хаджийца (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 57).

2. *История на проучването*. Новооткрит обект.

3. *Движими и недвижими археологически паметници*.

3.1. *Движими паметници*. Керамична тежест за стан (Табл. 10: 6).

3.2. *Недвижими паметници*. Не са регистрирани.

3.3. *Масов материал*. Открити са фрагменти от битова керамика от желязната епоха и битова керамика от Късната античност (III–V век) (Фиг. 63; Табл. 9: 10–13; Табл. 10: 1–3).

4. *Площ*. Ок. 45 дка (Фиг. 59).

5. *Вид и хронология*. Неукрепено селище – Късна античност (III–V век).

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терена е 100 %, в изорана нива (Фиг. 64). Теренът е подложен на интензивна селскостопанска обработка. Висока степен на застрашеност.

Фиг. 63. *Масовият материал от обект 23 „Хаджийца 3“ – регистриране на терена*

Фиг. 64. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток) – обект 23 „Хаджийца 3“*

XXIV. Обект „Могилите 1 – Казичене“ – по-южната от могилен некропол с две могили (в АИС „АКБ“ № 10008388)

1. ***Местоположение***. на 1,6 км южно (172°) от храм „Св. Николай“, с. Казичене; координати: 42.65029 N, 23.4674 E; надм. в.: 547–550,8 м. Разположен е върху равен терен. Тя е по-южната от две могили, които са на около 10–15 м една от друга. Административно попада в община Столична, с. Казичене, район Панчарево, м. Плоски могили (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 53).

2. ***История на проучването***. Могилата е отбелязана на топографската карта 1:5000, спомената е и в научната литература (Шкорпил, Шкорпил 1898: 12).

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

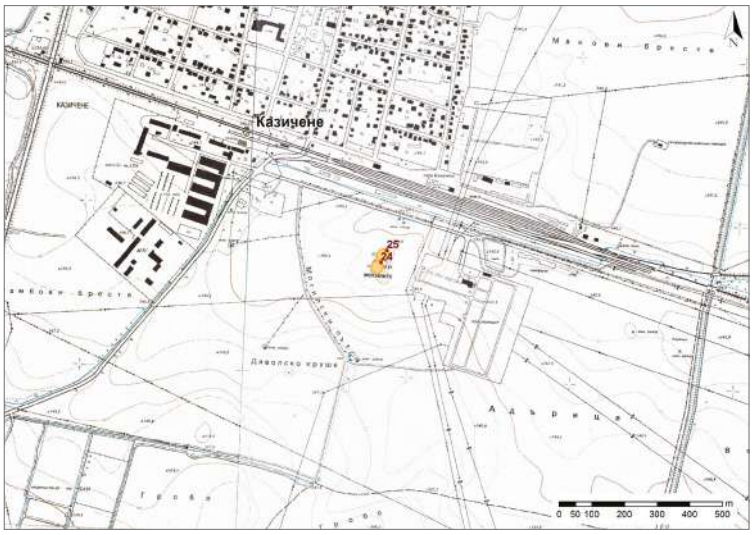
3.2. *Недвижими паметници*. Могилата е с височина около 4–5 м, диаметърът ѝ е 30–36 м.

3.3. *Масов материал*. Не е открит керамичен материал.

4. ***Площ***. Заедно с охраняемата площ от 10 м около могилата е 2 дка (Фиг. 65).

5. ***Вид и хронология***. Надгробна могила, чиято хронология не може да се установи.

6. ***Състояние и перспективи***. На върха на могилата има бетонна тръба, триангулачна точка (№ 1654). Могилата е обрасла от гъста тревна и храстова растителност. От четирите страни на могилата (по посоките на света) има идентични бетонни плочи с надписи, поставени от служители на НИПК, който гласи: „Тракийска надгробна могила. Паметник на културата. Забранява се разораването, разкопаването, засяването на могилата“. Обектът е застрашен от нови иманярски набези (Фиг. 66–67).

Фиг. 65. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 24 „Могилите 1“ (с. Казичене) и обект 25 „Могилите 2“ (с. Казичене)*

XXV. Обект „Могилите 2 – Казичене“ – по-северната от могилен некропол с две могили (в АИС „АКБ“ № 10008389)

1. ***Местоположение***. На 1,58 км южно (172°) от храм „Св. Николай“, с. Казичене; координати: 42.65062 N, 23.46761 E; надм. в.: 547–550 м. Разположен е върху равен терен. Тя е по-северната от две могили, които са на около 10–15 м една от друга. Административно попада в община Столична, с. Казичене, район Панчарево, м. Плоски могили (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 53).

2. ***История на проучването***. Могилата е отбелязана на топографската карта 1:5000, спомената е и в научната литература (Шкорпил, Шкорпил 1898: 12). Била е известна и на специалистите на НИПК.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. Могилата е с височина около 4–5 м, диаметърът ѝ е 30–36 м.

3.3. *Масов материал*. Не е открит керамичен материал.

Фиг. 66. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от североизток) – обект 24 „Могилите 1“ (с. Казичене) и обект 25 „Могилите 2“ (с. Казичене)*

Фиг. 67. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от югоизток) – обект 24 „Могилите 1“ (с. Казичене) и обект 25 „Могилите 2“ (с. Казичене)*

4. ***Площ***. Заедно с охраняемата площ от 10 м около могилата е 2 дка (Фиг. 65).

5. ***Вид и хронология***. Надгробна могила, чиято хронология не може да се установи.

6. ***Състояние и перспективи***. В северната си част има иманярски изкоп с машина. Той е с размери 2 × 4 м и дълб. 3 м. От източната страна има втори иманярски изкоп, отново с машина. Той е с размери 4 × 5 м и дълбочина 5 м. От две страни на могилата има идентични бетонни плочи с тези, поставени от служители на НИПК, подобни на тези на „Могила 1 – Казичене“ (Фиг. 66–67).

XXVI. Обект „Лозенското градище“ (в АИС „АКБ“ № 10008390)

1. ***Местоположение***. На 0,86 км югозападно (204°) от храма „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.594556 N, 23.472110 E; надм. в.: 895–931 м (Фиг. 2: 26; Фиг. 3: 26). Разположен е върху възвишение на склон, който се спуска стръмно към с. Лозен. Южната ѝ стена пресича върха на възвишението (височина от 931 м), от където се спуска на юг. Това възвишение има отделя крепостта от основното било на склона с рязко изкачване, което е стратегически важно и предопределя избора на мястото. Административно попада в Столична община, район Панчарево, с. Лозен, м. Градище.

2. ***История на проучването***. Крепостта е отдавна известна в научната литература (Велков 1951; Пенчева 2012б), но липсваше в базата данни на АИС „АКБ“. През 2021 г. бяха събрани нови данни от екип, ръководен от д-р Александър Станев от РИМ–София.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. При посещението на обекта през 2021 г. не са регистрирани. Елена Пенева публикува от обекта 34 монети (Пенчева 2012б: 79–80, 84–88).

3.2. *Недвижими паметници*. Крепостта има формата на неправилен трапец. Крепостната стена се отличава като ясно изразен вал, съставен от пръст и камъни, с ширина от 2–3 м, а на места до 5–6 м и височина от 0,70 до 1,5 м спрямо вътрешността. Има данни за допълнителна укрепителна стена – протейхизма, която се вижда в най-северната част на крепостта. Тя се отличава по същия начин, както вътрешната крепостна стена. Може да се проследи само на около 10 м в източна и западна посока, без да се види нейната връзка с основната стена.

Цялата вътрешност на крепостта е била застроена. Склонът е терасиран, което трябва да се свърже с жилищното строителство. Във втория голям иманярски изкоп се вижда лице на сграда, градена от ломени и дялани камъни с хоросанова спойка. Видимата му височина е 0,80 м (Фиг. 68). В най-високата част на обекта са регистрирани останки от сграда с ориентация изток – запад и апсида, ориентирана на изток – най-вероятно църква (Пенчева 2012б: 68).

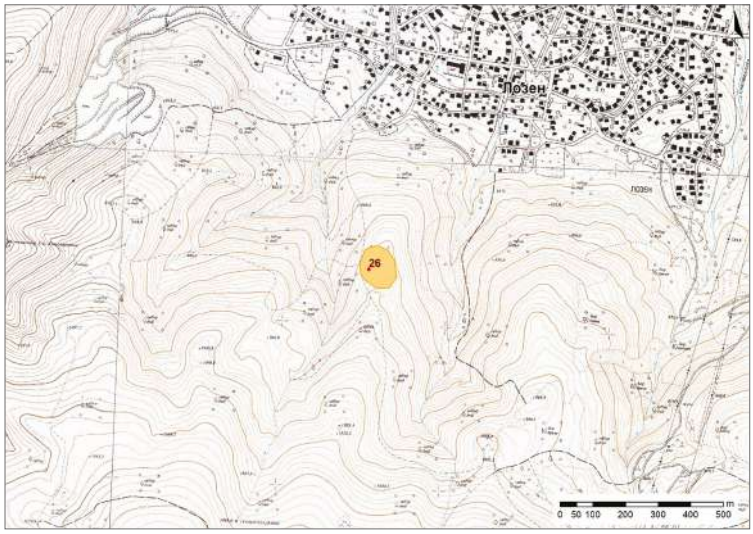
3.3. *Масов материал*. През 2021 г. се регистрира антична строителна керамика (тухли и керемиди) (Фиг. 69) и няколко фрагмента от голям съда за съхранение. Елена Пенчева е регистрирала по-голямо количество керамика (Пенчева 2012б: 69, 81, 89–90).

Фиг. 68. *Каменен градеж от обект 26 „Лозенско градище“*

Фиг. 69. *Строителна керамика от обект 26 „Лозенско градище“*

Фиг. 70. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 26 „Лозенско градище“*

Фиг. 71. *Състояние на терена по време на издирването, иманярска интервенция – обект 26 „Лозенско градище“*

4. *Площ.* Около 7 дка е пространството заградено от основната стена, без протеихизмата[6] (Фиг. 70).

5. *Вид и хронология*. Укрепено селище. Според Е. Пенчева, която се базира на случайно открити монети, датирането ѝ е между готското нашествие през 70-те години на IV в. и хунските нашествия през 60-те години на V век.[7] (Пенчева 2012б: 70–71). Имайки предвид несигурния контекст на монетните находки, не може да се изключи обитаването на крепостта и в края на V–VI век.

6. *Състояние и перспективи*. Видимостта на терен на 25 ноември 2021 г. бе силно затруднена поради нападалите листа. Откриха се два големи пресни иманярски изкопа. Единият се намира в северозападната част на крепостта, непосредствено до крепостната стена (координати: 42.595547, 23.472117). Размерите му са 2 × 3 м и дълбочина ок. 2 м. В изкопа личат следи от пожар – червен пласт с дебелина около 0,30 м (Фиг. 71). В този пласт се намират фрагменти от тегули. В южния профил на изкопа горелият пласт е с черен цвят, дължащ се на висока концентрация на въглени. В и около изкопа се намират ломени и дялани камъни, и фрагменти от тегули със следи от бял хоросан. Вторият голям иманярски изкоп се намира в южната част на крепостната стена (координати: 42.594805, 23.472224). В рамките на крепостта личат десетки иманярски изкопи с размери 1 × 2 м и дълбочина около 1 м, както и няколко по-големи – с размери 4 × 5 м и дълбочина над 2 м. Концентрацията на такива нарушения е най-голяма в горната (южната) част на обекта. Крепостта е сериозно заплашена е от постоянни иманярски набези.

XXVII. Обект „оброк Св. Павел, с. Лозен“ (в АИС „АКБ“ № 10008391)

1. *Местоположение*. На 4,57 км източно (82°) от храма „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.60698 N, 23.53132 E; надм. в.: 630–633 м (Фиг. 2: 27; Фиг. 3: 27). Разположен е върху ниско конусовидно естествено възвишение. Административно попада в район Панчарево, с. Лозен, м. Порой. Теренът около оброка е обособен като отделен поземлен имот № 44063.6218.424, където има исторически паметник.

2. *История на проучването*. Оброкът е отбелязан на топографската карта 1:5000, известен е и от топонимията, но липсваше в базата данни на АИС „АКБ“. През 2021 г. бяха събрани нови данни от екип, ръководен от д-р Александър Станев от РИМ–София.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. *Движими паметници*. Не са регистрирани.

3.2. *Недвижими паметници*. На място е имало каменен кръст, но днес от него е запазена само част от долното му рамо.

3.3. *Масов материал*. Не е открит керамичен материал.

4. *Площ.* Парцелът около оброкът е 0,4 дка. (Фиг. 72).

5. *Вид и хронология*. Оброк, съществувал е със сигурност от XIX век.

6. *Състояние и перспективи*. Преди време оброчният кръст е повреден,

[6] Площта е изчислена в ArcGIS, където очертанията на крепостта са направени по GPS трак, покриващ стената.

[7] Най-ранните монети са на император Константин I (307–337 г.), а най-късната на император Марциан (450–457 г.) (Пенчева 2012б: 79–80).

Фиг. 72. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 27 оброк „Св. Павел“, м. Порой, с. Лозен*

Фиг. 73. *Състояние на терена по време на издирването – обект 27 оброк „Св. Павел“, м. Порой, с. Лозен*

отчупена е голяма част от него. В момента е ограден с малка ограда и не е застрашен. Поставен е съвременен преносим постамент (завършващ с макет на църква), където да се палят свещи (Фиг. 73).

XXVIII. Обект „манастир „Св. Спас“, с. Лозен“ (в АИС „АКБ“ № 10008392)

1. ***Местоположение***. На 4,12 км югоизточно (112°) от храма „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.58811 N, 23.52209 E; надм. в.: 975–985 м (Фиг. 2: 28; Фиг. 3: 28). Разположен е върху сравнително полегата тераса на северния склон на Лозен планина. Административно попада в Столична община, с. Лозен, район Панчарево, м. При манастира, обособен е като отделен поземлен имот с № 44063.6235.235, като исторически паметник

2. ***История на проучването***. Манастирът е добре известен в научната литература (Динева 2007: 247–249; Прашков и др. 1992: 158–160; Петрова, Миронова 2020: 620), но липсва в АИС „АКБ“.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. В двора на църквата има надгробни каменни кръстове от края на XIX – началото на XX век.

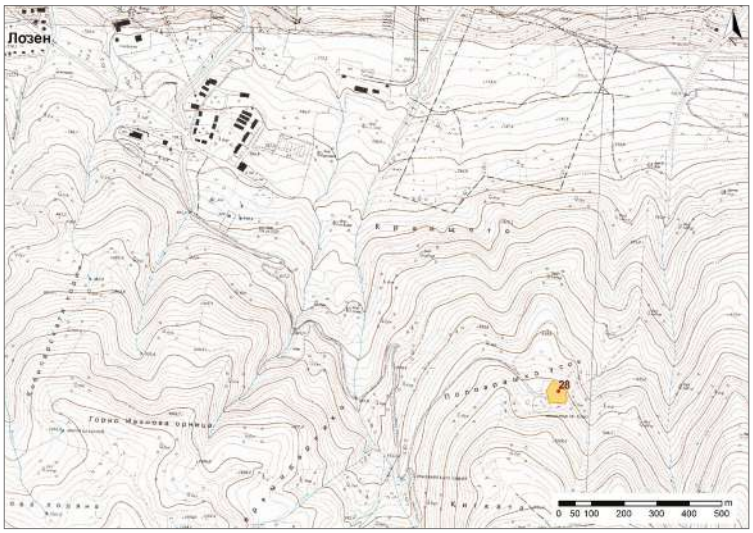
3.2. *Недвижими паметници*. Църква градена и преправяна през XIX век.

3.3. *Масов материал*. Не е регистриран.

4. ***Площ.*** Дворът на манастира заема площ от 2768 кв. м. (Фиг. 74).

5. ***Вид и хронология***. Манастир, съществувал със сигурност от 20-те години на XIX век. Предполага се, че е съществувал и през XVII век.

6. ***Състояние и перспективи.*** В момента се подържа и е в добро състояние. (Фиг. 75–76).

Фиг. 74. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: обект 28 манастирът „Св. Спас“, с. Лозен*

Фиг. 75. *Манастирът „Св. Спас“, с. Лозен (поглед от запад)*

Фиг. 76. *Манастирът „Св. Спас“, с. Лозен (поглед от изток)*

XXIX. Обект „манастир „Св. св. Петър и Павел, с. Лозен“ (в АИС „АКБ“ № 10008393)

1. ***Местоположение***. На 4,04 км североизточно (47°) от храма „Св. Атанасий Велики“, с. Лозен; координати: 42.627689 N, 23.511691 E; надм. в.: 566–573 м (Фиг. 2: 29; Фиг. 3: 29; Фиг. 77). Разположен е върху равен терен с лек наклон на север. Близо до него има голям извор. Административно попада в Столична община, с. Лозен, район Панчарево, м. Гробища. Като исторически паметник е обособен в отделен поземлен имот с № 44063.6204.502.

2. ***История на проучването***. Манастирът е добре известен в научната литература (Динева 2007: 253–256), но липсва в АИС „АКБ“.

3. ***Движими и недвижими археологически паметници***.

3.1. *Движими паметници*. В двора на манастира са регистрирани масивни антични архитектурни останки (Фиг. 78).

3.2. *Недвижими паметници*. Съществуващата в момента църква е осветена 2004 г.

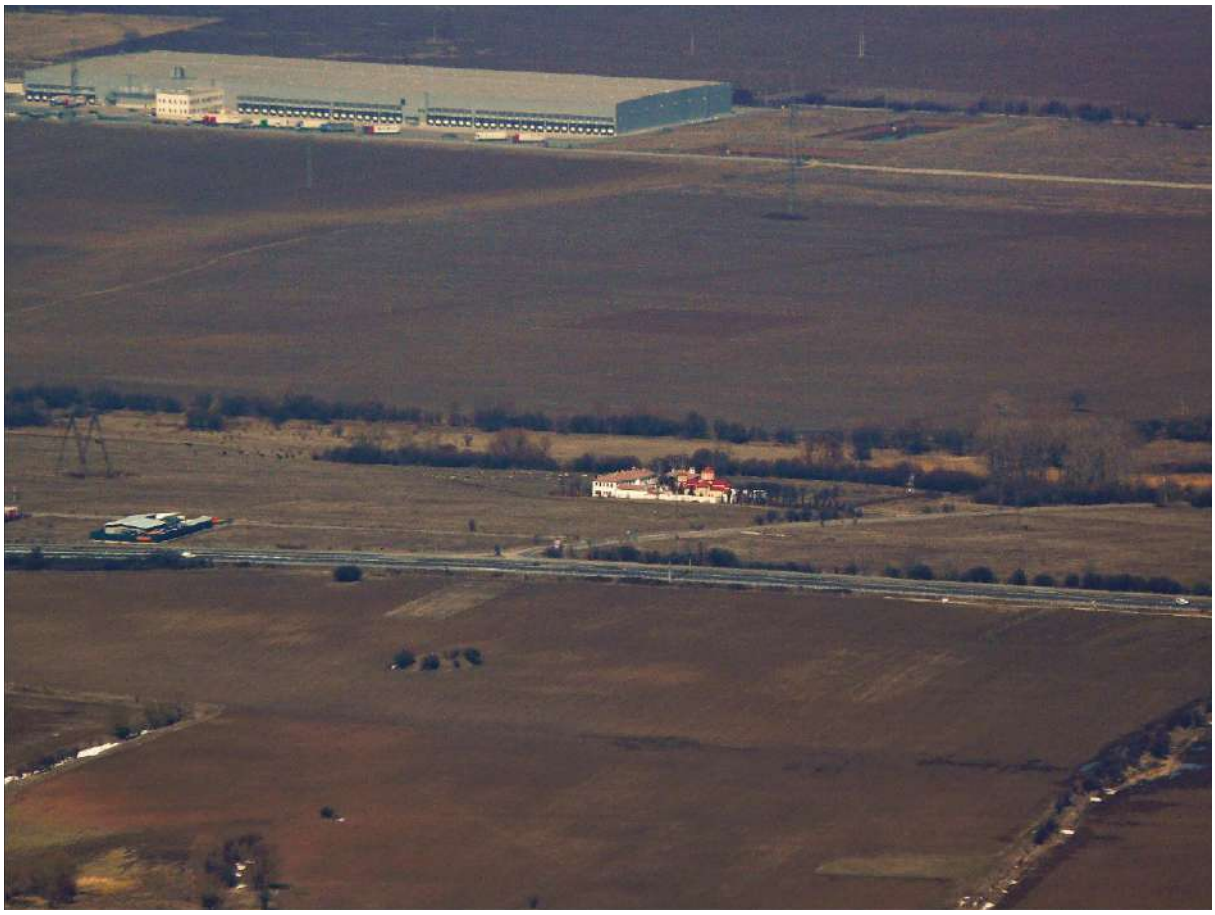
3.3. *Масов материал*. През 2021 г. не е открит керамичен материал.

4. ***Площ***. Манастирът заема площ от 7141 кв. м. (Фиг. 42).

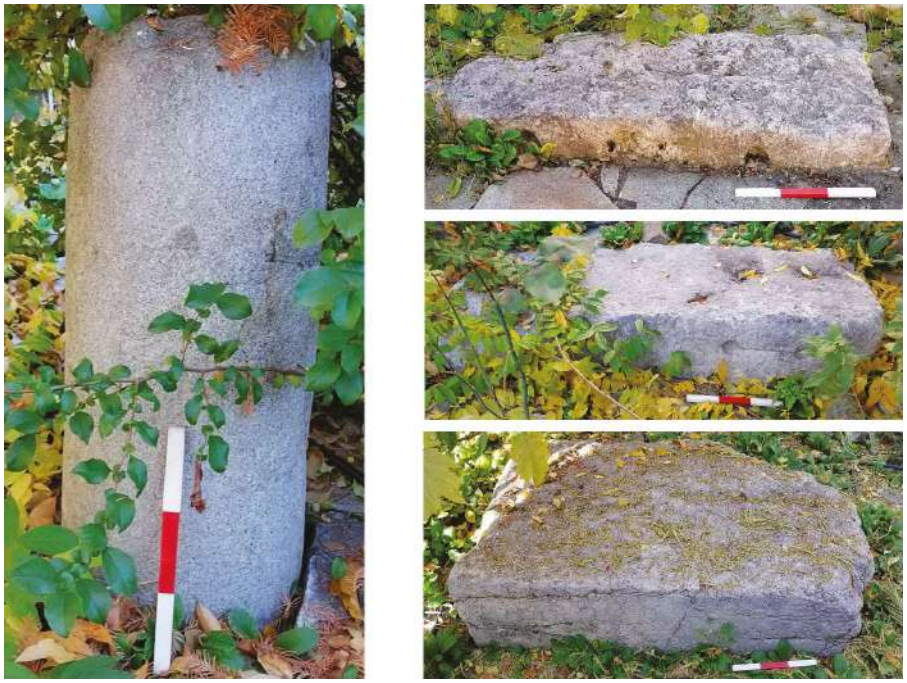
5. ***Вид и хронология***. Античен храм на Зевс и Хера от II–III век (Добруски 1900: 57–58; Добруски 1907: 162; Бешевлиев 1952: 20; Геров 1969: 171; Станчева 1988: 41). Предполага се, че има и средновековен манастир. Мястото е оброчище през XIX век. В началото на XX век е построен параклис.

6. ***Състояние и перспективи***. В момента се подържа и е в добро състояние.

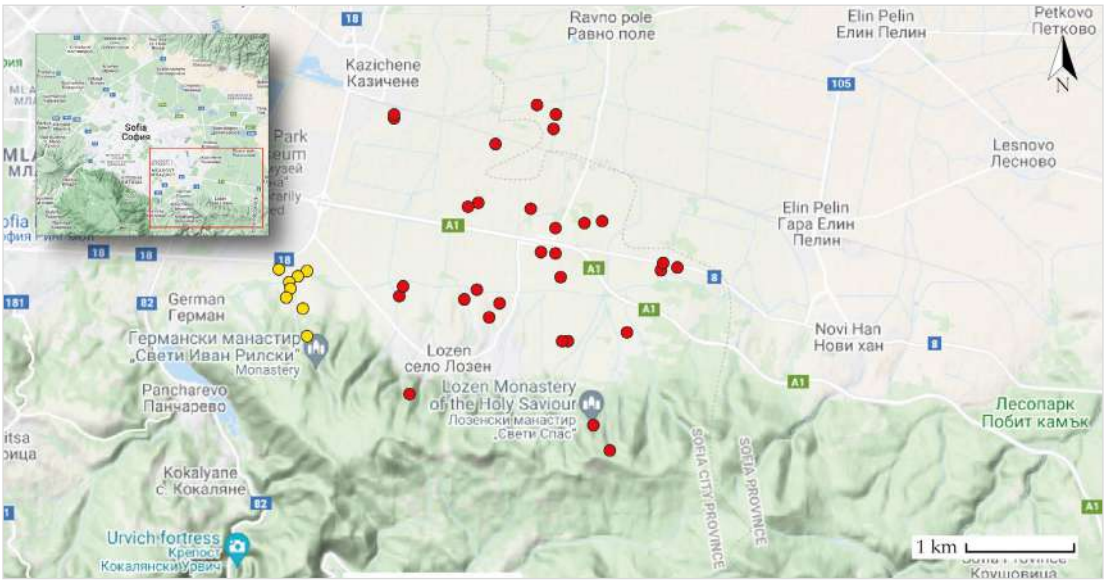
Видовото разнообразие на обектите включва 1 крепост, 18 селища (три са многослойни), 2 единични сгради, 5 надгробни могили и 3 християнски обекта. Като хронология преобладават локациите от III–V век, следват обекти от желязната епоха и Възраждането, а с по един са представени халколита и късната бронзова епоха.

Фиг. 77. *Въздушна фотография на обект 29 манастирът „Св. св. Петър и Павел“, с. Лозен*

Фиг. 78. *Антични архитектурни детайли в двора на манастира „Св. св. Петър и Павел“, с. Лозен*

Фиг. 79. *Регистрираните обекти от двата археологически сезона, нанесени върху сателитна карта (Google Maps). Легенда:* ***1.*** *Жълто (2020 г.);* ***2****. Червено (2021 г.).*

Данните, получени през двата археологически сезона дават възможност да се извърши първи предварителен анализ. Статистически, в проучвания район, терените с висока и средна видимост са общо над 80 %, което предполага, че са издирени значителен процент от съществуващите обекти (Фиг. 79). Най-активен поселищен живот се регистрира по северният склон на Лозенската планина. Тук се отчитат най-голямо видово разнообразие – планинските крепости и манастири, неукрепени селища, надгробни могили и християнски некрополи, които обхващат широк хронологически диапазон от късния халколит до времето на Възраждането. През 2021 г. се формира втора зона с концентрация на археологически локации, чиито своеобразен център представлява днешния манастир „Св. св. Петър и Павел" (м. Света Троица). Районът е известен в специализираната литература (Добруски 1900: 57–58; Добруски 1907: 162; Петков 1960: 44–45; Геров 1969: 171; Пенчева 2012а: 410–417, вж. и цитираните тук заглавия).[8] Отново са представени обекти от различни епохи, като доминиращи са тези, които се отнасят към времето на Късната античност.

Перспективите пред екипа са в предстоящата кампания са да бъде финализирано издирването в землището на с. Лозен и да се навлезе изцяло в землищата на с. Казичене и с. Кривина. По този начин ще бъде обходена 100 % от предпланинската зона и масивите от двете страни на магистрала „Тракия", което ще допълни и вероятно потвърди изложените по-горе изводи за поселищното развитие в района.

За всички регистрирани обекти е изготвена документация – писмена, картографска и фотографска. Събраните материали се съхраняват в РИМ–София.

[8] В описанията към различните обекти има разминаване по отношение на местностите, в които са разположени (за дискусията вж. Пенчева 2012а: 410).

К А Т А Л О Г

ТАБЛ. 1

Обект: № 1 (Чунговица 1); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Чунговица

Битова керамика на ръка (РЖЕ–КЖЕ)

Вид: без покритие; Форма: чаша; Част от съда: устие; Външна повърхност: сива, украсена с двойна шампелувана линия; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен-сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, с релефна лента; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие с дръжка; Външна повърхност: черен; Вътрешна повърхност: черен; Лом: черен–червен–черен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета; Забележки: вторично пробита дупка под дръжката;

Вид: без покритие; Форма: цедка; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: сива, украсена с две успоредни хоризонтални врязани линии; Вътрешна повърхност: сива; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: сива, украсена с две успоредни хоризонтални врязани линии и следи от излъскване; Вътрешна повърхност: сива; Лом: черен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие с дръжка; Външна повърхност: кафява, със следи от излъскване; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: червен–черен–червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа?; Част от съда: устие; Външна повърхност: сив лак; Вътрешна повърхност: сив лак; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, със следи от излъскване; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена, покрита с кафяв лак; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: черен лак; Вътрешна повърхност: черен лак; Лом: черен – кафяв – черен; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 2

Обект: № 1 (Чунговица 1); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Чунговица

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: стомна / кана?; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: червен – сив; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, със следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена, със следи от червен лак; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, със следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена, със следи от червен лак; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, със следи от червен лак; Вътрешна повърхност: кафява, със следи от червен лак; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, със следи от червена боя; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: сива, със следи от сив лак; Вътрешна повърхност: сива; Лом: сив; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 3

Обект: № 4 (Сопохска бара); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Сопохска бара

Битова керамика на ръка (РЖЕ–КЖЕ)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: амфора; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана?; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: кана?; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Обект: № 5 (Фезолец); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Фезолец

Битова керамика на ръка (РЖЕ–КЖЕ)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв – червен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: хранилище?; Част от съда: стена; Външна повърхност: кафява, украсена с хоризонтална пластична лента; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв – черен – кафяв; Тесто: с висока концентрация на едър пясък;

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: сива; Вътрешна повърхност: сива; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: капак; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: кафяв; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: капак; Част от съда: дръжка; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: слаба концентрация на дребни камъчета.

ТАБЛ. 4

Обект: № 5 (Фезолец); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Фезолец

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, със следи от червена боя; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, със следи от червен лак; Вътрешна повърхност: кафява, със следи от червен лак; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: покрита със зелена глазура; Лом: червен; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Обект: № 9 (Сръбски азмак); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Сръбски азмак

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: слаба концентрация на дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 5

Обект: № 9 (Сръбски азмак); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Сръбски азмак

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен – черен – червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: червена; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, следи от кафява боя; Вътрешна повърхност: кафява, следи от кафява боя; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: кана?; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, следи от кафява боя; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: амфора?; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от червена боя; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява, следи от кафява боя; Вътрешна повърхност: кафява, следи от кафява боя; Лом: червен – черен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена, следи от червен лак; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от кафяв лак; Вътрешна повърхност: червена, следи от кафяв лак; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: чаша; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена, следи от червен лак; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: чаша; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена, следи от червен лак; Лом: червен; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 6

Обект: № 11 (Градището); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Градището

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Обект: № 12 (Адърчелия 1); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Адърчелия

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Обект: № 13 (Адърчелия 2); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Адърчелия

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 7

Обект: № 13 (Адърчелия 2); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Адърчелия

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: с покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено.

Обект: № 14 (Адърчелия 3); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Адърчелия

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафяв; Вътрешна повърхност: кафяв; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафяв; Вътрешна повърхност: кафяв; Лом: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана?; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа?; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена, със следи от червен лак; Лом: сив; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 8

Обект: № 16 (Попова падина); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Попова падина

Битова керамика на ръка (РЖЕ–КЖЕ)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: черна; Вътрешна повърхност: черна; Лом: черен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: сив; Вътрешна повърхност: сив; Лом: сив – кафяв – сив; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: кана/купа?; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Обект: № 18 (Маркова нива 1); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Маркова нива

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: сива; Вътрешна повърхност: сива; Лом: сив; Тесто: пречистено;

Обект: № 19 (Маркова нива 2); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Маркова нива

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: амфора?; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено.

ТАБЛ. 9

Обект: № 19 (Маркова нива 2); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Маркова нива

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: с покритие; Форма: кана?; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, със следи от кафява боя; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: с покритие; Форма: кана / стомна?; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена, със следи от кафява боя; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;

Обект: № 20 (Айдарица 1); Местоположение: с. Лозен, район Панчарево, Столична община; Местност: Айдарица

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена;

Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; *Лом*: кафяв; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: сива; *Лом*: сив; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: амфора?; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Обект: № 23 (Хаджийца 3); Местоположение: с. Равно поле, община Елин Пелин, Софийска област; Местност: Хаджийца

Битова керамика на ръка (РЖЕ–КЖЕ)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: черна; Вътрешна повърхност: кафява; *Лом*: черен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: черна; Вътрешна повърхност: кафява; *Лом*: кафяв; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: черна, към дъното кафява; Вътрешна повърхност: черна; *Лом*: кафяв; Тесто: с висока концентрация на едра слюда и пясък;

Вид: без покритие; Форма: неопределима; Част от съда: дръжка; Външна повърхност: кафява; *Лом*: черен; Тесто: с висока концентрация на едър пясък и дребни камъчета.

ТАБ*Л*. 10

Обект: № 23 (Хаджийца 3); Местоположение: с. Равно поле, община Елин Пелин, Софийска област; Местност: Хаджийца

Битова керамика на колело (III–V век)

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: сив; Тесто: пречистено;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие с дръжка; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: слаба концентрация на едър пясък;

Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Лом*: червен; Тесто: пречистено;

Инвентарни номера

Каменна тесла (обект № 2 „Чунговица 2“);

Бронзова монета на император Грациан (375–383 г.) (обект № 22 „Хаджийца 2“);

Керамична тежест за стан (обект № 23 „Хаджийца 3“).

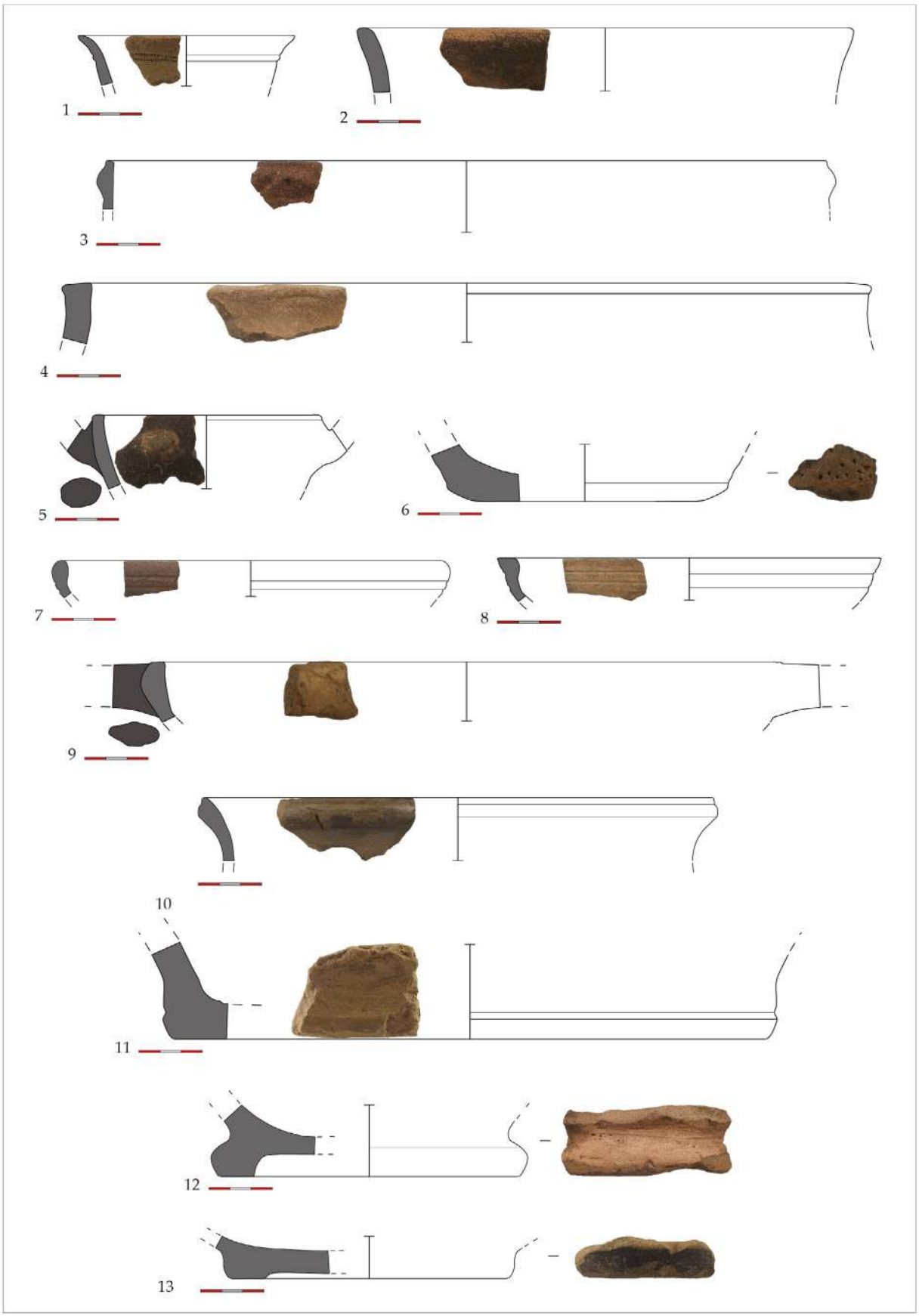

Табл. 1.

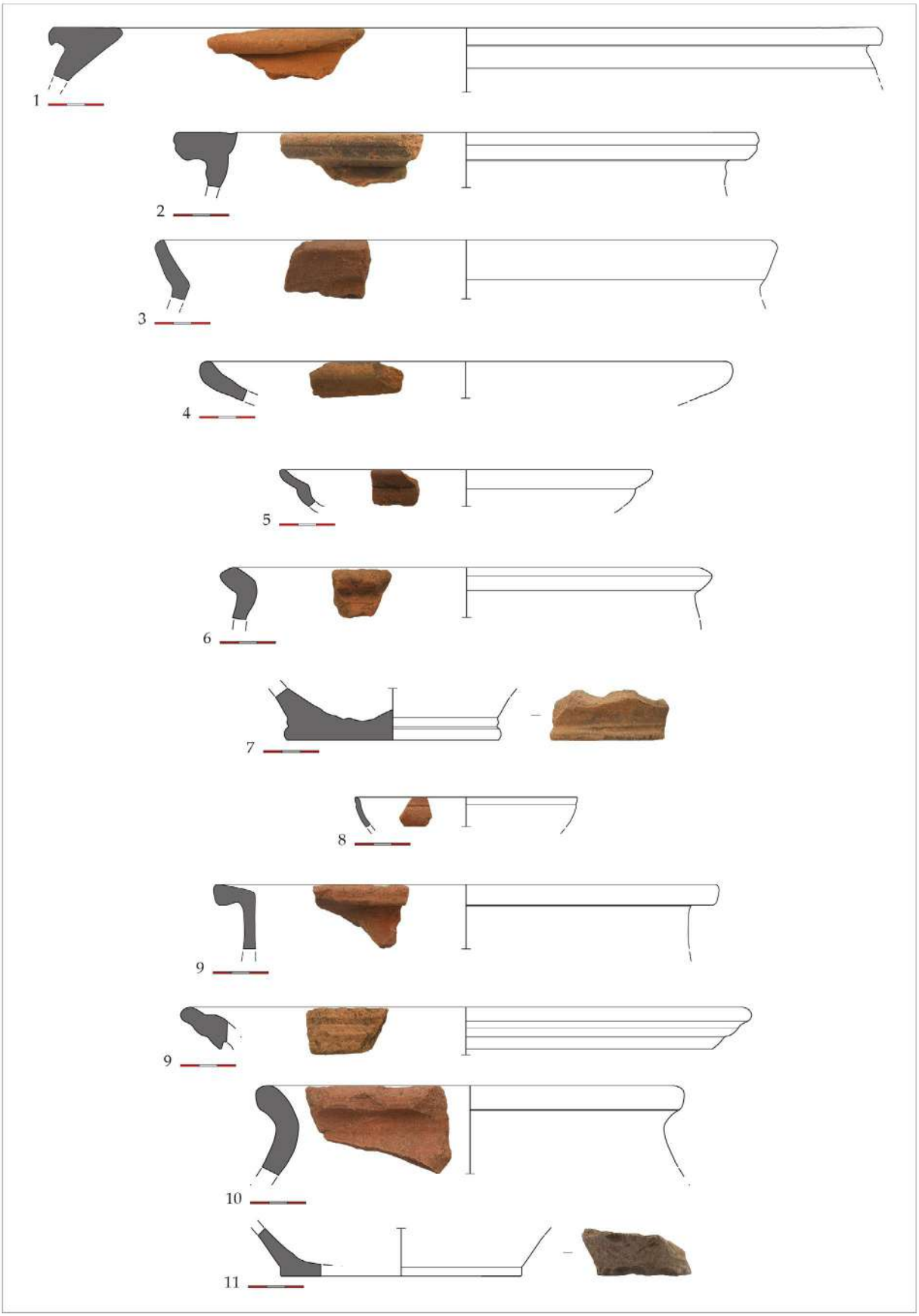

Табл. 2.

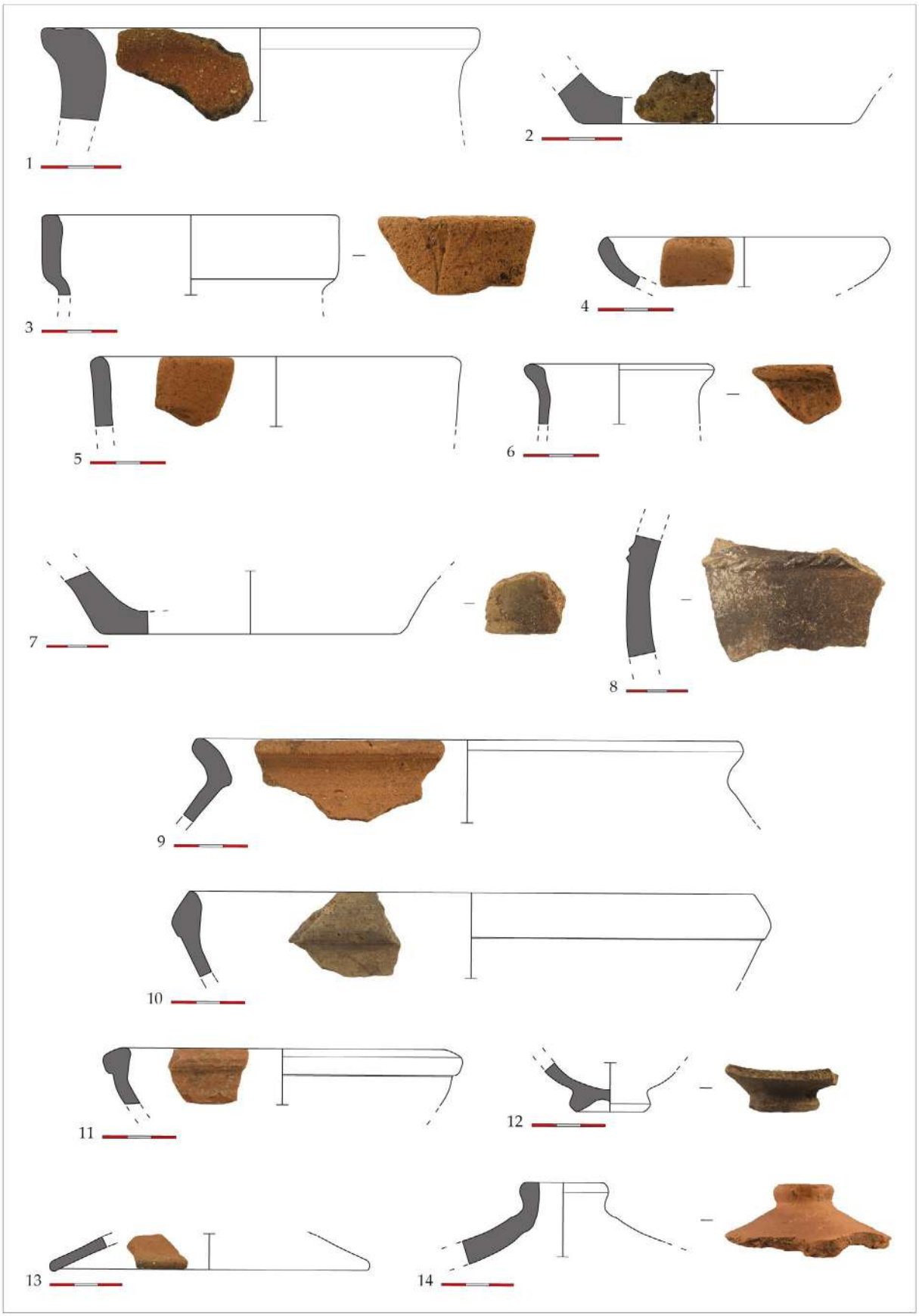

Табл. 3.

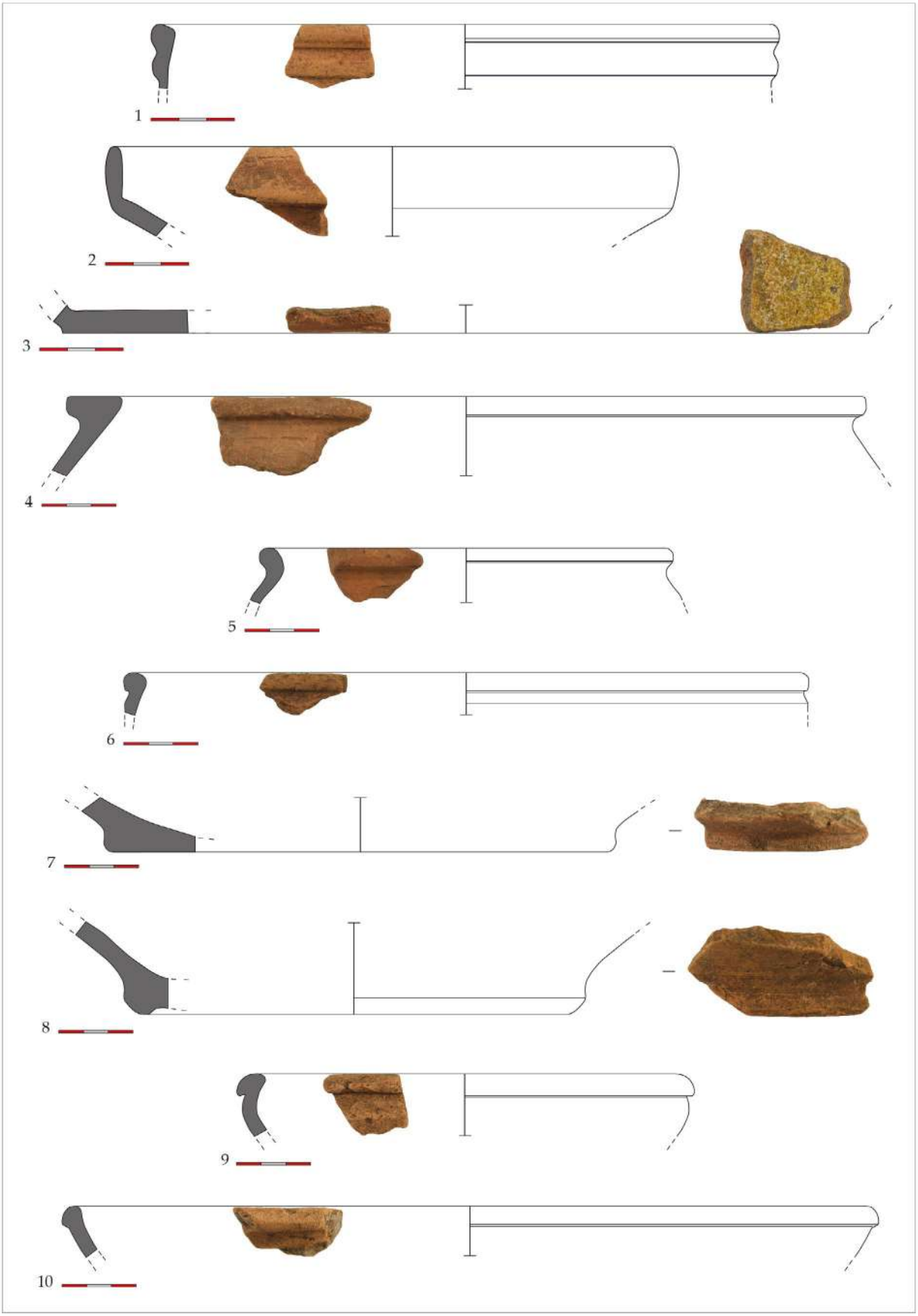

Табл. 4.

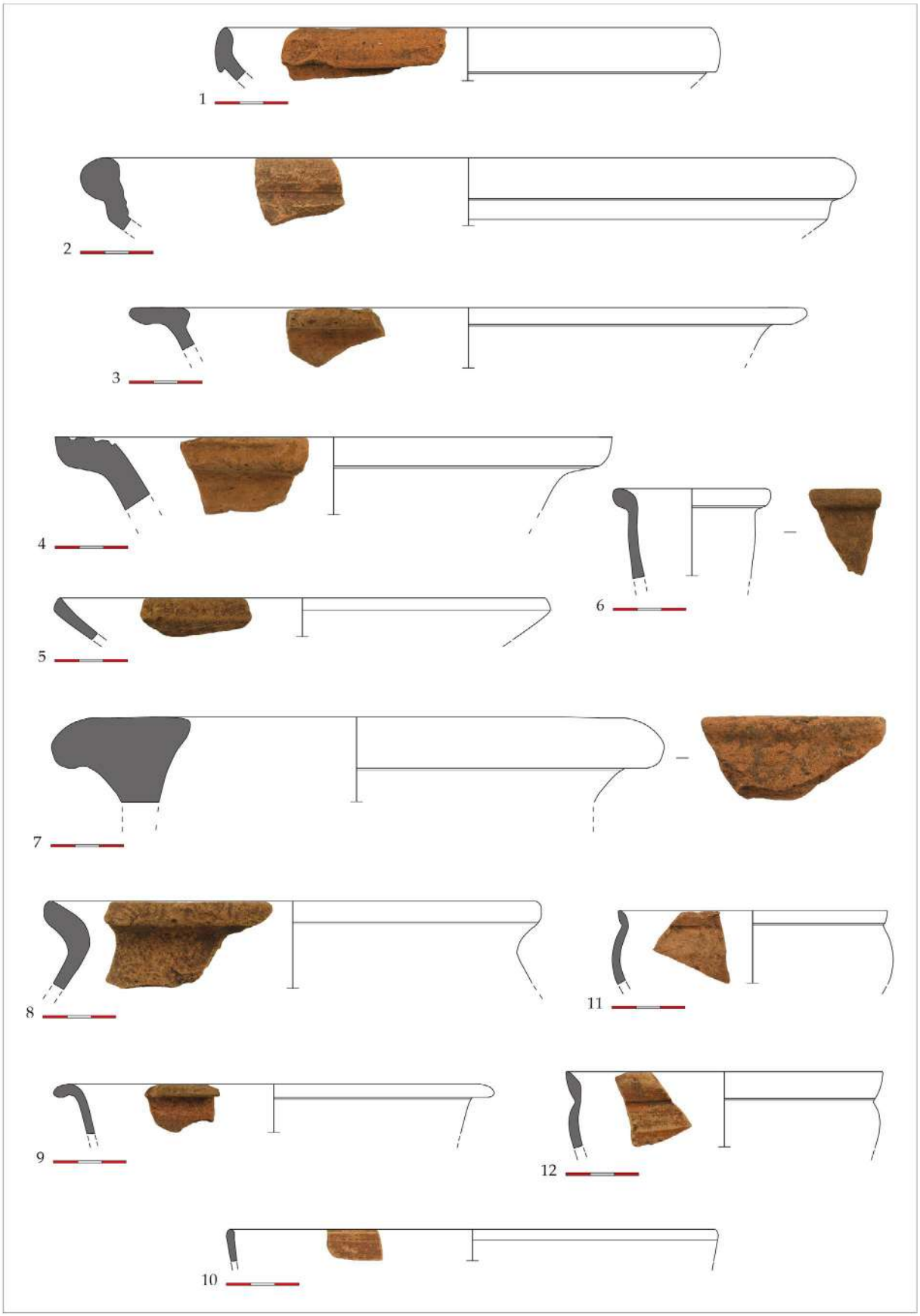

Табл. 5.

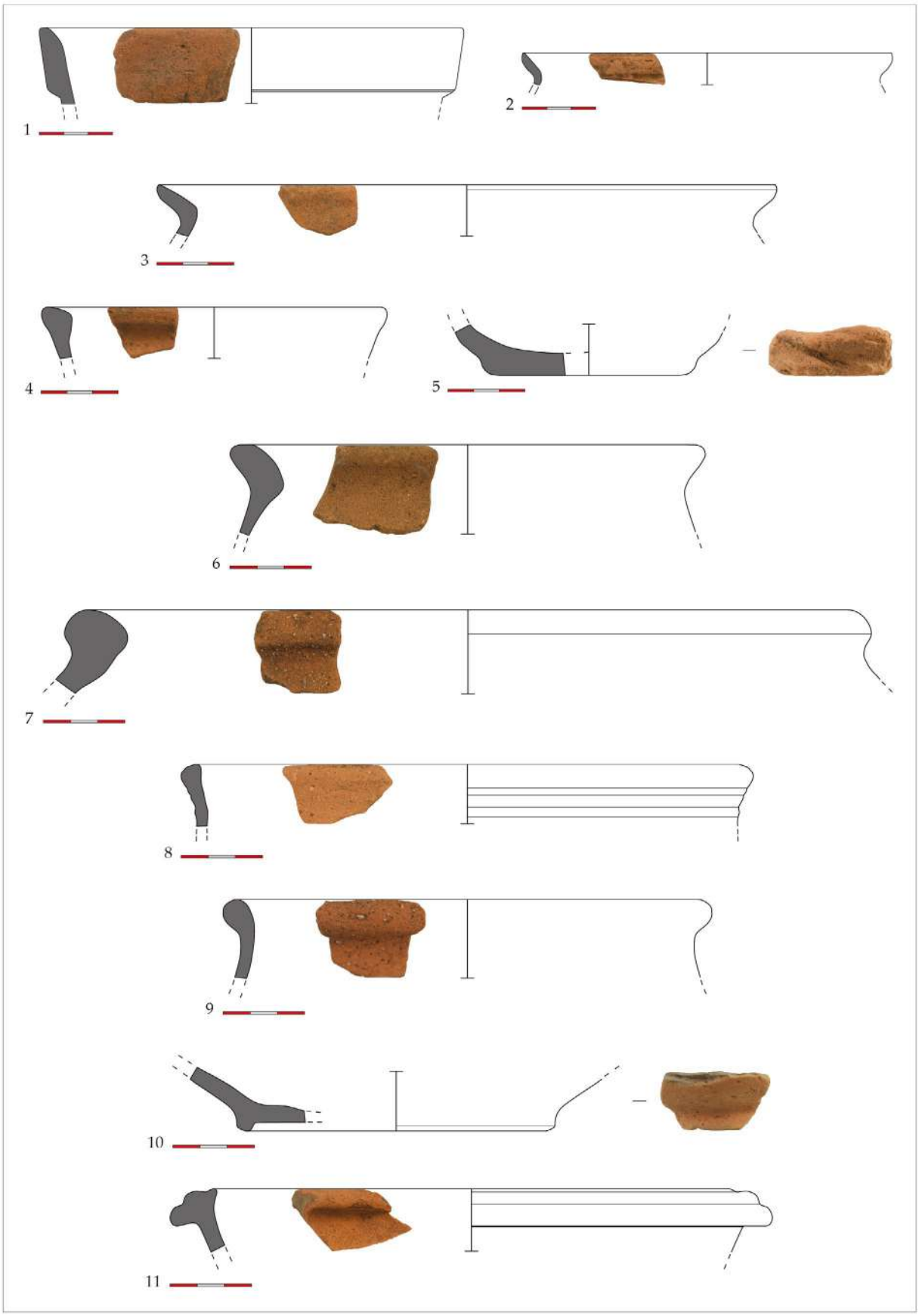

Табл. 6.

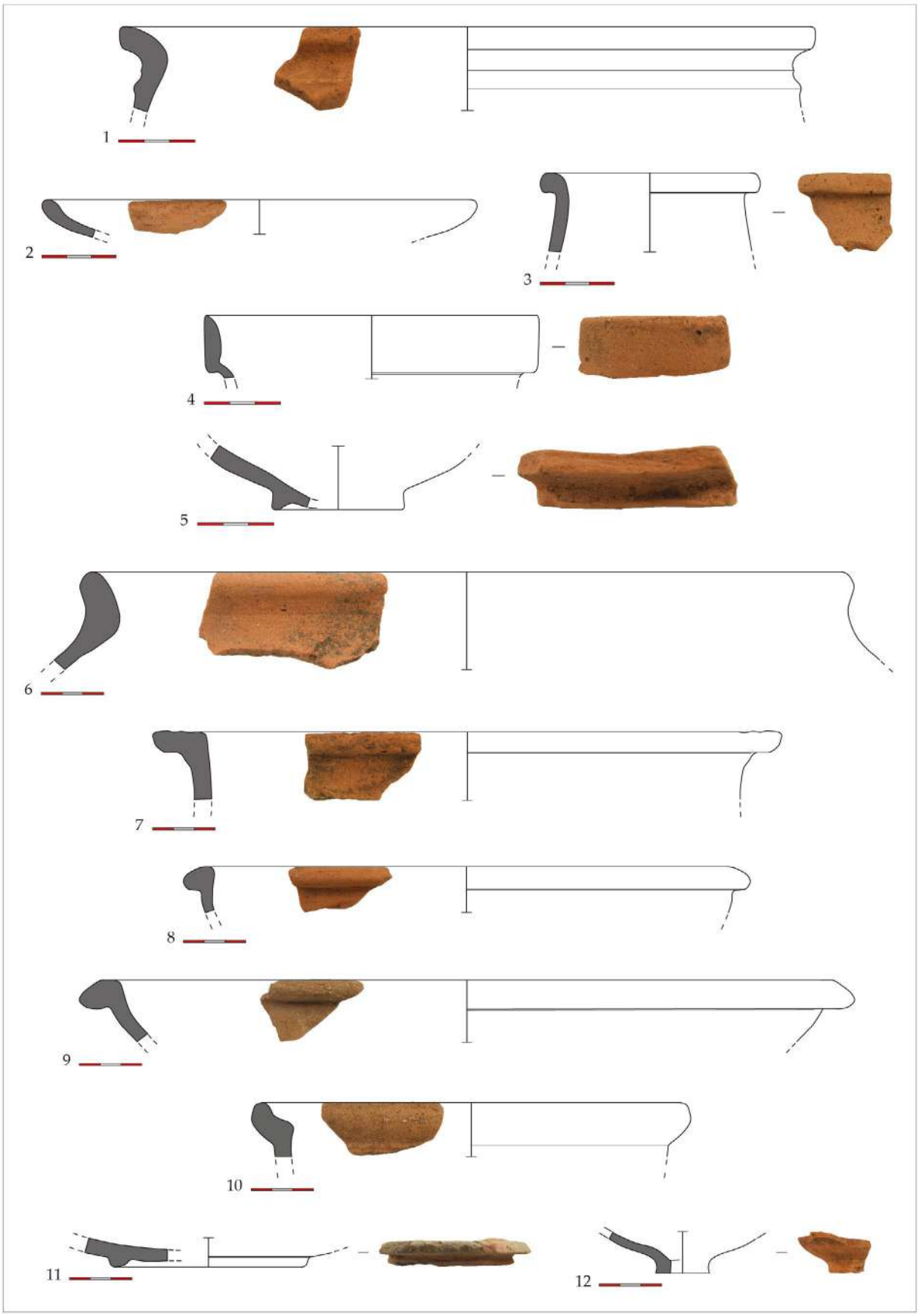

Табл. 7.

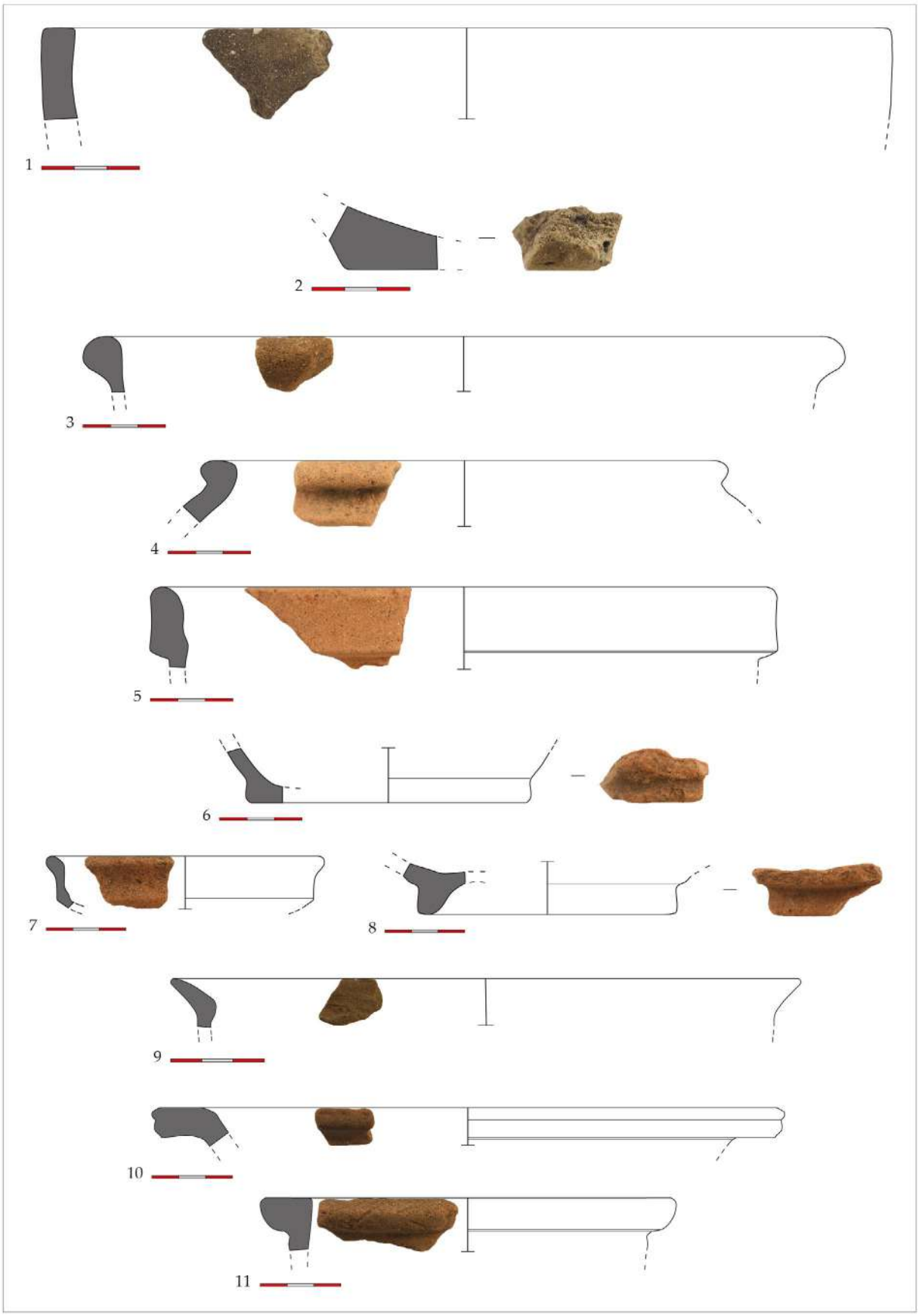

Табл. 8.

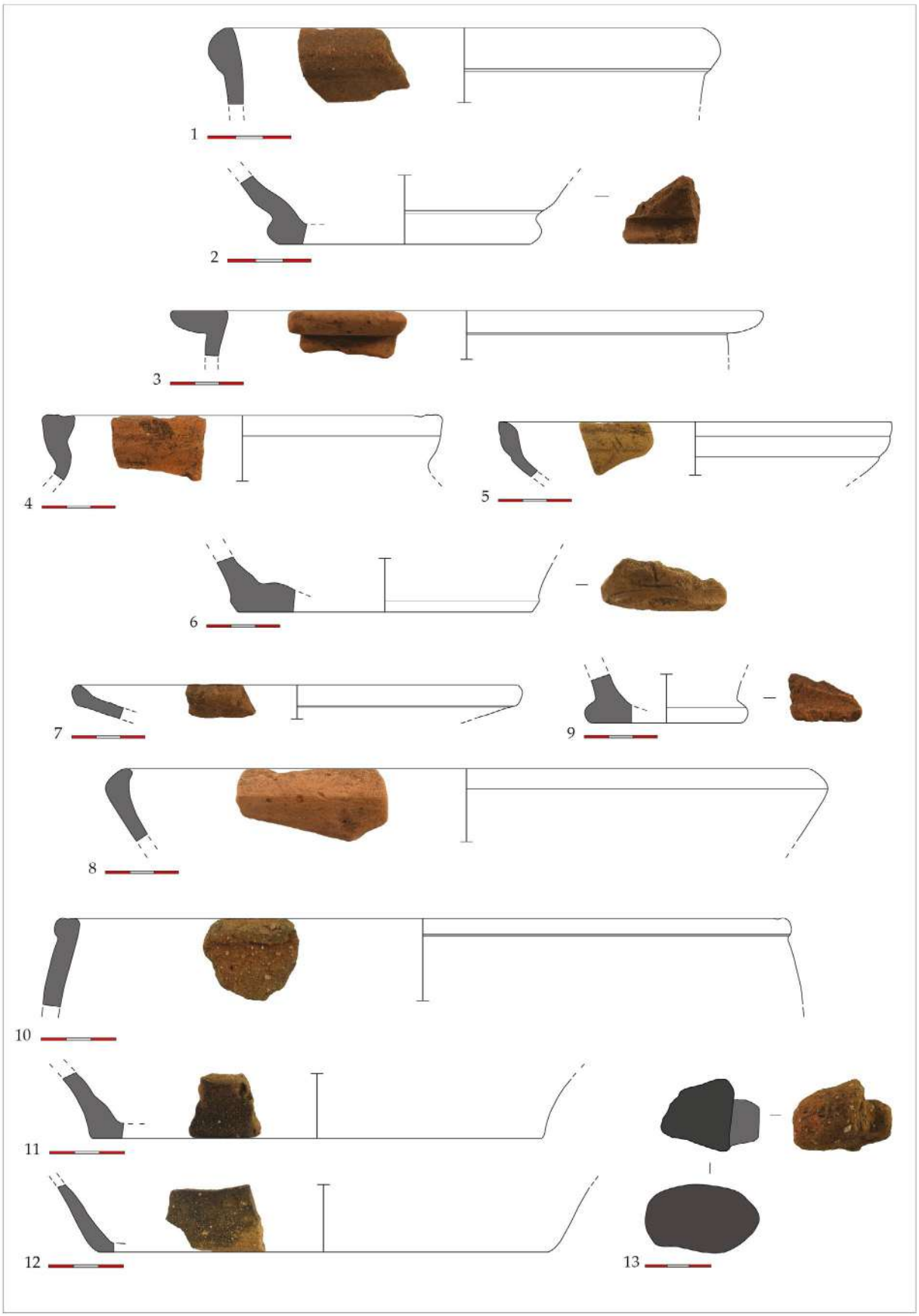

Табл. 9.

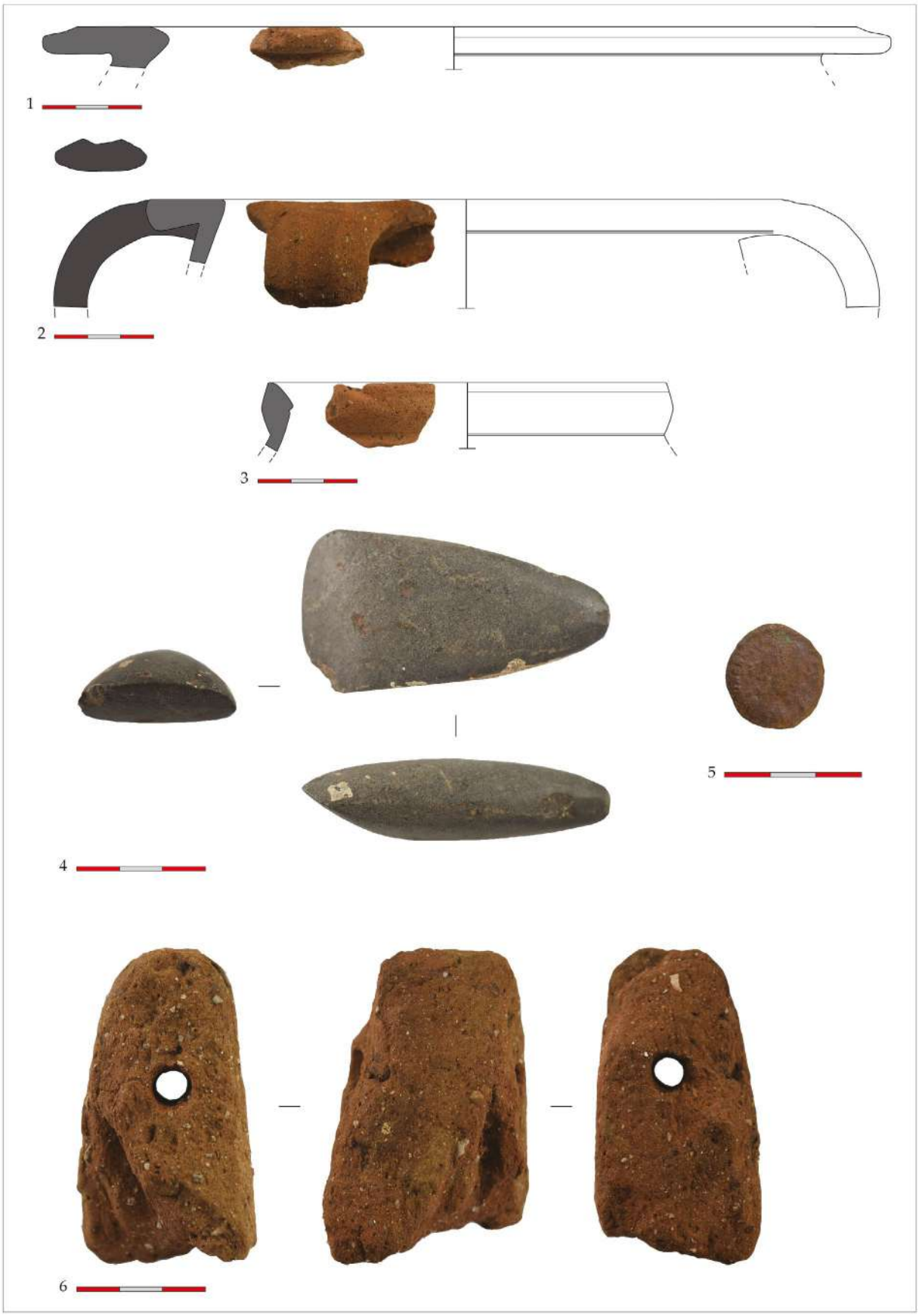

Табл. 10.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Бешевлиев 1952: В. Бешевлиев. *Епиграфски приноси.* София, 1952.

Велков 1951: И. Велков. *Лозенската планина като археологически обект*. – В: *Изгрев*, 1965, 1951, с. 4.

Геров 1968: Б. Геров. *Проучвания на западнотракийските земи през римско време. Част III.* – В: *Годишник на Софийския университет – Факултет по западни филологии*. Т. LXII (за 1968 г.). Кн. 2. София, 1969, с. 119–247.

Динева 2007: В. Динева. *Софийската Мала Света гора. Манастирите около София.* София, 2007.

Добруски 1900: В. Добруски. *Материали по археология на България*. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.* Т. XVI–XVII. София, 1900, с. 1–146.

Добруски 1907: В. Добруски. *Надписи и фигурални паметници по култа на Зевс, Хера и Атина Палада и други божества.* – В: *Археологически известия на Народния музей*. Кн. I. София, 1907, с. 151–180.

Иванов, Чукалев 2016: Г. Иванов, К. Чукалев. *Издирване на археологически обекти в обхвата на инвестиционен проект „Развитие на железопътен възел София“.* – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, с. 677–680.

Петков 1960: Н. Петков. *Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле.* – В: *Археология*, 4, 1960, с. 44–54.

Пенчева 2012а: Е. Пенчева. *Нови наблюдения върху археологически обекти в околностите на с. Лозен, Софийско.* – Във: *Василка Герасимова-Томова: in memoriam*. Под ред. на М. Манов. София, 2012, с. 395–434.

Пенчева 2012б: Е. Пенчева. *Късноантично укрепление в м. „Градище“ при с. Лозен, Софийско.* – В: *Известия на Националния исторически музей.* Т. XXIV. София, 2012, с. 65–69.

Петрова, Миронова 2020: С. Петрова, М. Миронова. *Археологически и религиозни паметници на културата в България. Ловеч*, 2020.

Прашков и др. 1992: *Л.* Прашков, Е. Бакалова, С. Бояджиев. *Манастирите в България.* София, 1992.

Попова, Дафова 2022: М. Попова, *Л.* Дафова. *Праисторически материали от местността Чунговица, с. Лозен, Столична община.* – В: Електронен бюлетин на РИМ–София, 5, 2022, с. 9–16.

Станев, Златков 2021а: А. Станев, М. Златков. *Системни теренни археологически издирвания на територията на Столична община през 2020 г. (Герман и Лозен).* – В: *Електронен бюлетин на РИМ–София*, 4, 2021, с. 47–77.

Станев, Златков 2021б. А. Станев, М. Златков. *Теренни издирвания в землищата на селата Герман и Лозен, район Панчарево, Столична община.* – В: *Археологически открития и разкопки през 2020 г.* София, 2021, с. 26–29.

Станчева 1988: М. Станчева. *Слънчев часовник от околността на Сердика.* – В: *Археология*, 2, 1988, с. 39–42.

Чолаков 2017: И. Чолаков. *Могилен некропол в с. Лозен, регистрационна карта № 10004811.* – В: *Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“* [Online]. URL: http://www.naim-bas.com/akb/. [валидно към 03.2022 г.].

Шкорпил, Шкорпил 1898: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. *Могили.* Пловдив, 1898.

S U M M A R Y

FIELD SURVEYS ON THE TERRITORY OF LOZEN AND KAZICHENE VILLAGES, PANCHAREVO DISTRICT, STOLICHNA MUNICIPALITY

Alexander Stanev, Metodi Zlatkov

During the months of October and November of 2021, the second expedition took place under the project of the Regional History Museum – Sofia (RHM–Sofia) "Systematic field surveys of the undeveloped part of Stolichna Municipality", related to the updating and renewal of the Automated Information System – "Archaeological Map of Bulgaria" (AIS "AMB") for the Sofia City Province as part of the mechanisms for protection of the capital's cultural heritage. In this year, the expedition was carried out with the financial support of the Ministry of Culture, under the program for conducting field archaeological studies and field conservation, and own co-financing.

In 2021, during the field work, the principle of intensive search was applied again. The main percentage of the surveyed area is arable agricultural land, respectively: harvested, without any subsequent tillage, with poor visibility and harvested with good visibility of the terrain. The areas at the base of the mountain are meadows with low visibility and separate landmasses that have not been cultivated and high vegetation and zero visibility. Statistically, in 48 % of the traversed terrain, visibility was from 80–100 %, in 37% the visibility was 60–80 %, and in 15 % the visibility was from 0–20% to 20–40 %. The search covered an area of 18.4 sq. km. Three more sites were purposefully visited – the Gradishteto Fortress, the Sv. Spas Monastery and the Sv. Sv. Petar i Pavel Monastery, all in the territory of the village of Lozen.

The accumulated data was processed in the pre-created ArcGIS database and in Google My Maps. As a result, 18 newly discovered archaeological sites have been registered in AIS "AMB", and 3 have been re-registered. In addition, 8 known sites were registered, of which 3 (two of them in the locality of Chungovitsa and the fortress Gradishteto) are published.

The main characteristics of the sites are:

"Chungovitsa 1" (AIS "AMB" № 10008368), a settlement with an area of approx. 73 decares, household ceramics from the Late Bronze Age, the Early Iron Age and household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Chungovitsa 2" (AIS "AMB" № 10008369), a settlement with an area of approx. 7.5 decares, household ceramics from the Chalcolithic period were discovered;

"Madarski Rid" (AIS "AMB" № 10008370), a single building with an area of less than 0.24 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries and Bulgarian Revival period were discovered;

"Sopohska Bara" (AIS "AMB" № 10008371), a single building with an area of less than 0.45 decares, household ceramics from the Iron Age were discovered;

"Krushite" (AIS "AMB" № 10008372), a settlement with an area of approx. 14 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries and from the Bulgarian Revival period were found;

"Fezolets" (AIS "AMB" № 10008373), a settlement with an area of approx. 3 decares, household ceramics from the Iron Age and household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Mogilite 1" (Lozen village) (AIS "AMB" № 10004811), burial mound with a diameter of 35 m and a height of 2–2.5 m, indeterminate chronology;

"Mogilite 2" (Lozen village) (AIS "AMB" № 10004811), burial mound with a diameter of 50 m and a height of 2 m, indeterminate chronology;

"Srabski Azmak" (AIS "AMB" № 10008374), settlement with an area of approx.

15 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered

"Izvorska Mogila" (AIS "AMB" № 10008375),burial mound with a diameter of 22 m and a height of 2 m, indeterminate chronology;

"Gradishteto" (AIS "AMB" № 10008376), settlement with an area of approx. 10 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were found;

"Adarchelia 1" (AIS "AMB" № 10008377), settlement with an area of approx. 2 decares, ousehold and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Adarchelia 2" (AIS "AMB" № 10008378), a settlement with an area of approx. 4 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were found;

"Adarchelia 3" (AIS "AMB" № 10008379), a settlement with an area of approx. 4.3 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Izlivo" (AIS "AMB" № 10008380), a settlement with an area of approx. 7 decares, household ceramics from the Iron Age were discovered;

"Popova Padina" (AIS "AMB" № 10008381), a settlement with an area of approx. 4 decares, household ceramics from the Late Iron Age were discovered;

"Alititsa" (AIS "AMB" № 10008382), a settlement with an area of approx. 1.3 decares, household ceramics from the Late Iron Age were found;

"Markova Niva 1" (AIS "AMB" № 10008383), a settlement with an area of approx. 4 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Markova Niva 2" (AIS "AMB" № 10008384), a settlement with an area of approx. 28.7 decares, household ceramics from the Iron Age and household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Aidaritsa" (AIS "AMB" № 10004642), a settlement with an area of approx. 235 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Hadzhiitsa 1" (AIS "AMB" № 10008385), a settlement with and area of approx. 2.6 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Hadzhiitsa 2" (AIS "AMB" № 10008386), a settlement with an area of approx. 8 decares, household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were discovered;

"Hadzhiitsa 3" (AIS "AMB" № 10008387), a settlement with an area of approx. 45 decares, household ceramics from the Iron Age and household and building ceramics from the 3rd–5th centuries were found;

"Mogilite 1" (Kazichene village) (AIS "AMB" № 10008388), burial mound with a diameter of 35 m and a height of 6 m, indeterminate chronology;

"Mogilite 2" (Kazichene village) (AIS "AMB" № 10008389), burial mound with a diameter of 36 m and a height of 6 m, indeterminate chronology;

"Lozensko Gradishte" (AIS "AMB" № 10008390), a fortress with an area of approx. 11 decares, household and building ceramics from the 4th–5th centuries were discovered;

Votive Cross "Sv. Pavel", Poroy locality, Lozen village (AIS "AMB" № 10008391), with an assumed date of the 19th century;

Sv. Spas Monastery, Lozen village (AIS "AMB" № 10008392), exists with a great deal of certainty from the 16th–18th centuries;

Sv. Sv. Petar i Pavel Monastery, Lozen village (AIS "AMB" № 10008393). In the courtyard of the monastery, many architectural details dating from the 3rd–5th centuries are preserved;

The diversity of the types of sites includes 1 fortress, 18 settlements (three are multi-layered), 2 single buildings, 5 burial mounds and 3 Christian sites. In terms of chronology, sites from the 3rd–5th centuries predominate, followed by sites from the Iron Age and the Bulgarian Revival period, and one each representing the Chalcolithic and Late Bronze Age.

The data obtained during the two archaeological seasons enable a first preliminary analysis to be carried out. Statistically, in the sturdy area, high and medium visibility terrains totaled more than 80 %, suggesting that a significant percentage of existing sites were surveyed. The most active settlement life is registered on the northern slope of the Lozen Mountain. The greatest site type diversity is reported here – mountain fortresses and monasteries, unfortified

settlements, burial mounds and Christian necropolises, which cover a wide chronological range from the late Chalcolithic to the Bulgarian Revival period. In 2021, a second zone was differentiated with a concentration of archaeological sites, the centre of which is the present-day Sv. Sv. Petar i Pavel Monastery (Sveta Troitsa Locality). The area is known in the specialized publications. Again, sites from different areas are represented, with the dominant ones being those relating to the period of Late Antiquity.

Ключови думи: *Софийското поле, с. Лозен, с. Казичене, халколит, ранножелязна епоха, римски епоха, Късна античност, крепост, село, могила, теренни издирвания*

Key words: *Sofia Valley, village of Lozen, village of Kazichene, Chalcolithic, Early Iron Age, Roman Age, Late Antiquity, fortress, vicus, tumulus, archaeological survey*

А В Т О Р И

Д-р Александър Станев
Регионален исторически музей – София
alexander.stanev@sofiahistorymuseum.com

Д-р Методи Златков
Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките
metodi_man@abv.bg

Alexander Stanev, PhD
Regional History Museum – Sofia
alexander.stanev@sofiahistorymuseum.com

Metodi Zlatkov, PhD
National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences
metodi_man@abv.bg

ИСТОРИЯ
HISTORY

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

БОЯНСКИЯТ МАЙСТОР И ПРЕДСТАВАТА ЗА САРАЦИНИТЕ

Ели Антова

Целта на настоящото изследване е да се обогати картината, представяща съвремието на Боянския майстор, като към нея се добави образът на сарацините, представен в сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“ (Фиг. 1)[1]. В процеса на анализ ще се разкрият етнопредставата за сарацините в средновековния българин и вероятните мотиви за изобразяването на тази сцена в притвора на западната стена над входа в Боянската църква „Св. Никола и св. Пантелеймон“.

Боянската църква е един сравнително добре запазен паметник на търновската архитектурна и художествена школа от XIII век. Изключителният ѝ принос за развитието на средновековното изкуство, високата художествена стойност на стенописите от 1259 г. я нареждат сред обектите в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО през 1979 г. Живописта в Боянската църка предвещава настъпването на новата културна епоха в Европа, т.е. тя е предтеча на ренесансовата живопис, свидетелство за културния разцвет на Второто българско царство и на Търновската живописна школа.

Наблюдаващият стенописите в Боянската църква става съпричастен, реален свидетел на събитията и епохата, в която е живял художникът. Съвременните брони на светците воини, царските инсигнии – корона, лорос (златотъкан широк колан), зокус (червени ботуши), севастократорските (на Калоян и на Десислава) и дворцовите (на св. Неделя и на св. Варвара) облекла, хералдическите символи (орли, лъвове, грифони, растителни орнаменти),изобразени върху златотъканите дрехи и на килима в сцената „Чудото с килима“ в притвора, кадилницата на св. Петър в сцената „Успение Богородично“ на западната стена в наоса, ряпата и деветте стръка чеснов лук на масата в сцената „Тайната вечеря“ на северната стена в наоса, обогатяват историческата картина и представата ни за живота и бита през XIII век. Несъмнено, Боянският майстор е притежавал

[1] Изказвам своята благодарност на директора на Националния исторически музей, доц. д-р Бони Петрунова, и Началник на филиал „Боянска църква“, доц. д-р Илиян Боянов, за предоставените изображения.

Фиг. 1. *Сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“, изобразена в притвора на Боянската църква (Снимка: Филиал „Боянска църква“)*

точно око за детайлите, искал е да предаде символи, смисли, които да могат да се разпознаят от неговите съвременници и да бъдат забелязани и разкодирани от наблюдателни посетители от бъдещи епохи.

Никола Мавродинов открива много сходства между Боянския майстор и Леонардо да Винчи – лаконизмът на средствата, с които си е служил, леката зеленикава тъмнота на стенописите и особеният му класицизъм, в който духовната красота е съчетана с физическата (Мавродинов 1972: 46). Бихме могли да добавим, че двамата споделят още една обща черта – те отправят послания към съзерцаващите техните творби, оставят символи и кодове, вероятно разпознаваеми за техните съвременници, но озадачаващи за днешните изследователи, защото са по-трудни за разгадаване от далечината на времето, което ни отделя от тях. Според Кирил Цонев „художникът не е изпаднал в антихудожествено излишество и претрупаност, притежавал е чувство за мярка и мащаб“ (Цонев 1957: 10). Сцените в Боянската църква не са претрупани с много фигури и подробности, изобразени са най-важните фигури, за да се предаде разказа, а по преценка на твореца на някои места са вмъкнати интересни детайли от неговата епоха. Боянският майстор ни доказва, че малките детайли също са от значение и носят информация.

Посетителят на Боянската църква добива представа за тъканите – златотъкани, везба със злато, коприна, обшиване с камъни, перли, апликации, копринени, кадифени материи и за актуалните мотиви върху византийски и български тъкани от XIII век, както и за сакралните предмети, и тези от бита. Грифоните,

орли, лъвове наред с това, че са хералдически символи на властта и царствеността, в по-широк смисъл са пазители на сакралното пространство.

Стенописите в Боянската църква са една представителна извадка за тогавашното общество: царе, благородници, армия, свещеничество, селяни. Някои от сцените показват интереса на Боянския майстор към други народи и тяхната култура – напр. венецианският кораб, западните щитове и моряците с модните си за времето бели шапки с връзки, се открояват в сцената „Чудото в морето".

Боянската църква е посветена на св. Никола (първият етаж) и св. Пантелеймон (вторият етаж) и спада към двуетажни църкви – тип гробници, долният етаж със северен и южен аркосолии предназначени за гробници на ктиторите севастократор Калоян и съпругата му Десислава, а горният – семеен параклис на знатната фамилия. На първия етаж в притвора на църквата са изобразени осемнадесет сцени от живота и чудесата на св. Никола – архиепископ мирликийски. Св. Никола е почитан от православни и римокатолици, множество църковни творби – жития, похвални слова, канони и др. на различни езици са съставени, за да прославят Светителя. Мирослав Дачев отбелязва, че „Житийният цикъл на св. Никола обикновено се базира върху избрани сцени от Деянията и чудесата на св. Никола и към тях се добавят още рождението, учението, посвещаването в сан и успението, като всичко е израз на определени конвенции и въпрос на избор в съответния контекст" (Дачев 2016: 23) Нина Гагова установява, „че сцените в притвора на Боянската църква подсказват съответствие с Константинополския вариант на култа към светеца, разпространен през XI век и базиран върху текстове, създадени във византийската столица, същият е с голямо влияние в българската агиографска традиция и особено актуален през втората половина на XIII век" (Гагова 2011: 122). Дачев обобщава, че „много от изследователите на Боянските стенописи и на този цикъл в частност виждат връзки с византийското изкуство от края на XII и началото на XIII век, но със силен български отпечатък, който личи в българските надписи, в променената перспектива на изобразяване и в неспазването на подредбата на сцените" (Дачев 2016, 43). Съвременни изследователи Г. Анрих, Н. Шевченко, А. Бугаевски, архимандрит Владимир Зорин откриват, че към житието на св. Николай Мирликийски са добавени агиографски елементи от църковния наратив за св. Николай Сионски и Пинарски. Последният е живял в Ликия през VI век, игумен на манастира Сион, а в края на живота си архиепископ на Пинара (близо до Мира). Общото между двамата светители е, че са чудотворци, с еднакви имена, архиепископи в Ликия, но живели в различни времена. Според Гагова този процес на смесване на култа към св. Николай Мирликийски и св. Николай Сионски се случва не по-късно от X–XI век и от Византия е пренесено в южните славяни и Влашко (Гагова 2013: 29). Чудесата, които се случват в Константинопол, са характерни само за св. Николай Мирликийски – „Чудото с килима", „Св. Никола спасява Димитрий от потъващия кораб", и „Освобождаването на тримата стратези от тъмница" с ходатайството на св. Никола, който се явява в съня на император Константин Велики и на цариградския градоначалник Евлавий. Св. Николай Мирликийски взима участие в Първия вселенски събор в Никея през 325 г., води борба срещу арианската ерес, събаря идоли, разрушава храма на Артемида. Някои по-рядко срещани сцени от чудесата на св. Никола са изобразени в Боянската църква – „Св. Никола изгонва бесовете от дървото"

(характерна за св. Николай Сионски) и „Чудото с килима“. Гагова определя, че сцените, изобразени в Боянската църква се базират основно върху текста на Метафрастовото житие, а две от сцените се опират на друго житие – „Чудото с новороденият Николай“ и „Чудото с изгонването на бесовете“. Боянският майстор е избрал да включи и три чудеса, случили се след успението на светеца и поместени в „Сказание за чудесата на св. Никола“ – „Св. Никола спасява Димитрий от потъващия кораб“, „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“, и „Чудото с килима“. Тези посмъртни чудеса на светеца са добре познати в южнославянската, но слабо популярни в гръцката ръкописна традиция (Гагова 2011: 120).

Най-вероятно по настояване на младото севастократорско семейство, ктитори на храма, темата за семейството е добре разгърната в нартекса на Боянската църква. Например, на южния аркосолий са изобразени дванадесетгодишният Иисус, беседващ с еврейските учители в храма и изненаданите му родители, праведният Йосиф и Дева Мария, които влизат в храма. На северния аркосолий е представена сцената „Въведение Богородично“ – родителите Йоаким и Анна въвеждат в храма тригодишната Мария, за да изпълнят дадения обет да я посветят на Бога. Изображението на пресвета Богородица с Младенеца, фланкирано от образите на нейните праведни родители Йоаким и Анна, е изографисано на източната стена, срещуположно на сцената „св. Никола спасява Василий от сарацински плен“. Св. Никола не случайно е избран и за патрон на храма, той е известен като покровител на семейството и децата. Някои от изобразените сцени в нартекса свидетелстват за чудодейната помощ на светеца в критични за семействата моменти – „Св. Никола спасява от блудство трите дъщери на обеднял баща“ като подхвърля три кесии със златни монети, „Св. Никола спасява Димитрий от потъващ кораб“ и „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“. Св. Никола, известен като закрилник на семейството, е подходящ и за патрон на църкви и гробници заради вярването, което се основава върху фрагменти от житието на св. Никола Сионски, че светецът се застъпва за душите по време на Страшния съд (Гагова 2013: 28–40).

По правило Успение Богородично се изобразява на западната стена в наоса, няма установен канон за западната стена в нартекса, защото той в повечето случаи представлява открита галерия, което е дало свобода на художника по отношение на избора на подходяща сцена. В нартекса на западната стена над входа е изобразена сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“. Тази позиция в храма може да се тълкува като гранично пространство между външния свят на друговерците и християнския свят. При споменатата сцена има преход – Василий е юноша християнин, озовал се в нехристиянски свят, в плен на сарацините, но с чудодейната помощ на св. Никола е върнат отново в християнската църква. Според разказа в Мира живял благочестив мъж, наречен Агрик. Всяка година, в навечерието на празника на св. Никола, Агрик се молел в църквата, посветена на св. Никола, и след това раздавал храна на роднини, приятели и бедните хора. Една година в деня, в който трябвало да се почете св. Никола, той помолил шестнадесетгодишния си син Василий да отиде на църква и да присъства на св. Божествена литургия. Бащата останал у дома, за да приготви обичайната вечеря за празника. В навечерието на празника банда арабски пирати (сарацини) от остров Крит нападнали града, откраднали съкро-

Фиг. 2. *Сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“, детайл (Снимка: Филиал „Боянска църква“)*

вищата от църквата на св. Никола и отвлекли Василий, за да го продадат като роб. Поради изключителната красота и незнанието на арабски от Василий, сарацинският принц назначил момчето за негов виночерпец. Василий в продължение на една година сервирал вино в красива златна чаша на сарацинския принц Амур, а родителите били покосени от скръб и се молели пламенно на св. Никола синът им да се върне при тях. На следващата година на празника на св. Никола родителите на Василий подредили трапезата с храна за бедните хора. Внезапно пред тях се появило едно момче в сарацински дрехи и чаша в ръка. Бащата веднага разпознал сина си. Момчето разказало, че точно в момента, в който е наливало вино на принца, някой го сграбчил за ръката, Василий попаднал във вихрушка и след това се озовал отново у дома с помощта на св. Никола. При изографисването на тази сцена художникът се е съобразил с архитектурата на храма, като е намерил добро композиционно решение. Светецът навежда гръб по извивката на свода, за да представи момчето на родителите му. Боянският майстор е избрал момента, в който св. Никола представя Василий на родителите му. Масата е приготвена за празника. Майката, облечена в туника и мантия, с кърпа на ивици на главата, простира ръце към сина си. Бащата става от масата, навежда се към сина си, като разперва учудено ръце. Боянският майстор отново се стреми да постигне достоверност на разказа и да докаже, че момчето е било в една различна културна среда. Василий е облечен в туника, с островърха шапка, той поднася с едната си ръка чаша, а в другата държи кърпа с някакви орнаменти. Но когато се загледаме в кърпата на Василий, забелязваме ясни и изящни изображения на купи и пики (Фиг. 2). Художникът е вложил културен код, с който идентифицира сарацините, вероятно разпознаваем за по-голяма част от съвременниците му – островърхата шапка и играта на карти.

За целите на настоящето изследване трябва да се изясни употребата на етнонима сарицини. Терминът е от гръцки произход (*sarakenos*) и буквално означава жители на източни страни. Лингвистите предполагат, че думата произ-

хожда от арабската *sharq* със значението „изток“.[2] Св. Иполит Римски (170–235 г.) е един от първите, които споменават сарацините като народ, населяващ Северен Хиджаз. Той ги описва като опоненти на Римската империя със завидни военни умения (Sczepanski 2018). Първоначално думата сарицини е използвана от римляни и византийци за обозначаване на арабските номадски племена, населяващи Синайския полуостров, а впоследствие за всички арабски племена.[3]

През Средновековието етнонимът е в по-широка употреба назоваващ всички мюсюлмани, независимо от етнически произход. Терминът е с негативна конотация, сарицините са друговерци, нехристияни, варвари, които представляват заплаха за християните. В надписа към сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацински плен“ в Боянската църква е посочено, че Василий, син на Агрик, е върнат в бащиния дом след като е бил в плен на безбожните сарицини (Гълъбов 1963: 47).

В периода, когато Боянската църква е била изографисвана, Египет, Леванта и Хиджаз са се управлявали от военната каста на мамелюците (1250–1517 г.). Последните са наричани още „роби-войници“ и са формирали елита на армиите на мюсюлманския свят от IX–XIX век. Мамелюците са били почитани като едни от най-великите воини, много от тях са се издигали до високи позиции в двореца. През 1250 г. те завземат властта и основават Мамелюкския султанат като успяват да задържат политическата власт до османското нашествие през 1517 г. С цел да подсилят армиите си арабските владетели още по времето на Абасидския халифат в Багдад (IX век) са взимали роби-войници. Традицията след това е продължена от династиите на Фатимидите (909–1171 г.) и на Аюбидите (1169–1250 г.) (Ali 2020b). Най-често момчета са били залавяни в района източно от Черно море – степите на Югоизточна Русия и Кавказ и са били продавани на търговци на роби. В тези територии с разнообразен етнически състав понякога бедни семейства са продавали децата си. Отвлечените момчета след приемането на исляма и подходящо обучение – стрелба с лък, ездитно изкуство, лечение на рани и др., са служели и са се борели за управляващи арабски династии. Тренирани за кавалерийски войници, те са спазвали определен морален кодекс и най-важните морални ценности за тях са били кураж и щедрост (Ali 2020a).

При управлението на Мамелюкския султанат се открояват два исторически периода – в първия управлява династията на Бахрите (1250–1382 г.), а втория е на Бурджитите (1382–1517 г.). За нас интересен е първият период от съществуването на Мамелюкския султанат, когато властват Бахрите (идващи от река), тъй като първоначално са живеели в замъка Ал-Родах на остров Рода на река Нил, където са получили интелектуално, религиозно образование и военна подготовка. Мамелюците дължат страховитата си слава на непобедими воини на успешните военни кампании срещу кръстоносците в периода (1171–1260 г.) – когато последният ефективен аюбидски султан Ал Салих Айюб предвожда армия от мамелюци в битката при Ла Форби, наречена още битката при Харбия (1244 г.) и битките в гр. Мансура и Фараскур (1250 г.). След тази година кръстоносците загубват повече от териториите си от мамелю-

[2] Вж. Saracen <https://en.wikipedia.org/wiki/Saracen >, 16.06.2022

[3] Вж. Saracen <https://www.britannica.com/topic/Saracen>,18.06.2022

ците. Династията на Бахрите затвърждава военната си мощ с решителна победа на считаните дотогава за непобедими монголи при Айн Джалут през 1260 г. (Ali 2020a).

През първия период от развитието си Мамелюкският султанат е културен център на ислямския свят. Архитектура, изкуство, литература и наука биват покровителствани и процъфтяват. Гравирани метални произведения, дърворезба, текстил от Мамелюкския султанат, са били високо оценявани из цялото Средиземноморие и Европа, а стъкларските им изделия са образци за подражание от венецианската стъкларска индустрия. Мамелюците оставят богато архитектурно и културно наследство, което може да се види по улиците на Кайро. Една богата империя, която води усилена търговия със средиземноморските и черноморските пристанища, а столицата Кайро е разположен на основен търговски път между Изтока и Запада. През епохата на кръстоносците контактите между арабите и латинска Европа се увеличават. Дори по време на политически, военни и религиозни конфликти търговията не запада. Трябва да се отбележи, че във времето, в което е творил Боянският майстор, комерсиалните връзки на Венеция с Изтока процъфтяват, тя добива достъп до търговията в Черно море. Мамелюкският султанат в Египет (1250–1517 г.), има централна транзитна роля в международната търговия между Далечния Изток и Европа. Арабите получават стоки от Персия, Индия, Китай: необработена коприна, тамян, скъпоценни камъни, лимони, кайсии, подправки, индиго, слонова кост, паунови пера и установяват контакти с Венеция, Генуа и разменят източните стоки за дукати, коприна, сирене, мед от Европа. Засилените търговски контакти между европейските пристанища – средиземноморски, черноморски и Мамелюкския султанат допринасят за обмен на широк спектър от стоки, някои по-общодостъпни, други, като произведения на изкуството и скъпоценности, са били предназначени само за елита. Вероятно по търговски пътища картите за игра са се озовали в Европа, като един от начините за прекарване на свободното време сред благородниците.

Първият период на Мамелюкския султанат, когато управлява династията на Бахрите (1250–1382 г.), е наричан от мюсюлманските историци „тюркски" или „кипчакски", заради етническия състав на робите войници. Византийските и европейските извори използват етнонима кумани, а руските извори – половци. Българите са познавали добре куманите. Владетелите от Второто българско царство са водели успешна политика за привличане на съюзни и наемни войски от степите на Северното Черноморие, предимно кумани, в периода 1186–1241 г. Според Никита Хониат през 1187 г. на българска страна срещу Исак II Ангел (1185–1195 г.) са се сражавали не по-малко от 7000 кумани; в сражението на цар Калоян (1196–1207 г.) край Одрин (1205 г.) са участвали 14000 от тях; куманski отряд помага и на цар Йоан Асен II при Клокотница (1230 г.). Куманите са не само съюзници на българите срещу враговете, те ставали част от българското общество, приемали християнството и достигали високи военни постове. Владетелските династии от Второто българско царство Асеневци (Асен, Петър, Калоян, Йоан Асен II), Тертеровци (Георги I Тертер, Теодор Светослав), Шишмановци (Михаил Шишман, Иван Александър, Иван Шишман) са с куманski произход (Павлов 2005).

С някаква симпатия Боянският майстор е изобразил юношата Василий, защото това е един възможен разказ за момче от куманski (кипчакски) произ-

ход, отвлечено да служи на сарацините, отделено от семейството си. Но, като представител на този народ юношата бързо се адаптира в новата културна среда, приема религия, традиции и се издига до висок пост – виночерпец на арабския принц. Боянският майстор представя сарацините като „носители" на картите за игра чрез образа на Василий, завърнал се от сарацински плен с културни белези на етническата общност, сред която е живял в продължение на година. За да докажем, че художникът има основания да изобрази по този начин сарицините трябва да разгледаме различните теории за произход и разпространение на картите.

Изследователите на историята на картите за игра все още спорят относно техния произход – едни поддържат тезата, че те са се появили за първи път в Египет, според други са създадени в Китай и са разпространени на Запад през Индия, Персия и Близкия Изток. Уилям Гърни Бенам, в своята книга „Играенето на карти, историята на колодата и обясненията на многобройните ѝ тайни" обобщава теориите за произхода на картите и тяхното разпространение. Той започва своето въведение с извода, че когато нещо изглежда мистериозно и далечно, произходът му се приписва на дявола или на Азия. Един от примерите е проповедта на св. Бернардо от Сиена, францискански монах (1380–1444 г.), в която картите са представени като изобретение на дявола, но това даже довело до увеличаване на популярността им. Църковното предание разказва, че занаятчия или художник от Болоня, който правил карти за игра, за да си осигури препитание, бил силно притеснен, че вследствие на проповедите на св. Бернардо ще загуби доходите си. Светецът го успокоил и убедил, че вместо изображенията на карти може да рисува или отпечатва IHS – символ на Иисус Христос (Singer 1816: 52). Следващата концепция, която авторът представя е, че картите са от азиатските игри, защото се прави аналогия с шаха, и според модерните писатели, по подобие на тримата влъхви картите са дошли от Изтока. Персийци, китайци, индийци отдавна са играли с плочки или дискове, показващи техните владетели и различни емблеми. Теорията, че картите са донесени в Европа от кръстоносците е категорично отхвърлена от Бенам, аргументирайки се, че последният кръстоносен поход е през 1291 г., а играта на карти се споменава 100 години по-късно. По отношение на вярването, че циганите, претендиращи за египетски произход, са ги създали и донесли в Европа, авторът смята, че езикът и произходът на циганите са индийски, и те са дошли в Европа след като картите вече са били добре познати сред европейските народи (Benham 1931, 12–14). Катрин Пери Харгрейв в книгата си „История на играта на карти и библиография на картите и хазартните игри" се позовава на изследването на Стюарт Кулин (1858–1929 г.), антрополог, изследовател на ритуали, игри, облекла и директор на музея в Бруклин, Ню Йорк в периода 1903–1929 г., според когото шахът и картите се основават на митологични концепции за подредбата на света. Те са съществували в Китай преди XII век и оттам са пренесени в Европа през XIII век и бързо са се разпространили из целия свят, напр. индийските карти са били вдъхновени от европейските. Символите върху китайските карти са били копирани от книжни пари от времето на Тан династията (618–908 г.) (Hargrave 1930: 23–25). Друг изследовател на картите, Сингър, ни представя възражението на Гоф в неговата „Археология" срещу приноса на кръстоносците за появата на картите в Европа, тъй като

те са били заети да правят други неща. Сингър изказва съмнения, цитирайки запазен куриозен едикт от времето на кръстоносен поход от 1190 г., забраняващ хазартни игри в християнската армия, предвождана от английския крал Ричард I (1189–1199 г.) и френския крал Филип II (1180–1222 г.). Според издадената заповед рицарите и свещениците могат да играят тези игри, при условие, че не губят повече от 20 шилинга, на нарушителите се налагат наказания, а единствено двамата крале могат да играят тези игри без ограничение (Singer 1816: 18). Сингър споменава и хипотезата на Антоан Корт дьо Гебелин, пастор и изследовател на таро картите (1725–1784 г.), че картите са използвани в Египет през VII век, те съдържат скрити египетски знания, използват се за гадания и египтяните или циганите са въвели употребата им в Европа. Самюел Сингър добавя бележка, че думата цигани може да се тълкува като етноним за обозначаване на египтяни или араби и пояснява, че италианците наричат египтяните *Zingari*, испанците – *Gitanos*, французите – *Bohemians* или *Saracen* (Singer 1816: 34).

Въпреки различните мнения относно родината на картите за игра, повечето изследователи са категорични, че в Европа те са пренесени от арабите, т.е. сарацините. Приема се, че най-ранните карти в Европа са италианските и испанските. Италианци, испанци и французи са били в близък контакт с арабите и по този начин са се запознали с арабското изкуство, литература и развлечения. Доказателство, че играта е сарацинска, е испанската дума за карти *naipes*, която е производна на арабските думи – *nabi, naba, nabaa*, означаващи предсказания. Бенам отбелязва и позицията на италианския хроникьор Ковелузо (1500 г.) относно етимологията на думата от *Napoles* – испанската дума за италианския пристанищен град Неапол, от което игрите на карти са стигнали до Испания (Benham 1931: 13). Запазени мамелюкски карти за игра от XV век се откриват в музея на двореца Топкапъ в Истанбул, а в пояснителния текст испанското наименование на картите се разглежда като производно на арабската дума *naib* – заместник. Всеки цвят (боя) карти от колодата се състои от 13 карти – десет от тях са номерирани с цифри от 1 до 10) и три кралски – крал, заместник и втори заместник.[4]

Произходът на картите изглежда загубен в хрониките от минали времена, а изворовата база, достигнала до нас е крайно ограничена. Откъслечна информация за появата им в Европа може да се открие единствено в писмени източници, които ни запознават с въведени забрани на игрите с карти, тъй като те са се използвали с хазартна цел. XIV век е определен от изследователите като точен период за въвеждането на картите в Европа. Доказателство са стари книги от много германски градове – напр. в „Древният кодекс на Нюрнберг“ хазартът е забранен между 1286–1299 г., но картите не са посочени сред тези игри. Картите се появяват в хрониките на Прованс около 1361 г., а Шарл V (1356–1360 г.) с декрет през 1369 г. забранява хазартните игри, като включва и игрите с карти. По-късно, през 1380–1384 г., картите са споменати сред разрешените игри. Хуан I Кастилски (1379–1390 г.) в Испания също налага забрана на тяхната употреба през 1387 г. (Singer 1816: 2–6). В Западна Европа през XIV век са издадени много декрети, забраняващи играта на карти – 1367 г. за Берн, 1377 г. за Базел, 1379 г.

[4] Вж. Mamluk cards, ca. 1500. <https://cards.old.no/1500-mamluk/>), 07.07.2022.

за Сен Гален, 1382 г. за Фламандия. В текст от 1382 г. от регистъра на Наредбите в Барселона откриваме, че лицата, играещи карти и зарове са глобявани. Въз основа на тези документирани забрани, проповеди, осъждащи играта на карти, защото тя е била свързана със залагания и друг порок – пиенето на алкохол, повечето изследователи обобщават, че картите са се появили в Европа през XIV век защото няма открити артефакти или споменаване на картите в писмените извори по-рано от посочения век (Wintle 1998).

Но, едно изречение, вмъкнато от Сингър между цитираните източници за забрана на картите, ни изненадва и ни провокира да се размислим. Картите са споменати в употреба сред италианците през XIII век от Джироламо Тирабоски (1731–1794 г.), италиански литературен критик, в книгата му „История на италианската литература“ (*Storia della letteratura Italiana*, T. VI, P. II, p. 402), като се позовава на ръкописа на Сандро ди Пипозо „Trattato del Governo della Famiglia“ от 1299 г (Singer 1816: 2–6). В подкрепа на това твърдение за по-ранната поява на картите в Европа преди XIV век е становището на авторитетния изследовател на игрите Стюарт Кулин, че картите са въведени в Европа от Китай през XIII век и след това са се разпространили из целия цивилизован свят. Кетрин Харгрейв ни напомня, че играта на шах произхожда от Индия, но чрез Персия арабите я опознават през VI век. Играта е непозната за Европа до настъпването на епохата на кръстоносците, когато Годфроа дьо Буйон (1060–1100 г.), пръв владетел на Йерусалимското кралство (1099–1100 г.), завръщайки се от Първия кръстоносен поход, през 1096 г. е донесъл шаха в Европа (Hargrave 1930: 20). Не може да изключим напълно теорията, че кръстоносците са въвели картите в употреба в Европа, но по-късно от шаха.

Дори самите араби да не са измислили тази игра, според повечето изследователи те са нейни разпространители, заимствали са я от източен народ, с който са поддържали търговски взаимоотношения, какъвто е случаят с играта на шах и вероятно са я предали на европейците през епохата на кръстоносците.

Следователно заключението е, че през XIV век картите са били в широка употреба сред различните класи на обществото, хората лесно са се снабдявали с тях, но те са били вредни за морала и един от начините за популяризирането на хазарта. Писмените източници със забрани и осъждането на играта на карти не опровергават вероятността картите да са навлезли в Европа по-рано от XIV век. Изящните изображения върху картите са били ръчно рисувани върху хартия, дървена или от слонова кост плочка и вероятно са били скъпа стока. По-късно се е стигнало до по-масово производство, когато с дървени гравюри са отпечатвали изображенията на картите. В Европа отпечатването на мотиви от дървени гравирани блокчета е популярно през XIV век, макар самата техника да е позната в Китай векове по-рано. Религиозни изображения и такива върху карти за игра са се отпечатвали от дървени гравюри през XIV–XV век и тогава картите стават общодостъпни. Френският крал Шарл VI (1380–1422 г.) през 1392 г. е платил сравнително ниска цена за три колоди с карти, но през 1430 г. миланският херцог Франческо Сфорца (1401–1466 г.) е купил една колода карти за 1500 златни крони (Singer 1816: 134–135). Несъмнено през XIV–XV век е имало карти за ценители, но и такива съобразени, с покупателните възможности на повечето хора. Запазените писмените източници със забрани и осъждането на играта на карти не опровергават вероятността те да са навлезли в Европа

по-рано от XIV век, като развлекателна дейност сред висшите класи. Играта на карти вероятно през XIII век не е била достъпна за голяма част от хората и не е представлявала опасност за обществения морал, и затова няма документирани ограничения от този период.

Алекс Бъкан (Singer 1816: 424) определя картите като емблема за тайно знание за човечеството, полезно знание чрез забава. Изследователи предлагат различни тълкувания на изображенията на картите за игра. Най-популярното е, че източните карти алегорично показват класите в обществото. Пики, наподобяващи стилизиран връх на копие и наричани още мечове, представят благородници или висша военна каста, купите (чаши) – за свещенослужителите, кари (диаманти) – търговци, спатии – хора, които обработват земята, е една от вероятните интерпретации на изображенията върху картите.

Изобразените купи и пики в Боянската църква освен, че са ранно изображение за Европа на карти за игра (1259 г.), могат да представляват емблемите на мамелюците. Последните развиват система от емблеми, за да означат ранговете във владетелския двор при различните султани. В музея „Метрополитан", Ню Йорк е изложен текстилен фрагмент от късния XV – ранния XVI век, вероятно част от дреха или драперия с герб от управлението на султан Ал Ашраф Кайтбей (1468–1496 г.) или на някои от наследниците му. В трите полета на текстилния фрагмент има пет фигури: най-отгоре купа, подобна на тези, върху изображенията на картите, в средата поставка за мастилница, разположена в чаша, която е фланкирана от рогове и най-отдолу още една чаша.[5] В много ренесансови картини, включително и „Приемът на венецианските посланици в Дамаск" (1511 г.) от анонимен венециански художник, която се съхранява в Лувъра, Париж, са включени удивителни мамелюшки емблеми в композицията.[6] Освен купите като мамелюшки владетелски символ, пиките са друг техен символ, показващ, че те са „мъже на меча". И още един друг етнокултурен идентификатор е островърхата шапка, която носи момчето Василий при спасяването му от св. Никола. Тя наподобява военните шлемове на мамелюците. Подобен запазен шлем на султан ал-Ашраф Барсбей (1422–1428 г.) се намира в Лувъра, Париж (Ali 2020b).

Стенописът „Св. Никола спасява Василий от сарацините" показва, че картите са възприемани не само като една „сарицинска игра", емблема, един културен маркер за този народ през XIII век, но че изкусно нарисуваните купи и пики вероятно вече са си проправили път в Европа през втората половина на XIII век. Този стенопис може да се счита за най-ранното запазено изображение на карти за игра в Европа.

Боянският майстор е живял във времето, когато Константинопол е завладян от рицарите кръстоносци. България е била в пряк досег с тях и стенописите в Боянската църква отразяват културен обмен между Изтока и Запада. При ктиторския портрет на Десислава Андрей Грабар пръв забелязва, че с палеца на

[5] Вж. Textile fragment with Mamluk emblem late 15th – early 16th century. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452400>), 24.06.2022.

[6] Вж. The reception of the Ambassadors in Damascus <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anonymous_Venetian_orientalist_painting,_The_Reception_of_the_Ambassadors_in_Damascus%27,_1511,_the_Louvre.jpg >,26.08.2022.

дясната си ръка обтяга шнур, който придържа краищата на мантията ѝ. Този жест, както и забраждането *la barbette* – тънък бял подбрадник, който описва в меки гънки лицето и лежи под брадата, свидетелстват за навлизането на западни моди сред българските благородници. Сцената „Чудото в морето" е прекрасно свидетелство, че художникът е видял венециански кораб с щитове и моряци със западни бели шапчици във Варна или Месемврия, а сцената „Св. Никола спасява Василий от сарацините", ни провокира да предположим, че той е видял изображения и на карти за игра.

Боянският майстор като първокласен художник от царската Търновска школа е общувал с тогавашното знатно общество и може да е видял играта на картите и сред българските благородниците като западна мода, оставили своя отпечатък, един от начините за прекарване на свободното време.

Стенописите в Боянската църква продължават да ни изумяват с техническо изпълнение, реализъм, културни кодове, символи. Основната цел на художника е постигната – нарисуваните от него образи да оживеят, да разказват, да предават послания, да се открояят и да бъдат запомнени. Боянският майстор ни разказва истории, които ни връщат назад във времето, за да ни представят тогавашния светоглед и начин на живот, а боянската живопис е ценен исторически извор за времето, в което е живял художникът.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Акрабова-Жандова 1960: И. Акрабова-Жандова. *Боянската църква.* София, 1960.

Гагова 2011: Н. Гагова. *Житийният цикъл за св. Никола в Боянската църква и наративните текстове за светеца в южнославянската агиографска традиция през XIII век.* – В: *Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа.* Под ред. на Б. Петкова. София, 2011, с. 100–125.

Гагова 2013: Н. Гагова. *Св. Никола – застъпник на душите на Страшния съд*. – В: *Светци и свети места на Балканите.* Т. 2. *История, културна антропология, изкуствознание* (= *Старобългарска литература.* Кн. 48). София, 2013, с. 28–40.

Грабар 1978: А. Грабар. *Боянската църква*. София, 1978.

Гълъбов 1963: И. Гълъбов. *Надписите към боянските стенописи.* София, 1963.

Дачев 2016: М. Дачев. *Св. Никола: светител, спасител, чудотворец.* София, 2016.

Мавродинов 1972: Н. Мавродинов. *Боянската църква.* София, 1972.

Райнов 1949: Н. Райнов. *Старото българско изкуство.* – В: *Художник*, 2, 1949, с. 34–46.

Христова-Трифонова 2007: М. Христова-Трифонова. *Боянската църква.* София, 2007.

Цонев 1957: К. Цонев. *Стенописите в Боянската църква с приложения 48 репродукции.* София, 1957.

Benham 1931: W. Benham. *Playing cards, history of the pack and explanations of its many secrets.* London, 1931.

Hargrave 1930: C. Hargrave. *History of playing cards and bibliography of cards and gaming.* New York, 1930.

Singer 1816: S. Singer. *Researches into the history of playing cards: with illustrations of the origin of printing and engraving on wood.* London, 1816.

Павлов 2005: П. Павлов. *Военачалници и съюзници кумани, татари и алани във Второто българско царство*. В: *Liternet* 2005. <https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm > ,07.07.2022.

Ali 2020a: A. Ali. *Slave, soldier, lord and sovereign: The story of Baybars*. In: *Medievalist* 03/2020.<https://www.medievalists.net/2020/03/slave-sultan-baybars/ ,06.07.2022

Ali 2020b: A. Ali. *The Mamluk military. A professional medieval army.* In: *Medievalist.* 05/2020.<https://www.medievalists.net/2020/05/mamluk-military-professional-medieval-army/>, 12.05.2022

Szczepanski 2018: K. Szczepanski. *Who were the Saracens?* In: *Thoughtco* 04/2018. < https://www.thoughtco.com/who-were-the-saracens-195413 >, 29.07.2022

Wintle 1998: S. Wintle. *The early History of playing cards. In: World of playing cards.* 28/01/1998, updated 28/02/2022. <https://www.wopc.co.uk/history-the-history-of-playing-cards/>, 15.06.2022.

S U M M A R Y

THE BOYANA MASTER AND THE REPRESENTATION OF THE SARACINS

Eli Antova

The purpose of the research is to analyse the scene "St. Nicholas saves Basil from Saracens" which is painted on the western wall above the entrance in the narthex of Boyana church "St. Nicholas and St. Panteleimon". Furthermore, "Saracens" image and their cultural code is introduced to Boyana church visitors.

The likely reason for depiction of this scene above the entrance is the intention of Boyana master to outline the transition space and to distinguish the world of non-Christians from Christian world.

According to the narrative sixteen-year-old Basil had been kidnapped by Saracens and in the course of one year he waited on the Arabian prince Amur. Considering the story of Basil we may draw parallels with Mamluks' fate – the slave soldiers. After one year captivity Basil returned home changed, representing another cultural identity – a sharp pointed hat and a towel with probable images of cups and spades (cards).

Different theories about the origin and the spread of playing cards are reviewed in the research. China, India or Egypt may be defined as a country of their origin. Regarding their spread researchers agree that Saracens brought the game into Europe and referring to the numerous decrees banning hazard games including cards, they suppose that in the XIV century playing cards came to Europe.

Observing the scene "St. Nicholas saves Basil from Saracens" we discover the earliest preserved image of playing cards in Europe (1259) – evidence that playing cards were known to Europeans and confirmation that Saracens were the people who spread the game.

Ключови думи: *Боянска църква, св. Никола, сарацини, карти за игра*
Key words: *Boyana Church, St. Nicholas, Saracens, playing cards*

A B T O P

Ели Антова
Национален исторически музей
eliventurer@abv.bg

Eli Antova
National History Museum
eliventurer@abv.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

СВЕДЕНИЯТА ЗА ВЛАСИ „*РИМСКИ ПАСТИРИ*“ И УПОТРЕБАТА НА ТЕРМИНИТЕ *BULGARI, BLASII* И *MESSIANI* В УНГАРСКИТЕ ХРОНИКИ ОТ XIII–XV ВЕК

Цветозар Йотов

В средновековната западноевропейска историопис власите са познати още от времето на Третия (1189–1192 г.) и Четвъртия кръстоносен поход (1202–1204 г.), но въпросът за тяхното минало и какви са те като народ не занимава хронистите, отразяващи тези събития. По-задълбочени проучвания за ранната влашка история започват да се правят няколко столетия по-късно – през епохата на Ренесанса – когато преоткритият дух на античната историография започва да разпалва интереса на италианските историци и географи към миналото на народите в Европа и техните възможни древни предци. Именно хуманистите от XV век са научните авторитети на своето време, които разработват три конкретни историографски формулировки за произхода на власите – ***власи = (Децебалови и Траянови) даки***, ***власи = римляни (италийци)*** и ***Влахия = Крайбрежна Дакия*** – които стават и отправна точка на разсъждения в творбите на последващите поколения западни историци и географи. Тези формулировки се базират както на прочетеното в латиноезичната летописна традиция от XII–XIV век за Балканите и отвъддунавските земи, така и на лични авторови анализи на текстовете от нея, подплатени с впечатления от общуването със самите власи. Но дали историографските тези на хуманистите са изцяло плод на новата западна мисъл, или за тях могат да се открият „архетипи“ и в по-ранни извори? В търсенето на възможен отговор на този въпрос ще трябва да се анализират унгарските наративни извори от XIII–XV век.

Темата за римския произход на власите, появила се за първи път в няколко латиноезични (най-вече унгарски) средновековни съчинения и впоследствие обширно разработена в ренесансовата историко-географска книжнина, отдавна е привлякла вниманието на редица чуждестранни учени и по нея е събрана значителна библиография. С изключение на една обширна студия, публикувана в края на XIX век (Милетич, Агура 1893), българската специализирана литература

рядко я разглежда самостоятелно и в нейната цялост, което провокира написването на настоящия текст.[1] Основната цел, която се поставя тук, е в синтезиран вид да се направи опит за дефиниция на няколко важни въпроса. Кога за първи път власите са идентифицирани като „(преки) наследници на римляни“: в късносредновековната или в новата италианска историопис от XV–XVI век? Доколко названието ***власи*** в определени писмени източници през даден исторически момент и – особено – в дадена историографска традиция (западна или източна) може да се разглежда като буквален етноним, доколко то е използванно като вид "технически термин" или доколко е просто анахронизъм в повествуването? Може ли да отнесем подобна теоретична трактовка и спрямо названието ***българи***, което почти винаги е допълнително пояснявано от средновековните автори с различни антични архаизми – най-често ***мизи***? От изворите, които ще бъдат представени в следващите редове, положително може да се заключи, че първоначалната версия за римското минало на власите в латиноезичната историопис трябва да е формулирана на унгарска почва през IX–XIII век като плод на недостигнала до нас полулегендарна устна маджарска историческа традиция, чиято финалната писмена обработка се изразява в пояснението ***пастири на римляните***. Вероятно този първичен вариант за „римското наследство у власите“ постепенно достига и до италианските историци и географи, които през XV и XVI век го доразвиват спрямо своите собствени впечатления и научни дискусии. Сведенията на унгарските автори ще бъдат анализирани в собствения им исторически и историографски контекст от края на Средните векове и настъпващото ново преоткриване на античната традиция в Западна Европа, а не през призмата на съвременни национални и лингвистични конструкти.[2]

Важно е да се отбележи, че всъщност власите (***Βλάχοι***) излизат за първи път на историческата сцена през XI–XII век в съчиненията на ромейските автори Йоан Скилица (1040 ? – след 1101 г.)[3], Кекавмен (ок. 1020 – след 1081 г.)[4],

---

[1] Освен по темата на дисертационния ми труд, част от представените тук бележки върху изворовите данни са резултат и от научно-изследователската ми работа по проект „Граници и културни модели: езичество vs. християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII век)“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ на МОН (№ КП 06-Н-60/10).

[2] Тук няма да се засягат и коментират двете общоприети теории в медиевистиката за влашкия ентногенезис – автохтонна и миграционна – защото поддържаните в тях тези са твърде дискусионни и изискват съвсем отделен и по-обширен коментар, с който настоящият текст ще излезе извън основните си параметри на изложение (техен цялостен и единствен обзор от българска страна вж. в Милетич, Агура 1893: 215–22; както и в Мутафчиев 1927; Мутафчиев 1932: 3–56; а актуален и критичен коментар – в Boia 2001; Рабинович 2000: 262–274; и др.). В настоящия текст няма да се засяга и евентуалната връзка на балканските ***Βλάχοι*/*Blachi***, а и на отвъддунавските ***Valachi***, със споменатите в руските летописи от XI–XIII век ***волохи***, тъй като тя няма общо с темата за римските пастири в Панония (за този въпрос подр. в Рабинович 2000).

[3] Текстът от съчинението „Исторически обзор“ на Йоан Скилица, което обхваща събитията от 811 до 1057 г., е почти буквално предаден в хрониката на монаха Георги Кедрин (живял също в края на XI – началото на XII век). Що се отнася до пасажа, споменаващ власите, той пък е последваща добавка към общия разказ на двамата автори, направена от деволския епископ Михаил преди 1118 г. Според известието скитници/пътници власи убиват най-големия брат на цар Самуил (997–1014 г.): *От четиримата братя Давид бил веднага убит между Кастория, Преспа и т.нар. Хубави дъбове от някакви скитници власи* (Скилица, Кедрин 1965: 275). Като източник за своите добавки епископ Михаил е използвал незапазена днес ромейска дворцова хроника (Николов, Г. 1998: 72).

[4] В пасаж, разказващ за подготвяното въстание на българи и власи в Тесалия през 1066 г., за власите авторът пише следното: *Племето на власите е съвсем невярно и покварено и не спазва истинска*

Ана Комнина (1083 – ок. 1153 г.)[5], Йоан Кинам (след 1143 – след 1185 г.)[6], Никита Хониат (1155–1217 г.)[7] и др., някои от които дават свои предположения и обяснения за миналото и същността на този явно новопоявил се на Балканите народ.[8]

вярност нито към Бога […]. *Никога не е спазвало вярност към никого, дори към някогашните римски императори. Срещу тях воювал император Траян, от когото те били напълно надвити и отведени в плен; и царят им, на име Децебал, бил убит а главата му набучена на копие посред град Рим. Те са всъщност така наречените даки и беси. По-рано те живели близо до река Дунав и до Саос, която река сега наричаме Сава, в естествено укрепени и недостъпни места, където понастоящем сега живеят сърбите. Разчитайки на тях, те проявявали привидна преданост и покорност към някогашните римски императори и като излизали от укрепленията, плячкосвали римските земи. Поради това римляните възнегодували срещу тях, както бе казано, и ги унищожили. И те, като напуснали тези места, се пръснали из цял Епир и Македония, а по-голямата част от тях се поселили в Елада* (Кекавмен 1968: 31–32).

[5] В пасажа, отнасящ се до подготовката на баща ѝ, Алексий I Комнин (1081–1118 г.), за предстоящото му сражение с обединените войски на печенези и селджуки при Левунион (1091 г.), тя пояснява, че императорът *изпратил веднага пратеници до Никифор Мелисин, като му заповядал* […] *да набере колкото може повече войници, но не от ветераните* […], *но отчасти новобранци – някои от българите, други от тези, които имат номадски начин на живеене (на разговорен език се наричат власи), а и някои други конници и пехотинци, които идвали от всички земи* (Комнина 1972: 85–86; поправките в превода са мои).

[6] При похода си срещу унгарците през 1166 г. император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) заповядва *на Лъв с прозвище Ватаци, който водел със себе си друга силна войска както и голяма тълпа власи, за които казват, че са някогашни преселници от Италия,* […] *да се нахвърли в хунската земя от местата пред тъй наречения Евксински понт, откъдето никой никога от векове не ги е нападал* (Златарски 1934: 520).

[7] Заради разноските по брака си с дъщерята на унгарския крал Бела III (1172–1196 г.) ромейският император Исак II Ангел (1185–1195/1203–1204 г.): *предизвикал вражда най-вече срещу себе си и срещу ромеите от страна на варварите при планината Хемус, които по-рано се наричали мизи, а сега се назовават власи. Защото те се осланяли на непроходимите места и се одързостявали от крепостите, които били твърде многобройни и стърчали над отвесни скали* (Хониат 1983: 26 сл.).

[8] Ромейската историческа книжнина от XI–XIV век не е предмет на анализ на настоящата работа, защото в нея не се откриват точни формулировки за римския произход на власите, подобно на тези в западните извори, но е важно да се отбележат няколко неща. След завладяването на Българското царство от император Василий II (976–1025 г.) и административното реорганизиране на земите му в тема ***България*** и тема ***Паристрион*** в ромейската историопис започва да се разработва нова терминология за определяне на населяващите ги народи. Така някои от установените до това време нови етноними като напр. ***българи*** (а не старото общо „скити“ или „хуни“) се превръщат и в "технически термини", като заедно с тях наново се вкарват в обръщение (вече като архаизми) неизползваните от времето на Късната античност стари етноними – напр. ***мизи***, ***трибали***, ***беси, гети*** и др. Така под „българи“, освен етническата маса на населението на тема България, ще се разбират и всички други нейни жители, докато населяващите тема Паристрион (впоследствие наречена Мизия), макар и в по-голямата си част също да са българи, ще бъдат наречени „мизи“, за да се направи разграничение с предните. За ромеите до края на XIV век възобновеното Българско царство ще е ***Μυσία*** (или ***Ζαγόρα***) и много по-рядко ***Βουλγαρία***, а населяващите земите между Стара планина и Дунав – основно „мизи“ и/или „българи“, и в някои случаи „власи“ (вж. подр. Nikolov 2019: 256–258). Така дори Кекавмен да посочва даките и бесите като предци на власите в Тесалия, тази негова бележка е представена в духа на традиционната ромейска историографска терминология. Защото както за него власите са „даки“ (и „беси“), живели някога край р. Сава (т.е. в Горна Мизия/теоретично „Крайбрежна Дакия“); така напр. за Анна Комнина власите са просто скитническа общност от хора, като с „даки“ тя обозначава унгарците, населяващи Трансилвания – т.е. старата Траянова Дакия (Комнина 1972: 38, 57–58, 113). За Йоан Кинам власите, участващи в похода на император Мануил I Комнин от 1166 г., може и да са преселници от Италия, но определено не са „даки“, защото според него областта Дакия (вероятно визирайки стария диоцез Дакия ?) се намира на юг от Дунав и неин главен град е Ниш (Кинам 1968: 216). Кинам е единственият ромейски автор от този период, който посочва власите като„италийци“, а пък Кекавмен е единственият, който ги определя като „даки“ и „беси“, но нито един от двамата не застъпва тезата, че те са народ, „произходжащ от римляните“, нито пък че говорят развален латински език – който факт, ако и хипотетично да е бил действителен, е странно, че не е упоменат като важна разлика, отличаваща ги от останалите местни народи. Респ. за Ана

От друга страна в западната латиноезична летописна традиция от Зрялото средновековие именно унгарските наративни извори от XIII–XV век са първите текстове, които посочват конкретната историческа връзка между отвъддунавските власи (***Blaci*/*Blacki*/*Blasii*/*Olaci*/*Illaci*/*Ulahi*/*Valachi***) и древните римляни. Това са анонимната хроника „Деяния на унгарците“ (запазена в препис от втората половина на XIII век), съчинението „Делата на хуните и унгарците“ на Симон де Кеза (написана между 1282 и 1285 г.), „Унгарската илюстрована хроника“ (от XIV век), „Хрониката от Буда“ (съставена през 1333 г.), „История на унгарците“ от Антонио де Бонфини (от края на XV век) и др. Макар и повечето от тях да са разработени въз основата на сведения от по-ранни и недостигнали до нас писмени и устни образци, почти във всички присъства една интересна формулировка за миналото на власите – а именно, че още от древността те били ***пастири на римляните***, а земите на Панония били ***Пасището на римляните***. Според мнозина съвременни изследователи споменаването на ***Blaci*** северно от Дунав в комбинация с етнонимите ***Bulgari***, ***Sclavi***, ***Messiani***, ***Bisseni*** и ***Cumani*** в унгарските хроники във връзка със събития и личности отпреди XIII век е анахронизъм в историческия разказ за една по-ранна епоха (Hóman 1925: 160–162; ИВ 1971: 268–285; Györffy 1972: 220–221; Тъпкова-Заимова 1976: 26–28; Pais 1977: 42–43; Божилов 1979: 116 с бел. 95; Kristó 1983: 132–190; Полевой 1972: 86–87; Димитров 1998: 44–49; и др.). Тъкмо това обстоятелство допринася за кабинетно създалата се "лоша репутация" на унгарските летописи в анализите на съвременните учени, които поради хиперкритичния си подход към тях най-често обвиняват хронистите в недостоверност, мотивирана фалшификация и некритично използване на народните унгарски легенди (Рабинович 2000: 274). Същевременно обаче има и редица медиевисти, които приемат написаното за напълно достоверно и отстояват тезата, че власите реално населяват Карпатския басейн по това време (Brezeanu 1981: 1313–1340; Королюк 1985: 186–204; Pop 1996, 91–156; Pop 1999: 36; Madgearu 2005a: 47–46; Madgearu 2005b; и др.). Но важното, което трябва да се отбележи за унгарските хроники, е, че всички те са написани от членове на унгарския кралски двор. Различните начини, по които авторите им интерпретират миналото и изобразяват настоящето, дават изключително богата представа за полярността на идеите и стремежите, които са съществували рамо до рамо в кралския двор, и за противоречивите интереси и политически маневри по онова време. Чрез заложените в хрониките концепции може да се проследи от една страна начинът, по който историографията може

Комнина ***Δακία*** е ***Dacia Traiana***, докато останалите автори явно използват историографски реминисценции за ***Dacia Mediterranea*** и/или ***Dacia Ripensis***, и/или общо за ***dioecesis Daciae***. За допълнителна яснота на въпроса за народността на "власите" от текста на Хониат неговите сведения могат да бъдат сравнени с тези на Георги Акрополит (1217–1282 г.), Теодор Скутариот (втората половина на XIII век), Теодор Метохит (втората половина XIII – първата половина на XIV век), император Йоан Кантакузин (1347–1354 г.), Никифор Григора (XIV век), Георги Кодин (XIV век) и др. относно въстанието от 1185 г. и темата за северните българи – „мизите“ (допълнително за употребата на термина „власи“ в ромейските и в част от западните извори, описващи на събитията на Балканите от края на XII – началото XIII век, в контекста на темата за „миксоварварите“ вж. Nikolov 2019: 258–270). И накрая трябва да се отбележи и че близо четири столетия – от началото на XI до първата половина на XIV век – ромеите локализират областта ***(Μεγάλη) Βλαχία*** единствено и само в планинската част на древната Тесалия, а не в Паристрион/Мизия/Загора или пък в земите на север от Дунав, част от които съвсем спорадично понякога припознават с ***Δακία***.

да формира (национална) идентичност, а от друга – използването на самата историография в служба на конкретната кралска пропаганда (Boreczky 2019: 23–24).

Според проучвателите на историята на написване на анонима „Деяния на унгарците“ тази хроника има своята най-ранна известна записана, но не достигнала до нас, версия от втората половина на XI век, която впоследствие е основно преработена и допълнена през XII век и е запазена до днес само в един ръкопис от втората половина на XIII век.[9] В един от пасажите, разказващи за унгарското завладяване на Панония и Трансилвания в края на IX – началото на X век, се съдържа и първото споменаване, че живеещите северно от Дунав власи някога са били „пастири на римляните“: на вожда Алмос (вероятно ок. 820–895 г.) *похвалили земите на Панония, че били извънредно хубави. Казали, че там се сливат прочути водни източници – Дунав, Тиса, както и други хубави реки, изобилни с тучни пасища. Тези земи обитавали склави, българи и власи – римски пастири (Sclaui, Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum), тъй като след смъртта на крал Атила римляните наричали земите на Панония „пасище“, понеже техните стада пасели в тези земи. И наистина земите на Панония се наричат „Пасище на римляните“, защото и след това римляните пасели стада в полза на Унгария* (Анонимен автор 2001: 23). По-нататък идва и историята на ***Gelu, quidam Blacus***: унгарецът Тухтум иска от предводителя Арпад (ок. 845–907 г.) да му позволи да завземе земята на влаха Гелу в Трансилвания, защото златото в нея било много качествено и се добивала каменна сол, а *обитателите на тази земя са най-нищожните хора на света, понеже са власи и склави (Blasii et Sclaui) и понеже нямат други оръжия освен лък и стрели* (Анонимен автор 2001: 35; подр. за дискусията около Гелу вж. Коледаров 1979: 18–19, 51–52; Попов 2017: 62–87; Spinei 2003: 60–95). В същия пасаж, отнасящ се до събитията през IX–X век, са споменати още и ***кумани*** (***Cumani***) и ***пиценати*** (***Picenati***) и точно тук е един от примерите за анахронизъм в историческото време. Периодът IX–XI век с прилежащите му ***склави*** и ***българи*** се обвързва с реалността от етноними на XIII век – ***българи*** и ***власи*** (***Blachi***) или само ***власи*** – като всички тези понятия заедно обозначават населението на отвъддунавска България от IX век, когато там пристигат унгарците. Разказът за „завоюването на Родината“ е основен и присъства във всички останали унгарски наративни извори, в които се използват различни топоними и етноними за Трансилвания, хронологически принадлежащи към периода XII–XIV век (подр. вж. Милетич, Агура 1893: 240–245). В случая куманите и пиценатите (печенезите) също трябва да се разглеждат като анахронизъм за описваните събития през X век, тъй като:

1) куманите се появяват в северночерноморските степи едва към средата на XI век (Nikolov 2019: 261–262), а като трансилванско пограничено население – чак към началото на XIII век (Pais 1977: 42–43);

2) във всички останали унгарски извори печенезите са известни не като

[9] Обстоен коментар на този и други унгарски извори в контекста на българо-унгарските отношения през посочения период вж. в Юхас 1980: 111–114 с цит. лит.; Юхас 1985: 251–251 с бел. 4; Димитров 1998: 44 сл.; и др. Вероятно първоначалният текст – като компилация от по-ранни и съвременни на написването му исторически трудове и легендарни сведения – е съставен от нотарий на крал Бела III (1172–1196 г.) и впоследствие е различно дообработван и разработван (Божилов 1979: 116 с бел. 95).

Picenati, а като ***Bisseni***/***Besseni*** или ***Bessi*** (Spinei 2003: 93)[10].

Последвалото пък известие за кумани и власи във войската на ***Glad, dux Cumanorum, Bulgarorum atque Blacorum*** (вж. целия текст в Анонимен автор 2001: 48) е отново анахронизъм, отразяващ съвременната терминологична на Анонима действителност от XIII век (подр. за дискусията около вожда Глад вж. Димитров 1998: 47–60; Тъпкова-Заимова 1976: 25–33; Попов 2017: 62–87; Spinei 2003: 72–91). Любопитен факт е, че в текста се предават две графични изписвания на споменатите власи – ***Blasii*** и ***Blaci*** – които е възможно да са привзети директно от използваните различни писмени извори. Сведението за „римското пасище“ в Анонима е сходно с няколко десетилетия по-ранното хронологически написано изложение на брат Рикард за откритата от него Велика Унгария до папа Григорий IX (1227–1241 г.), в което се казва, че унгарците *най-после дошли в земята която сега се нарича Унгария, а тогава се наричала „Римско пасбище“ (venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum)* (Писма–Г 1981: 52); както и с бележката на преминаващия в 1147 г. през Панония Одон от Дьои, че унгарските земи, разположени западно от горното течение на Дунав, някога били пасищата на Юлий Цезар: *С изключение на Дунава, който протича почти в права посока покрай тая земя и по който на кораби достигат до прочутия град Естригун*[11] *богатствата на много страни, всичките останали води на тая земя представляват езера, блата и извори, ако, разбира се, могат да се нарекат извори такива, които пътникът може да направи и през лятото, като поразкопае малко земята. Тая земя е толкова тревиста, че, както казват, Юлий Цезар си доставял оттам фураж*

[10] Дали в основата на този термин за печенезите стои унгарското название ***besenyö***, което в латински се предава като ***Bessi***, ***Bisseni*** (Spinei 2009: 312 with note 21) или под някаква форма се прави паралел с античните тракийски племена беси (***Βῆσσοι***, ***Βέσσοι*** / ***Bessi***, ***Biessi***) под влиянието на по-стара ромейска (?) или западна латинска (?) устна или писмена историческа традиция, или е пък просто чисто съвпадение на едното и другото, е въпрос, на който предстои да се обърне внимание в отделно проучване и тук няма да бъде засяган, а само ще се посочат няколко примера за този тип изписване в унгарските извори:

1) „Позонийски анали“: *Salomon rex cum duce magno Geyza Ungarorum exercitum debellatur atque populi in captivitatem reducuntur et Bessenorum exercitus percutitur* (ПА 2001: 66);

2) „Позонийска хроника“: *Factum autem est 3-o anno post adventum Cumanorum Bisseni per Albam Wlgaricam venientes transnataverunt flumen Zawa in campum Wizias, et non modicam gentem captivorum dirripientes in suam terram abduxerunt* (ПХ 2001: 99–100);

3) „Унгарска илюстрована хроника“: *Bessi ergo fraudulentibus verbis eorum seducti festinanter venerunt in adiutorium ipsorum et cupiditate prede allecti, quam de comite Vyd devicto sperabant se habere, precipites irruerunt super agmina Suproniensium, quorum rector erat comes Ian nomine* (УИХ 2001: 78);

4) „Дубницка хроника“: *Bessi autem fraudulentibus verbis eorum seducti festinanter venerunt in adiutorium ipsorum; et cupiditate prede allecti, quam de comite Vyd sperabant se habere; precipites irruerunt super agmina Soproniensium, quorum rector erat comes Jan nomine* (ДХ 2001: 96);

5) „Хроника от Буда“: *Bessi ergo fraudulentibus verbis eorum seducti festinanter venerunt in adiutorium ipsorum et cupiditate prede allecti, quam de comite Vyd devicto sperabant se habere, precipites irruerunt super agmina Suproniensium, quorum rector erat comes Ian nomine* (ХБ 2001: 85);

6) „Унгарска хроника“ на Йоан де Туроц: *Bessi ergo fraudulentibus verbis eorum seducti festinanter venerunt in adiutorium ipsorum, et cupiditate prede allecti, cuius de comite Uid devicto sperabant se esse participes, irruerunt super agmina Soproniensium, quorum rector erat comes Jan nomine* (Туроц 2001: 105);

7) „История на унгарците“ на Антонио де Бонфини: *Imperator expectanone nustratus extrema cum milite fame absumi cepit neque prefecti sue classis desidiam satis poterat admirari. Acedebat magna sagittariorum manus, que ex Bulgaris Bessisque confluxerat; hec cum Ungaro pariter hostilia castra per noctem lustrans venenatis spiculis infestabat, quin et calones, lixas ac servos iniecto inter tentoria laqueo captos plerumque* (Бонфини 2001: 129).

[11] Дн. Естергом.

(Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicantur in ea pabula Iulii Caesaris extitisse). В нея ние намерихме според желанието си и пазар, и възможност за раз мяна. Тази страна може да се премине за петнадесет дни. След това там, отгдето започва България, се издига крепост, наречена Българска Белаграва[12] *за разлика от един друг град в Унгария, който носи същото име* (Дьои 1965: 120).[13]

В случая от най-съществено значение е въпросът защо самите унгарци наричат Панония „римско пасище", а власите – „римски пастири"? Възможно ли е това уточнение да е съвсем умишлено направено с идеята да се покаже воинското превъзходство на Атиловите хуни – т.е. на унгарските предци – над покорените от тях по-слаби римляни и по този начин да се докаже **унгарското (национално) право над римското наследство** в политическия и идеологически контекст на събитията от XI–XIII век?[14] Може би точно в такъв смисъл би следвало да се тълкуват думите на крал Карол I Роберт (1312–1342 г.) в „Унгарската илюстрована хроника", изказани по адрес на влашкия воевода Басараб I преди сблъсъка при Посада през 1330 г.: *Той е пастир на овцете ми и ще го извлека от планината, дърпайки го за брадата* (цит. по Bárány 2012: 359); както и бележката в анонима „Деяния на унгарците": *И наистина земите на Панония се наричат „Пасище на римляните", защото и след това римляните пасели стада в полза на Унгария* (Анонимен автор 2001: 23). От друга страна е много вероятно унгарските хронисти да са запознати с кореспонденцията между цар Калоян и папа Инокентий III (Писма–И-К 1965: 307–373; вж. и Николов, А. 2016: 138 сл.) и, макар да не я цитират като източник в текстовете си, да използват прокараната от българския владетел теза за **римската императорска кръв** като довод за изграждането на своего рода лична авторова концепция за **римското наследство у власите**.

Средновековната историография често си поставя за цел да покаже и докаже **"древните" права** на един владетел или на управляващата върхушка върху определени територии и изхождайки от презумцията, че в крайна сметка

[12] Дн. Белград.

[13] Унгария е идентифицирана като ***pascua Romanorum*** също и в „Chronicon rhythmicum Sitticense" от 40-те години на XIII век, както и в „Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum" на архидякон Тома, написана след 1250 г. (Kristó 1983: 179–181). А в „Анонимно описание на Източна Европа" от 1308 г. (вж. Дечев 1923: 1–41; Данова 2010: 42–43), съставено от неизвестен доминикански монах по поръчение на Шарл Валоа, брат на френския крал Филип IV Хубави (1268–1314 г.), пък се отбелязва, че многобройните ***Blazi***, населяващи към този момент Тесалия, някога в далечното минало обитавали като „римски пастири" Панония до идването на унгарците: *Blazi qui et olim fuerunt Romanorum pastores ac in Ungaria ubi errant pascua Romanorum propter nimiam terrae viriditatem et fertilitatem olim morabantur. Sed tandem ab Ungaris inde expulsi ad partes illas fugierunt* (Deletant 1991: 340; Spinei 2009: 76). В едно бъдещо, по-задълбочено изследване ще е важно да се изясни дали тези три извора имат пряка връзка с унгарската формулировка за римските пастири, или пък се позовават на друга по-стара балканска или западна историографска традиция.

[14] Тъкмо вследствие на мотивирането на „националното" право върху римското наследство, в епохата на Зрялото средновековие императорите в Западна Европа ще са не просто *imperator Romanorum* (какъвто е Карл Велики от 800 г.), а ще бъдат римски императори на ***Свещената Римска империя*** (***Sacrum Imperium Romanum***), която от средата на XV век вече ще е ***Свещена Римска империя на германската нация*** (***Sacrum Imperium Romanum nationis Germanicae или Teutonicae***). Подобно национално право ще предявят и българските владетели чрез титлата „цар на българи и ромеи" и концепцията за Търново като Новия (Втория) Цариград – т.е. Третия Рим (подр. по въпроса вж. Бакалов 1995: 195–196, 238–239; Вачкова 2005: 58, 84, 98, 100–102, 109; Николов, Г. 1995: 104–129).

„историята се пише от победителите“, доминиращият нов разказ за събитията от миналото се създава от съответните доминиращи хора. Процесът на утвърдаване идентичността и легитимността на новите етнически и държавни структури, възникнали на Стария контитент след окончателния крах на античния *Pax Romana*, започва още с тяхната християнизация (която изменя старите им държавни и племенни идеологии) и с развитието на жанра „Origo Gentis“ през Ранните средни векове (Николов, А. 2016: 137–138). Всички народи пишат свои собствени различни истории и интерпретират събитията от миналото и настоящето по различен начин, когато създават своята история. Извеждането на тези паралелни разкази наяве и формирането на комплексен образ на паралелните реалности от миналото и настоящето е сред най-важните задължения на едни историк (Boreczky 2019: 23). Навсякъде в средновековна Европа поколения книжовници и хронисти продължават да търсят важните през древността народи, с чието благородството, слава и борбена смелост да свържат собствения си народ и неговите качества, за да докажат **историческото му право** върху определени земи (Юхас 2000: 184–186). Така напр. англичани, французи, датчани, немци, норвежци, а дори и жителите на някои италиански градове искат да си присвоят т.нар. Троянска легенда, но единствено франките успяват трайно да го направят.[15] Редом с нея във формирането на протонационалната митология на Запад намира своето място и митът за Александър и Македонската империя – било чрез опити за доказване на директна връзка, както правят франките и саксите, или било чрез твърдения за конфликти и отношения с Македонската империя и със самия Александър, както правят поляците (вж. подр. Николов, А. 2016: 139–146). По същия идеологически модел, през XIII век, водени от желанието си да докажат **своите исторически права над Панония** и превъзходството си над римляните, и унгарците търсят своята връзка с хуните на Атила – победители на Западната Римска империя и законно управлявали немалка част от провинциите ѝ. Следователно унгарските хроники играят не само важна роля в процеса на самоидентификацията на унгарците и на обосновката на културната и политическата пропаганда на кралския двор в Буда през Средните векове, но също така оказват значително влияние и върху образа на Унгария в очите съседните ѝ народи и законността на мястото ѝ върху политическата карта на Европа (подр. по въпроса вж. Boreczky 2019: 23 sqq.).

[15] Според една от версиите за произхода си датчаните търсят своя народностен корен в древните ***данайци***, взели участие в обсадата на Троя. А тезата, че франките произхождат от Троя, се среща за първи път във „Фредегарските анали“ (VII век), като впоследствие е разпространена в различни манастири, за да може накрая да влезе трайно в хрониките. Красноречив пример в това отношение е воденатa поколения наред „Хроника на абатството в Сент Дени“. В тази хроника френският протонационален троянски мит е разработен подробно в редактираната през XIII век нейна част „Gesta Phileppi Augusti“, изтъкваща, че не само кралската династия, но и целият френски народ е потомък на митичния троянски цар Приам (Юхас 2000: 185–186). Според споменатата част от хрониката бежанците от Троя, под предводителството на Франсион и Маркомир, се установяват в Германия, като от тях водят произхода си първата кралска франкска династия на Меровингите (457–751 г.), сменилата ги династията на Каролингите (751–987 г.) и последвалата ги династия на Капетините (987–1328 г.), от които всъщност в последствие се оформя и цялата френска нация. Посочената в „Gesta Phileppi Augusti“ историческа комбинация показва древния произход на французите, доказва тяхното историческо право върху земите на Галия и накрая прави достоверно раждането на френската нация, защото така тя има единно произходно начало и единна принадлежност.

На магистър Симон де Кеза (или Кезай Шимон), като клирик в двора на крал Ладислав IV (1272–1290 г.), е поставена задача да напише историята на унгарците (от най-стари времена до 1284 г.), която обаче значително се различава от Анонима поради въведението за хуните (предците на унгарците), което впоследствие заляга в останалите унгарски хроники (вж. подр. Кеза 2001: 69 с цит. лит.).[16] Интересуващият ни пасаж от „Делата на хуните и унгарците" се отнася отново до времето на вожда Арпад (ок. 845–907 г.). Тогава ***зикулите*** (т.е. ***секеите*** – хунските остатъци след смъртта на Атила) получили земя от унгарците *само че не в полето на Панония, а получили заедно с власите (Blackis) дял от планинските покрайнини, след което се смесили с власите и си служели с техните букви (unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur)* (Кеза 2001: 70). Този разказ се отнася отново за времето на Арпад и особен интерес предизвиква въпросът кои или по-скоро какви всъщност са тези ***Blacki, имащи писменост***? Този казус предстои да бъде разгледан подробно в друга работа, докато тук само ще се отбележи, че е напълно възможно така да са обозначени местните българи от X век, които Кеза да нарича „Blachi" поради използваната от него терминология от "етноними" от XIII век, следвайки една историческа реминисценция за ***Мизия–Blachia*** в западната летописна терминология от своето време.[17] На такова заключение може да ни наведе един последващ пасаж на същата страница, в който се казва, че след смъртта на Атила († 453 г.) *Панония останала 10 години без цар и само пръшълщи гърци, тевтонци, месиани и власи (Messianis et Ulahis) живели в нея. Надигнал се после Зватаплуг*[18] [...], *който* [...] *властвал над българи и месиани* (Кеза 2001: 70). Всъщност месианите би следвало да са ***мизи*** и да са част от терминологията от "етноними", привнесена в унгарските хроники от ромейската историопис от XI–XIV век: т.е. да е пряко заета комбинацията от етноними и архаизми – ***мизи*** (= ***власи***) ***и българи***, ***българи*** = ***мизи***, ***българи и власи*** (= ***мизи***) – която се открива в съчиненията на Никита Хониат, Георги Акрополит, Теодор Метохит, император Йоан Кантакузин, Никифор Григора и др. Напълно е възможно двойката етноними „българи и месиани" (респ. „власи и месиани"), употребена от Кеза, да е пряко влияние или заемка от историографската традиция, разработена от Никита Хониат[19] или от други по-ранни автори[20], защото в случая „власи" е взаимозаменяемо

[16] Предполага се, че този хунски пролог е заимстван от изгубената „История на варварските народи" (от 1274 г.) на френския хронист Елиний, която е съдържала специален раздел за хуните и унгарците, както и от други латински извори (като Павел Орозий, абат Регинон и др.), като същевременно Кеза е използвал легендата за крал Ищван I, загубената най-стара версия на Анонима „Деяния на унгарците" (от XI век), както и сведения от легендите за св. Емерик. св. Герхард, св. Лаело от XI–XII век и др.

[17] Тук трябва да се отбележи малко странната интерпретацията на израза *sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur*, дадена от В. П. Шушарин. Според него секеите и власите ползвали (секеиски) тюркски рунически букви (ИВ 1971: 276). Доколко въобще става дума за руни или за вид тюркска писменост вж. подр. коментар в Рабинович 2000: 274–277.

[18] Става дума за великоморавският княз Светополк (870–894 г.).

[19] Същата би следвало да е и тенденцията във френските хроники, разказващи за завладяването на Константинопол през 1204 г., където (особено в текста на Вилардуен) понятията ***българи и власи*** вървят винаги заедно или се използват като синоними (вж. напр. Вилардуен 2000: 118).

[20] Както Кеза, така и авторът на Анонима са ползвали съчиненията на Йордан, хрониката на абат Регинон и неговия Продължител, Алтайските летописи и съчиненията на други латински

с „българи“ – ***месиани и власи*** живеят в Панония и после Зватаплуг управлява само над ***българи и месиани***. Този разказ за Панония е широко разпространен във всички унгарски хроники, като се срещат различни комбинации от етноними за нейните обитатели:

1) в анонима „Деяния на унгарците“ Панония населяват ***Sclaui, Bulgari et Blachii*** (Анонимен автор 2001: 23);

2) в „Унгарската илюстрована хроника“ Панония населяват ***Sclavi, Vlachi u Messiani***, а Зватаполуг управлява ***Bulgari u Messiani*** (УИХ 2001: 75);

3) в „Хрониката от Буда“ Панония населяват ***Vllachis, Greciis, advenis Messianis, Teutonicis, Sclauis exsulibus***, които управлява Зватаполуг (ХБ 2001: 82–83);

4) а в „Унгарска хроника“ на Йоан де Туроц (XV век) се казва само, че Свтеполуг управлява ***Bulgari u Messiani*** (Туроц 2001: 102–103).[21]

Терминологията за **припокриващия се смисъл на названията „власи“ и „българи“,** очевидно привнесена отвън в унгарските хроники, може косвено да се проследи в още няколко латиноезични текста от епохата. Папа Григорий IX, по подобие на предшественика си Инокентий III (1198–1216 г.), нарича българския цар Йоан Асен II *dilecto filio nobili viro Assano, domino Blachorum et Bulgarorum* (Писма–Г 1981: 55), под чиято власт са всички архиепископи и *други църковни прелати, поставени в Bulgaria et Blachia* (Писма–Г 1981: 60). Тези изрази може и да са останали като отглас от преписката с римската курия от времето на цар Калоян, но показват, че все още според папската терминология става дума за две административни области в пределите на Българското царство. Затова Григорий IX, знаейки името на държавата като България, ще разбере и донесението на своите пратеници от 1234 г., в което те наричат българския цар *Arsanus, rex Blachorum* (Донесение 1981: 39), тъй като още предшествениците му Инокентий III и Хонорий III (1216–1227 г.) знаят управляващите в Търново като *dominus Bulgarorum et Blachorum* (Писма–И-К 1965: 309), владетели на *regnum Bulgarorum* (Писма–И-К 1965: 334), а самия Йоан Асен II – само като император на България (Писма–Х 1981: 28). Подобно е и разбирането у папа Инокентий IV (1243–1254 г.), за когото наследника на Йоан Асен II – Коломан I Асен (1241–1246 г.) – вече не е „крал на власите и българите“, а е единствено *управляващ в България (in Bulgaria imperanti)* (Писма–И 1981: 89). Но редом с това същият папа в своето окръжно послание от 25.III.1245 г. приканва *venerabilibus fratribus universis patriarchis, archiepiscopis, episcopis in terris Bulgarorum, Blacorum, Gazarorum, Sclavorum, Serviorum... ceterorumque Christianorum Orientis* да се възвърнат към унията с Римската църква от 1204 г. (Златарски 1940: 427 с бел. 1). Към тези папски документи трябва да се прибавят и три унгарски грамоти. Първата е от 1222 г., с която крал Андраш II (1205–1235 г.) дава привилегии на рицарите от Тевтонския орден, поканени в 1211 г. да защитават южните граници на кралството му в Трансилвания от кумански набези.

и гръцки автори от Късната античност и Ранното средновековие (ИВ 1971: 101–103; Рабинович 2000: 276).

[21] В разказа си за походите на *турския цезар* Баязид I (1389–1403 г.) в България (вж. Димитров 1992: 89) същият автор пише, че султанът *нападнал готов за бой и мизите, намиращи се под властта на крал Сигизмунд, които ние наричаме българи (Misos quoque, quos nos Bulgaros vocamus, regis Sigismundi sub ditione constitutes armis infestis agressus est)* (Туроц 2001: 111).

За техните заслуги към короната на св. Ищван им се даряват земите в долината на р. Бърса, приток на Олт, и са освободени от данъци и такси, когато преминават през земята на власите и сикулите: *quandam terram Burza nomine ultra silvas versus Cumanos licet desertam et inhabitatam* […]. *Item concessimus, quod nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum* (DHVH 1941: 1–3). Втората е „Diploma Andreanum" от 1224 г., даваща привилегии на саксонските търговци, в която се споменава „гора на власите и печенегите" в областта на Фогараш: *Preter vero supradictam silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo cum predictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus* (DHVH 1941: 10–15). За същата ***silva/terra Blacorum*** става дума и в грамота на Трансилванската църква от 1231 г., отнасяща се до имотен спор *в самата земя на власите, съществувала като земя на българите, която достигала до областта на Фогараш* (Димитров 1998: 135)[22]. Предвид уточнението, че земята на власите съществувала някога като земя на българите, може да се направи следното предпазливо предположение... Още от времето на успешното въстание на Асеневци до последните десетилетия на управлението на цар Йоан Асен II българо-унгарската граница има за свои митнически и гранични пунктове крепостите с прилежащите им земи в Южните Карпати (Коледаров 1989: 27; Павлов 2010: 335). Промяна в нея в западна и северна посока настъпва през 1232 г., когато след скъсването на унията между Търново и Рим унгарците завладяват отново Белград и Браничево, заедно със земите от Железни врата до река Олт, образувайки Северинското банство (Златарски 1940: 369). Поради двете териториални придобивки Андраш II и сина му Бела IV (още като престолонаследник) започват да се титулуват *Dei gratia primogenitus regis Hungarie* […] *Bulgarie, Comanieque* още от следващата 1233 г. (Димитров 1998: 134). Следователно е възможно под въпросните ***terra Blacorum*** и ***silva Blacis et Bissenis*** да се определят бивши политически владения на Търново северно от Дунав, които понастоящем се намират в пределите на Унгарското кралство. Не би било нелогично да се предположи, че упоменатите ***Blaci*** са всъщност българи, населяващи северните предели на българската държава и че изразът *самата земя на власите, съществувала като земя на българите* може да означава, че тя преди се е наричала „българска земя", но сега тя се нарича „влашка", защото според папската терминология ***власи*** в гореприведените случаи се използва като "технически термин", не етноним, а територията на ***българската земя*** обхваща само Белградската, Браничевската и Видинската области. Но този въпрос също предстои да се разгледа в друго проучване.

За Антонио де Бонфини (1427–1502 г.) трябва да се отбележи, че като автор, роден в Италия, той има амбицията да се представи като един унгарски Тит Ливий и че неговото съчинение е първата унгарска история, написана изцяло в стила на италианската ренесансова историография. Затова при него пастирската тема е изменена в становището, че власите произхождат директно от римляните и че все още говорят езика им. В контекста на разглежданата тема за анахронизмите и смесването на народи и събития от различни исторически епохи любопитен факт е, че представените власи са войниците на цар Калоян: *Впрочем Анри,*

[22] […] *in ipsa terra Blaccorum existentem terra Bulgarorum extitisse fertur, ad ipsam terram Fugros tenta fuerit* […] (DHVH 1941: 16–17).

брат на Балдуин, който според обичая получил Гръцката империя и едновременно с това продължавал с Бонифаций Монфератски започната обсада на Адрианопол[23]*, бил нападнат от власите (Valacchorum interventu)* [...]. *Власите произхождат от римляните, понеже и до днес говорят техния език (Valacchi enim e Romanis oriundi, quod eorum lingua adhuc fatetur), който не бил изтръгнат, макар и разположен между толкова много варварски племена, и обитават отатъшната страна на Истър, която някога населявали даки и гети; другата страна била заета по-късно от българите, които дошли от Сарматия* (Бонфини 2001: 139). Същевременно във всички останали пасажи за българите, отнасящи се до събитията преди XIII век, в изложението си Бонфини ги изписва като ***Bulgari*** (срв. Бонфини 2001: 121–129).[24] А колкото до твърдението, че власите произходжат от римляните – може положително да се заключи, че то е вече влияние на разработените концепции на италианската ренесансова историография за миналото на народите в Европа, имащи свои преки предци в населяващите я някога антични племена. Поради тази причина Бонфини пише и за Горна и Долна Мизия, за разлика от предходните му унгарски автори, които наричат тези области общо „България“ или „Гърция“.

От дотук разгледаната унгарска книжнина, един по-алтернативен прочит на ранната влашка „римска“ история представя в „Кратко изложение на унгарската история“ (Ранзан 2001) доминиканският монах Пиетро Ранцано (1428–1492 г.). Получил образование във Флоренция, Перуджа, Милано и Павия, Ранцано се присъединява към Доминиканския орден на 16-годишна възраст, а ок. 1464 г. е назначен за папски нунций в кралство Сицилия, като му е поверена организацията на кръстоносен поход срещу турците. Докато пребивава в Палермо, Ранцано преподава в тамошния доминикански колеж. Личността и образованието на Ранцано оказват влияние върху творчеството му, създавайки особена смесица от светско и религиозно обучение, която вероятно може да се възприеме като отличителен белег на сицилианския хуманизъм (Zeldes 2006: 160). През 1488 г. е изпратен като посланник на Неаполитанското кралство в двора на крал Матяш Кóрвин (1458–1490 г.), където кралица Беатрис Неаполитанска му възлага да напише нова хуманистична история на Унгария, въпреки че от публикуването на хрониката на Туроц са изминали само 7 месеца, а пък само 5 месеца преди това кралят е възложил подобна задача на Антонио де Бонфини. Ранцано може да бъде причислен към кръга на **новите – „ренесансови“ – унгарски историци** редом с Бонфини и Туроц. Този условно наречен тук “кръг историци” вече не използва установената собственоунгарската теза „*Blachi – pastores Romanorum*“, а цитира и доразвива формулировките на италианската ренесансова историография от XV век: „*Valachi genus Italicum sunt*“, „*Valacchi, qui se Romanos nominat*“, „*Ripenses Daci sive Valachi*“, „*ac Romano ortos sanguine Ulachos*“ и пр.

„Epithoma rerum Hungarorum“ е завършена за около година и също представя унгарците като преки потомци на хуните, а краля им – като втори Атила. В хода на своето изложение за унгарското минало Ранцано се отклонява от

[23] През 1206 г.

[24] По въпроса какви в действителност са влашките войници на цар Калоян и доколко той и братята му могат да се определят като „власи“ според написаното от Никита Хониат и хрониститите от Четвъртия кръстоносен поход вж. Николов, Г. 1998: 68–88 с цит. лит.; Nikolov 2019: 256–270.

хрониката на Туроц на няколко места, като добавя, че не иска да влиза в полемика с други автори, които имат различно от неговото мнение за произхода на унгарците – и особено пък със самите унгарци, които очевидно „познават историята на своя народ много по-добре“. Той е и първият “унгарски” автор не просто разказващ, че власите произхождат от римляните (подобно на Бонфини), а че самите те се наричат „романи“ поради това си родство. В неговата хроника топонимът ***Dacia***, макар и смислово да се отнася до Траяновата провинция на север от Дунав, е отново обвързан и с късноантичната Крайбрежна Дакия (по модела, заложен от останалите автори хуманисти); а власите, бидейки с италийски произход, според автора все още говорят развален латински. Интересното и различното в цитирания пасаж е, че Ранцано извежда произхода на власите от ***Новия Рим* (*Romanea*)**, като в неговия разказ не фигурира образът на император Траян, както е в текстовете на останалите съвременни му италиански хуманисти, а този на Константин I Велики: *Той*[25] *произхожда от областта, на която казват Валакхия. Някога тази нейна част, която течението на Дунав отделя от Панония, древните наричали Дакия, а пък тази част от нея, която е съвсем близо до коритото на Дунав, някои наричали Крайбрежна Дакия. Най-древните географи наричали обитателите ѝ даки, а днес ние ги назоваваме валакхи. Казват, че „Валакхия“ е грешно произнасяна от обикновените хора дума, идваща от името на П. Флак – римлянин, който управлявал колониите в областта. Първоначално областта се наричала Флакхия, но с течение на времето съседните народи, които не знаели езика на римляните, започнали да я произнасяли „Валакхия“ вместо „Флакхия“ и така сред потомците на римляните дори до днес останало изопаченото ѝ име. Затова власите твърдят, че са потомци на италийците, и доказват това най-вече с аргумента, че в езика им има много неща, които са близки до италийските говори. Но по кое време италийските колонии са били основани в Дакия откриваме в някои гръцки съчинения. Когато великия Флавий Константин се преселил от Италия в Тракия, за да основе най-великия и цветущ град, който искал да нарече Романеа, т.е. Новия Рим, и да го прослави чрез знатните му жителите, довел със себе си от Рим и от другите известни италийски градове множество хора от различни съсловия, които не само щели да населят новия град, но да се поселят и в самата Тракия, и в Гърция, както и в другите близки до тях области. По-късно, поради множеството на италийското население, той определил няколко свои доверени римляни за предводители и ги изпратил да създадат колонии в онези провинции, чиято вярност подозирал. И така измежду всички – на Флак се паднала Дакия. Той се отправил към областта заедно с още много римски нобили, за да създадат колонии на подходящи места. От това време Дакия се напълнила с италийци – най-вече с римски граждани – на които страната толкова им се харесала, че забравили за Италия. И така, като се женели за жени както от местните жители, така и от съседите си, които били италийци, от даките произлезли валакхите.*[26]

[25] Става дума за трансилванския воевода Йоан Ко́рвин, по-известен като Янош Хуняди (1407–1456 г.).

[26] *Oriundus is fuit a regione, quam appellant Valacchiam, parte quadam decursus Danubii a Pannoniis disterminatur, Daciam eam nominavit antiquitas, ceterum eius portio, quae Danubii alveo propinqua est, a nonnullis Ripensis Dacia dicitur, quos igitur vetustissimi terrarum descriptores Dacos nominavere, eos hodie Valacchos nos vocitamus. Dicitur autem Valacchia corrupte a vulgo pronunciato vocabulo, nanque a P. Flacco Romano homine, qui*

Легендарния сюжет за произхода на власите Ранцано вметва като предистория в изложението си за знатния владетелски произход на бащата на крал Матяш Кóрвин – Янош Хуняди. По този начин той иска да докаже, че родът Кóрвини са наследници на старата римска фамилия Corvinus, чиито представители били заселени в Трансилвания от самия император Константин Велики. Всъщност Хуняди не произхожда от владетелски род, но като регент и управител на Унгария през 1446–1453 г., по време на невръстничеството на престолонаследника Владислав Постум (Ласло V), той е вече прославен в цяла Европа като защитник на християнството (особено след победата над османците при Белград през 1456 г.). Военните успехи и силната личност на унгарския рицар предизвикват интереса на италианските хуманисти, които искат да представят историята на древния му произход и в случая това прави Пиетро Ранцано (Boreczky 2019: 24). Колкото до цитираната „легенда“ за римския предводител Флак и обяснението, че името *Valachia* етимологически произлиза от *Flaccia*, трябва да се отбележи, че те са заети от съчинението „Коментарии“ на папа Пий II (1458–1464 г.)[27] и са част от ренесансовата историографска формулировка за римския произход на власите, измислена от италианския учен и хуманист и добила широка популярност в западната историопис от втората половина на XV и през XVI век: *Валахите живеят отвъд Дунав между Евксинско море и областите, наричани днес Трансилвания, където има седем немскоговорящи града. Валахите използват в езика си италиански, но несъвършен, развален. Някои смятат, че някога там са били изпратени римски легиони срещу даките, които обитавали тези земи, и че тези легиони са били предвождани от някой си Флак, от чието име са се наричали първо флаци, а след това с промяна на буквите – валахи. Техните потомци, както беше казано по-горе, се оказали по-големи варвари и от варварите*.[28] Съществената разлика между първоизточника

colonias eo deduxit, Flaccia primum dicta est, progressu vero temporum convenientibus illuc finitimis, qui Romanorum lingua loqui nesciebant, Valacchiam pro Flaccia pronunciavere, vicit deinde ita vulgi obstinatio, ut etiam apud Romanorum posteros corruptum regionis nomen in hanc diem remanserit. Valacchi igitur se Italorum esse posteros affirmant, idque hoc praecipue confirmant argumento, quod ipsorum lingua permulta efferuntur, quae sunt sermoni Italorum affinia. Quo vero tempore Italorum coloniae deductae in Daciam fuerint, ex quorundam Graecorum scriptis ita proditum reperi. Transmigrans Flavius Magnus Constantinus ab Italia in Thraciam, ut conditam a se amplissimam urbem, quam Romaneam, id est Romam novam, appellari voluit, claritudine incolarum redderet clariorem, ex Roma atque aliis multis praeclaris Italiae civitatibus innumeros cuiusque ordinis viros secum adduxit, qui non modo novam urbem verum etiam ipsius Thraciae Graeciaeque et aliarum, quae inde haud procul absunt, regionum loca incolerent. Nimium postea abundante Italorum multitudine delegit aliquot e suis Romanis viros primarios, quibus fidebat, quos ad provincias, quarum erat suspecta fides, ad deducendas colonias misit, ita aliis aliae sed Flacco Dacia decernitur. Ad eam regionem ipse una et alii complures e Romana nobilitate viri profecti idoneis in locis colonias constituunt. Plena tunc erat Dacia Italorum hominum, civium praesertim Romanorum, quibus cum regio mire placuisset, Italiae eos cepit oblivio, igitur iunctis sibi matrimonio feminis tum indigenarum tum finitimorum, qui fuerant Itali, Daci seu Valacchi effecti sunt (Ransanus 1977: 33).

[27] Подр. за живота, възгледите и трудовете на Енеа Силвио Пиколомини (папа Пий II) вж. Попова 2006; Данова 2010: 91–97.

[28] *Valachi populi sunt ultra Danubium habitantes inter Euxinum mare, et regiones, quas hodie Transilvanas appellant; in quis septem civitales Theutonici sermonis existuit. Valachi lingua utuntur Italica, verum imperfecta, et admodum corrupta sunt qui legiones Romanas eo missas olim censeant adversus Dacos, qui eas terras incolebant; legionibus Flaccum quendam praefuisse, a quo Flacci primum, deinde Valachi, mutatis litteris, sint appellati; quorum posteri, ut ante relatum est, barbariores barbaris evasere* (Marcu 1923: 372; вж. Simon 2020: 71–72 with notes 75, 80). Същият разказ папата предава и в друго свое по-ранно съчинение – „За Европа“: *Valachia perquam lata regio est a Transsilvanis incipiens usque in Euxinum pretensa pelagus: plana ferme tota, et aquarum indigna. Cuius meridiem Hister fluvius excipit... Hanc terram incoluerunt quondam Gethae, qui et Darium Histaspis*

и изложението на Ранцано е, че Енеа Силвио Пиколомини (папа Пий II) представя Флак като пълководец на император Траян. Всъщност Луций Помпоний Флак (Lucius Pomponius Flaccus) е действителна историческа личност, но той няма нищо общо със завладяването на царството на Децебал, тъй като е живял близо столетие преди Дакийските войни. През 16 г. той е бил легат на управителя на провинция *Moesia* Гай Попей Сабин (Syme 1978: 77, 83). Възможно е това историографско обвързване на Флак с топонима *Dacia* папа Пий II да изгражда чрез директна заемка на историческата личност от „Към Флак" (Овидий 1994: 438) и/или „Анали" (Tacitus 2004: 55, 60, 74, 179) и преплитането ѝ с историческата реминисценция за **връзката на средновековната област *Μυσία (Ζαγορие)* с термина *Blachia***, известна от латиноезичните извори от XIII–XIV век. Подобно на своя съвременник, хуманиста Флавио Биондо от Форли (1394–1463 г.)[29], Пиколомини също отнася топонима *Dacia* към късноантичната Крайбрежна Дакия. Така именно ренесансовата историопис е тази, която официално започва да определя като „Крайбрежна Дакия" не територииите на юг от Дунав (до Хемус), а тези на север от реката – областите Олтения и Мунтения. Защото през XV век там се намира областта ***Valachia*/*Wallachia*,** която вече се възприема от историците и географите и като крайбрежната Дакия на Дунав. Ако се разсъждава през подобна гледна точка, историческият легат Луций Помпоний Флак бива правилно свързан с античната провинция Мизия – и в случая по-конкретно с Горна Мизия (от I–III век), част от която в последствие се отделя в Крайбрежна Дакия (през III–VI век). Именно това ренесансово схващане, че ***отвъддунавските власи (Valachi)*** са античните ***крайбрежни даки*** през реминисценцията за старата *Blachia (Μυσία)* от XIII век, ще направи възможно историографското обвързване на историческата личност на Луций Помпоний Флак с измисления от папа Пий II римски пълководец на император Траян, който воюва срещу античните даки на север от Дунав и става **ἐπώνῡμος** на средновековните *Flacii*, т.е. *Valachi*.

Като сравнение на сходни по своята структура легендарни историографски сюжети ще се приложи един откъс от „За управлението на империята" на император Константин VII Багренородни (913–959 г.). Разказът е сходен с този на Ранцано за Константин Велики, но се отнася за времето на император Диоклециан (284–305 г.) и в него също се наблюдават анахронизми от гледна точка на пребиваването на склавини и авари на север от Дунав в края III – началото на IV век: *Император Диоклециан много обичал Далмация, затова извел от Рим хора със семействата им и ги настанил в същата тази Далмация, и те се нарекли римляни, понеже се изселили от Рим, и до днешен ден носят това название (Ὅτι Διοκλητιανὸς ὁ βασιλεύς πάνυ τῆς χώρας Δελματίας ἠράσθη, διὸ καὶ ἀπὸ τῆς Ῥώμης λαὸν ἀγαγὼν μετὰ τὰς φαμιλίας αὐτῶν, ἐν τῇ αὐτῇ τής Δελματίας χώρᾳ τούτους κατεσκήνωσεν, οἳ καὶ Ῥωμᾶνοι προσηγορεύθησαν διὰ τὸ ἀπὸ Ῥώμης μετοικισθῆναι, καί ταύτην μέχρι τῆς σήμερον τὴν ἐπωνυμίαν ἐναποφέρονται). Този император Диоклециан основал*

filium turpifuga repulerunt, et Lysimachum regem vivum in potestatem pertraxerunt et Thraciam pluribus cladibus affecerunt. Postremo Romanis armis subacti ac deleti sunt. Et coloniam Romanorum quae duces coercet eo deducta duce quodam Flacco: a quo Flaccia nuncupata. Exin longo temporis tractu corrupto, ut sit vocabulo Valachia dieta. Et pro Flaciis Valachi appetitati (Marcu 1923: 369).

[29] Подр. за живота, възгледите и трудовете на Флавио Биондо вж. Данова 2010: 85–90.

града Аспалато[30] *и в него построил палати, които стоят по-високо от всеки разказ и описание. Техните останки и до днес свидетелстват за някогашното им благодушие, ако и дългото време да ги е унищожило. А пък градът Диоклея, в който сега живеят диоклийците, е бил построен от самия император Диоклециан, отдето и жителите на тази страна получили името диоклийци. А пък властта на самите римляни (Ῥωμάνων) се простирала до р. Дунав. Те веднъж поискали да преминат реката и да разберат кои живеят отвъд нея. Като я преминали, те намерили невъоръжени склавински племена, които се наричали и авари. И нито те се надявали, че отвъд реката живеят някакви хора, нито пък онези допускали, че отсам реката (има хора). Понеже римляните (Ῥωμα̃νοι) сварили аварите невъоръжени и неподготвени за война, те ги нападнали, взели плячка и пленници и се оттеглили. И след това римляните (Ῥωμα̃νοι) направили две смени от Пасха до Пасха, като сменявали войниците си, така че на Великата и свята събота се срещали тези, които се връщали от стража, и тези, които отивали на тази служба. Близо до морето и под самия този град е т.нар. Салона, на големина колкото половината от Константинопол. На това място се събирали и въоръжавали всички римляни (Ῥωμα̃νοι). След това се отдалечавали оттам и отивали при клисурата, която се намира на четири мили от самия град. Тя и досега се нарича Клиса, понеже (като че ли) заключва тези, които минават оттам. И оттам отишли при реката. Това сменяване съществувало много години и склавите, оттатък реката, наречени също и авари, размислили в себе си и казали: „Тези римляни (Ῥωμα̃νοι), понеже преминаха отсам и намериха плячка, отсега нататък не ще престанат да преминават срещу нас. Затова нека измислим нещо срещу тях.“ И тъй това решили склавите авари и веднъж, когато римляните (Ῥωμάνων) преминали, те устроили засада, нападнали ги и ги победили. Тогава гореспоменатите склави взели оръжието им, знамената и останалите военни знаци и като преминали реката, дошли до клисурата. Римляните (Ῥωμα̃νοι), които били там, ги забелязали, но като видели знаменатa и въоръжението им, помислили, че това са техни съплеменници. Затова, когато споменатите славяни стигнали клисурата, те ги оставили да минат. А онези, след като преминали клисурата, веднага прогонили римляните (Ῥωμάνους) и завладели споменатия град Салона. Заселили се там и след това започнали постепенно да нападат римляните (Ῥωμάνους) и да погубват тези, които живеели и полетата и в по-високите места, и така завладели техните земи. Останалите пък римляни (Ῥωμα̃νοι) се спасили в крайбрежните градове, които те и досега владеят. Тези градове са: Декатера, Рауза, Аспалато, Тетрангурин, Диадора, Арви, Векла и Опсара. Техните жители и досега се наричат римляни (Ῥωμα̃νοι). От времето на ромейския император (τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων) Ираклий, както ще се каже в разказа за хърватите и сърбите, цяла Далмация и племената около нея – като хървати, сърби, захълмци, тервуниоти, каналийци, диоклейци, арентанци, които се наричат и пагани* (Porphyrogenitus 1967: 12–125).[31] В коментара към английското издание на „За управлението на империята“ се посочва, че в този пасаж като ***Ῥωμα̃νοι*** (***романи***) са наречени лати-

[30] Дн. Сплит в далматинската част на Хърватия.

[31] Цитираният тук превод е по българското издание в т. V на „Гръцки извори за българската история“ (Багренородни 1964: 205–206) с нанесени от мен поправки в транскрипцията на използваните названия *Ῥωμα̃νοι* (римляни *романи*) и *Ῥωμαίοι* (римляни *ромеи*) и някои други стилистични редакции.

ноезичните жители на тема Далмация, за да се разграничат от ***Ῥωμαίοι*** (***римляните***), т.е. гръкоговорящите поданици на Ромейската империя (Porphyrogenitus 2016: 124). Дори и ролята на Диоклециан да е силно преувеличена, акцентът на разказа е нарочно поставен върху него, за да илюстрира значението на паметта за императора сред далматинците и да покаже, че за жителите от крайбрежни градове връзката им с древния Рим продължава да е силно на почит. Всъщност това сведение от Константин Багренородни поставя редица съществени въпроси, косвено свързани с темата за **римското у власите**. Доколко така конструираният разказ на Багренородни за преселени граждани от стария Рим – в случая от Диоклециан – има общо с цитирания пасаж от Пиетро Ранцано за същото преселение, но направено от Константин I Велики край Босфора, или с историята на Траяновия пълководец Флак от папа Пий II от гледна точна на легитимацията на определени хора в даден сюжет, независимо дали той е реален, или легендарен? Би ли могло да има връзка между споменатите римляни ***романи*** и черните латинци ***мавровласи*** от „Дуклянския летопис“ (вж. Mužić 2011: 66 sqq.) или със споменатата през 1497–1498 г. област ***Мурлакия***, която обаче според флорентинските духовници Бернардо Микелоци и Бонсиньоре Бонсиньори е част от Босна (Попова 2018: 74, 166)? Ако е така, това означава ли автоматично, че тези римляни ***романи*** от Късната античност, чиито потомци явно още обитават същите земи през първата половина на X век, могат да се класифицират като запазен през Средновековието автохтонен „романски (т.е. влашки) субстрат“ според терминологията на съвременната историческа наука?

В обобщение на представената средновековна историческа книжнина ще се подчертаят няколко неща. Ранните унгарски наративни извори първи прокарват тезата, че власите северно от Дунав още в древността обитавали ***Пасището на римляните Панония***, като тази митологема е изградена, за да благоприятства и подсили историческите права на унгарците (като наследници на хуните) над старата римска провинция и да докаже законното им право върху римската власт. Категорично обаче унгарските автори не идентифицират власите с Децебаловите или късноантичните даки. В техните съчинения е ясно заложена съответната смислова разлика или прилика между названията ***Blaci*** (и/или ***Valachi***) и ***Bulgari***, и ***Messiani*** в зависимост от контекста на повествуването, като в много случаи споменаването на „власи“ може да се определи като анахронизъм. Основната заслуга в западната историопис веднъж завинаги да се установи аналогията, че отвъддунавските власи са античните даки и имат кръвно родство с римляните, принадлежи на италианските хуманисти от XV век. Дори и да стъпват на по-ранната изворова базаа, изградена от унгарските хронисти от XII–XIII век за „власите – пастири на римляните“, именно ренесансовите автори са първите, които официализират тезата, че власите говорят развален латински език. Тези вече съвсем нови концепции за влашкото минало (за прекия произход на власите от романизираните даки), разработени в трудовете на папа Пий II, Поджо Брачолини (1380–1459 г.)[32] и Флавио Биондо (1394–1463 г.), ще се възприемат и доразви-

[32] Подр. за живота, възгледите и трудовете на Поджо Брачолини вж. Shepherd 1837; Krantz 1987: 119–152.

ват в последващите столетия от различни автори, пишещи по темата, и ще станат основата на възникналите през втората половина на XIX век теории за произхода на власите, които продължават да доминират и в съвременната историческа наука (Полевой 1972: 47; Рабинович 2000: 263).

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Анонимен автор 2001: Анонимен автор. *Деяния на унгарците.* – В: *Латински извори за българската история***.** Т. V. *Унгарски латиноезични извори***.** Ч. 1. *Наративни извори*. Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 13–62.

Багренородни 1964: Константин Багренородни. *За управлението на държавата.* – В: *Гръцки извори за българската история***.** Т. V. Съст. М. Войнов. София, 1964, с. 198–320.

Бакалов 1995: Г. Бакалов. *Средновековният български владетел: титулатура и инсигнии*. София, 1995.

Божилов 1979: И. Божилов. *Анонимът на Хазе: България и Византия на Долни Дунав в края на X в.* София, 1979.

Вачкова 2005: В. Вачкова. *Симеон Велики: пътят към короната на Запада.* София, 2005.

Вилардуен 2002: Жофроа дьо Вилардуен. *Завладяването на Константинопол.* Прев. И. Божилов. София, 2000.

Данова 2010: П. Данова. *България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век).* София, 2010.

Дечев 1923: *Д.* Дечев. *Едно средновековно описание на българските земи.* – В: *Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет*. Т. XIX. София, 1923, с. 1–41.

Димитров 1992: Хр. Димитров. *Унгарски латиноезични извори за турските нашествия по българските земи през XIV–XV в.* – В: *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век.* Под ред. на Г. Данчев, В. Тъпкова-Заимова, Н. Ковачев, А. Велков, Д. Кенанов. Велико Търново, 1992, с. 84–100.

Димитров 1998: Хр. Димитров. *Българо-унгарски отношения през Средновековието.* **София, 1998.**

Донесение 1981: *Донесение на пратениците на папа Григорий IX.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. IV. Съст. М. Войнов, В. Гюзелев, С. Лишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, с. 38–39.

ДХ 2001: *Дубницка хроника.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори.* Ч. 1. *Наративни извори.* Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 94–98.

Дьои 1965: Одон от Дьои. *Книга за кръстоносния поход.* – В: *Латински извори за българската история.* Т. III. Съст. М. Войнов, И. Дуйчев, С. Лишев, Б. Примов. София, с. 118–128.

Златарски 1934: В. Златарски. *История на българската държава през средните векове.* Т. II. *България под византийско владичество (1018–1187).* София, 1934.

Златарски 1940: В. Златарски. *История на българската държава през средните векове.* Т. III. *Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280).* София, 1940.

ИВ 1971: *История Венгрии в трех томах*. Т. 1. Под ред. В. П. Шушарин, Р. А. Авербух, Т. М. Исламов, Ю. А. Писарев, М. М. Смирин. Москва, 1971.

Зонара 1968: Йоан Зонара. *История*. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. VII. Съст. Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев. София, 1968, с. 149–208.

Кеза 2001: Симон де Кеза. *Деяния на унгарците.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори.* Ч. 1. *Наративни извори.* Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 69–73.

Кекавмен 1968: Кекавмен. *Стратегикон.* – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. VII. Съст. Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев. София, 1968, с. 11–38.

Кинам 1968: Йоан Кинам. *История*. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. VII. Съст. Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев. София, 1968, с. 209–262.

Коледаров 1979: П. Коледаров. *Политическа география на средновековната българска държава.* Ч. I. *От 681 до 1018 г.* София, 1979.

Коледаров 1989: П. Коледаров. *Политическа география на средновековната българска държава.* Ч. II. *(1186–1396).* София, 1989.

Комнина 1972: Ана Комнина. *Алексиада*. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. VIII. Съст. М. Войнов. София, 1972, с. 7–149.

Королюк 1985: В. Д. Королюк. *Славяне и восточние романци в эпоху раннего Средневековья. Политическая и этническая история.* Москва, 1985.

Мутафчиев 1927: П. Мутафчиев. *Българи и румъни в историята на дунавските земи*. София, 1927.

Мутафчиев 1932: П. Мутафчиев. *Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове.* – В: *Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет.* Т. XXVIII. София, 1932, с. 3–56.

Милетич Агура 1893: *Л.* Милетич, *Д.* Агура. *Дако-ромъните и тяхната славянска писменост*. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. IX. София, 1893, с. 211–393.

Николов, А. 2016: А. Николов. *Македонски генеалогии и герои като източник на средновековни идентичности: Случаят на франките и саксите и легендата за Александър Велики в полската традиция.* – В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на проф. Мария Радева.* Под ред. на Г. Якимов. София, 2016, с. 137–146.

Николов, Г. 1995: Г. Николов. *Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII–XIV в.* – В: *Личността в историческото развитие: Алтернативата в историята.* Под ред. на Р. Пешева. София, с. 104–129.

Николов, Г. 1998: Г. Николов. *Власите в средновековна България.* – В: *Армъните в България: историко-етнографско изследване.* Съст. И. Георгиева. София, с. 68–88.

Овидий 1994: Публий Овидий Назон. *Елегии*. Прев. Г. Батаклиев. София, 1994.

ПА 2001: *Позонийски анали*. – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори.* Ч. 1. *Наративни извори.* Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, с. 67.

Павлов 2010: П. Павлов. *Северната граница на България през XII–XIV век.* – В: П. Павлов. *Забравени и неразбрани: събития и личности от Българското средновековие*. София, 2010, с. 354–364.

Полевой 1972: *Л. Л.* Полевой. *Формирование основных гипотез происхождения восточнороманских народностей Карпато-Дунайских земель. (Феодальная и буржуазная историография XVII – перв. пол. XX в.).* – В: *Юго-Восточная Европа в средние века.* Под ред. И. Г Будак. Кишинев, с. 46–91.

Попов 2017: Т. Попов. *Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в.* София, 2017.

Попова 2006: И. Попова. *Енеа Силвио Пиколомини (папа Пий II) и Балканите през XV в. Исторически етюди.* Велико Търново, 2006.

Попова 2018: И. Попова. *Средновековните Балкани през погледа на европейски пътешественици (14.–15. в.).* София, 2018.

Писма–Г 1981: Григорий IX. *Писма.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. IV. Съст. М. Войнов, В. Гюзелев, С. *Л*ишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, с. 40–79.

Писма–И 1981: *Писма на папа Инокентий IV.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. IV. Съст. М. Войнов, В. Гюзелев, С. *Л*ишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, с. 82–104.

Писма–Х 1981: *Писма на папа Хонорий III.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. IV. Съст. М. Войнов, В. Гюзелев, С. *Л*ишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, с. 24–32.

Писма–И-К 1965: Папа Инокентий III, цар Калоян. *Писма*. – В: *Латински извори за българската история.* Т. III. Съст. М. Войнов, И. Дуйчев, С. Лишев, Б. Примов. София, 1965, с. 307–373.

ПХ 2001: *Позонийска хроника*. – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори.* Ч. 1. *Наративни извори.* Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 99–100.

Рабинович 2000: Р. А. Рабинович. *Искушение «волошским орехом», или балканские волохи и русские волхвы.* – В: *Stratum plus*, 5, 2000, с. 262–390.

Радулф 1981: Абат Радулф. *Английска хроника*. – В: *Латински извори за българската история*. Т. IV. Съст. М. Войнов, В. Гюзелев, С. Лишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, с. 137–138.

Ранзан 2001: Петър Ранзан. *Кратко изложение на унгарската история.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори.* Ч. 1. *Наративни извори.* Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 170–176.

Скилица, Кедрин 1965: Йоан Скилица, Георги Кедрин. *Кратка история.* – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. VI. Съст. И. Дуйчев. София, с. 198–340.

Туроц 2001: Йоан де Туроц. *Унгарска хроника.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори*. Ч. 1. *Наративни извори*. Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 101–120.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в.* София, 1976.

УИХ 2001: *Унгарска илюстрирана хроника.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори*. Ч. 1. *Наративни извори*. Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 74–83.

ХБ 2001: *Хроника от Буда.* – В: *Латински извори за българската история*. Т. V. *Унгарски латиноезични извори*. Ч. 1. *Наративни извори*. Съст. И. Илиев, К. Гагова, Хр. Димитров. София, 2001, с. 82–88.

Хониат 1983: Никита Хониат. *История.* – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. XI. Съст. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова и Л. Йончев. София, с. 7–93.

Юхас 1980: П. Юхас. *Старите маджарски хроники за прабългарите*. – В: *Исторически преглед*, 5, 1980, с. 109–118.

Юхас 1985: П. Юхас. *Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите*. София, 1985.

Юхас 2000: П. Юхас. *Кирил и Методий в българската Моравия*. София, 2000.

Almási 2010: G. Almási. *Chapter Two: Constructing the Wallach "other" in the late Renaissance.* – In: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* Ed. by B. Trencsényi, M. Zászkaliczky. Leiden – Boston, 2010, pp. 91–131.

Bárány 2012: A. Bárány. *The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490).* – In: *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages.* Ed. by N. Berend. London, 2012, pp. 333–380.

Boia 2001: L. Boia. *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapest, 2001.

Boreczky 2019: A. Boreczky. *Historiography and Propaganda in the Royal Court of King Matthias: Hungarian Book Culture at the End of the Middle Ages and Beyond*. – In: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti.* Sv. 43. Zagreb, 2019, pp. 23–35.

Brezeanu 1981: St. Brezeanu. *"Români" şi "Blachi" la Anonymus. Istorie şi ideologie politică.* – In: *Revista de istorie.* T. 34/7. Bucureşti, 1981, pp. 1313–1340.

DHVH 1941: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum.* Ed. A. F. Nagy, L. Makkai. Budapest, 1941.

Porphyrogenitus 1967: Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio.* Greek

text ed. by G. Moravgsik. English transl. by R. J. H. Jenkins. New, Revised Edition. [Third Impression, 1993.] Washington, 1967.

Porphyrogenitus 2016: Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio: A Commentary*. Ed. by R. J. H. Jenkins. Third Printing [First Printing, 1962]. Washington, 2016.

Deletant 1991: D. Deletant. *Studies in Romanian History*. Bucharest, 1991.

Györffy 1972: G. Györffy. *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars.* – In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. XX/1–2. Budapest, 1972, pp. 202–229.

Hóman 1925: B. Hóman. *La première periode de l'historiographie hongroise*. – In: *Revue des études hongroises et finno-ougriennes*, 3, 1925, pp. 125–164.

Krantz 1987: F. Krantz. *Between Bruni and Machiavelli: History, Law, and Historicism in Poggio Bracciolini.* – In: *Politics & Culture in Early Modern Europe: Essays in Honour of H. G. Koenigsberger.* Ed. by Ph. Mack, M. C. Jacob. Cambridge, 1983, pp. 119–152.

Kristó 1983: G. Kristó. *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest: Magvető, 1983.

Marcu 1923: A. Marcu. *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*. – In: *Ephemeris Dacoromâna: Annuario della scuola romena di Roma.* Vol. I. Roma, pp. 338–386.

Madgearu 2005a: A. Madgearu. *Salt Trade and Warfare: The Rise of Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania.* – In: *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages.* Ed. by F. Curta. Ann Arbor, 2005, pp. 103–120.

Madgearu 2005b: A. Madgearu. *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum: Truth and Fiction* (= *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*. Vol. XXXIV). Cluj-Napoca, 2005.

Mužić 2011: I. Mužić. *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina.* Split, 2011.

Nikolov 2019: A. Nikolov. *Cumans and Vlachs in the Second Bulgarian Empire.* – В: *Пресечни точки. Юбилеен сборник в чест на проф. Ирина Колева.* Под. ред. на В. Коцева. София, 2019, с. 254–270.

Pais 1977: D. Pais. *Anonymus Gesta Hungarorum: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, 1977.

Ransanus 1977: Petrus Ransanus. *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. P. Kulcsár. Budapest, 1977.

Pop 1996: I.-A. Pop. *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th century*. Cluj-Napoca, 1996.

Pop 1999: I.-A. Pop. *Romanians and Romania: A Brief History.* Boulder – New York, 1999.

Shepherd 1837: W. M. Shepherd. *The Life of Poggio Bracciolini.* Liverpool, 1837.

Simon 2020: A. Simon. *The Pope, the Hunyadis and the Wallachians: The Curious Case of Pius II.* – In: *Banatica.* T. 30/2. Reșița, 2020, pp. 59–108.

Spinei 2003: V. Spinei. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* Cluj-Napoca, 2003.

Spinei 2009: V. Spinei. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the 10th to the mid-13th Century* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450.* Vol. 6). Leiden – Boston, 2009.

Syme 1978: R. Syme. *History in Ovid.* Oxford, 1978.

Tacitus 2004: Publius Cornelius Tacitus. *The Annals.* Transl. by A. J. Woodman. Indianapolis – Cambridge, 2004.

Zeldes 2006: N. Zeldes. *The Last Multi-Cultural Encounter in Medieval Sicily: A Dominican Scholar, an Arabic Inscription, and a Jewish Legend*. – In: *Mediterranean Historical Review*, 21/2, 2006, pp. 159–191.

S U M M A R Y

THE ACCOUNTS OF WALLACHIANS AS "*ROMAN SHEPHERDS*" AND THE USE OF THE TERMS *BULGARI, BLASII* AND *MESSIANI* IN THE HUNGARIAN CHRONICLES FROM 13TH–15TH CENTURIES

Tzvetozar Yotov

The topic of the so-called 'Roman origin' of the Wallachians, which appeared for the first time in several Latin-language (mostly Hungarian) medieval writings and was subsequently extensively developed in Renaissance historical literature, has long attracted the attention of a number of foreign scholars and a voluminous bibliography has been collected on it. With the exception of one extensive study published at the end of the 19th century (Милетич, Агура 1893), the Bulgarian scientific literature rarely examines this topic independently and in its entirety, which provoked the writing of the present work. The main goal we set ourselves here is to try to define several important questions in a synthesized form. When were the Wallachians first identified as "(direct) descendants of the Romans" – in the late medieval or in the new Italian historiography of the 15th–16th centuries? To what extent does the name belong in certain written sources, during a given historical moment and – especially – in a given historiographical tradition (Western or Eastern) can it be considered a literal ethnonym, was it used as a kind of technical term or is it simply an anachronism in the narrative? Can the same theoretical interpretation be applied to the name Bulgarians, additionally explained by medieval authors with various ancient archaisms – most often "Moesi"?

Ключови думи: *Панония, власи, римляни, българи, мизи, даци, унгарски хроники*
Keywords: *Pannonia, Wallachians, Romans, Bulgarians, Moesi, Dacians, Hungarian chronicles*

A B T O P

Цветозар Йотов
Регионален исторически музей – София
tzvetozar.yotov@gmail.com

Tzvetozar Yotov
Regional History Museum – Sofia
tzvetozar.yotov@gmail.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ДИАЛЕКТИКА НА УПРАВЛЕНСКИТЕ И ИЗМЕРИТЕЛНИ СИСТЕМИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Василис Пимпас

Настоящата група от статии е посветена на развитието на явления, определящи в хода на общата еволюция на човешката цивилизация[1], както причините за възникване на държавни образувания, така и логиката по която те изчезват от политическите карти на света. Без да имам претенции за цялостен и всеобхватен обзор на събитията от миналото, ще се опитам с помощта на инструментите на логиката и емпирокритицизма да представя по достъпен за колегите начин зараждането, възхода и упадъка на една от световните империи, чиято съдба е споделена, както от множеството предхождащи и съвременни държавни образувания, така и пряко свързана с проблематиката по възникването на Първата, Втората и създаването на Третата българска държава. Така представен, даденият текст следва да бъде възприеман като познавателен фрагмент с перспектива за многопрофилни интердисциплинарни проучвания.

Етногенеза[2] – фактори и признаци на зараждането, развитието и упадъка на държавността

Преходът към уседнал начин на живот и производствено стопанство, в хода на така наречената неолитна революция, превръща стоковия обмен в задължително условие за развитието на живота и дейността на човешкото общество. Наред с естественото развитие на средствата за производство продължава и усъвършенстването на методите и техниките за производството на стоки, което води

[1] Древность разоблаченная в своих обичаях. Буланже (1766); Джанбатиста Вико. Основания новой науки об общей природе веще; Edward Burnett Tylor. Ressearches into the history of mankind (1865); Kenneth Mackenzeie Clark. Baron. OM CH KCBA FBA. Civillisation (1966–1969); Adam Ferguson. Institutes of moral philosophy (1769); Николай Семенович Кардашев – Шкала Кардашева (1964).

[2] Шнирельман, В. А. Расизъм етичност и демократия. Инст. антропологии и етнографии (2010); Гумильов, Л. Н. (1912–1992), Древние Тюрки (1962); Arnold Joseph Toynbee (1889–1973). A study of History.

след себе си до появата на повишаване както на обемите произведената продукция, така и на интензивността на стоковия обмен. Това от своя страна определя появата на три нови явления. Първоначалните контактни търговски трасета се превръщат в пътни маршрути. Наред с регулярните пътни маршрути, превърнали се в редовно използвани и потдържани пътища, се появявя транспортът в качеството си на организирана и необходима предпоставка за реализация на произведената продукция. Успоредно с развитието на пътната мрежа, транспорта и стоковото разнообразие възниква и необходимостта от правно обезпечаване и сигурността на стокообмена посредством участието на субекти, налагащи и гарантиращи почти винаги със сила етично-правното обезпечаване на цялостната хармония и порядък, което е от очевиден интерес за всички участници в този цикличен за това време процес. По този път, поради своето естество, възниква и необходимостта от появата на стойностен универсален еквивалент, одобрен и приет от участниците в дадените търговски процеси. В резултат се появяват продукти, съчетаващи в себе си необходимите качества, отговарящи на условията и общоприети от заинтересованите страни, качествени и количествени еквиваленти на днешното понятие за валута. Самото понятие (валута) на италиански означава стойност и е пряко свързано с латинското *valere* („да си силен, да имаш възможност“ и „струва“). На свой ред индоевропейското понятие *val* се тълкува като „да си силен“. В качеството си на подобни еквиваленти в предисторически времена се използват вулканичното стъкло-обсидиан, кристали като планински кварц, яспис, лазурит, оникс, самородни късове метал като метеоритно желязо, злато и други минерални и кристални структури, включая каменна сол, както и различни видове кожи и храни. Неразделна част от търговията и транспорта е появата на организационно-обществената структура, наречена селище, с неговата преди всичко правно-етична компонента.

Разширяването на географския ареал на взаимодействие на популационните групи води след себе си до разширяването на порядъка на човешкото сътрудничество, което от своя страна води до обособяването на първичните зачатъци на понятия като управление и държавност. В този смисъл следва да бъде тълкувано понятието „държава“ от тази епоха. Ред и порядък, гарантирани от субект с определени етични норми, които се прилагат на контролираната от този субект територия. В своето развитие тази форма на държавност обслужва най-съществените за битието на населението от дадения географски район интереси. Метафорично може да сравним появата на държавността с еднопосочна железопътна линия, по която, пътувайки във времето и пространството, се развива определена цивилизационна структура. Дали за изходен модел ще ползваме линейната форма с определен брой етапи на развитието или обемната с определен брой пластове по аналогия с матрьошката, зелката или луковицата е без разлика за даденото изследване на различните нива обществено-културно единство.

Компонентите на етногенезата представляватфот своя страна набор от фактори и признаци съставляващи и формиращи в крайна сметка съвременното понятие и дефиниция за народ. За пример може да се посочи описаното в Свещенното Писание на Стария Завет строителство на Вавилонската кула (Бит. 11:1). Бог разделя народите, участващи в изграждането, въвеждайки различие в езиците им. Това му действие, естествено, води до неразбирателство между участващите в строителството на кулата народи и племена, което и проваля изпълнението

на първоначалния замисъл на строителите. Трудно би се намерил по красноречив пример, макар и отчасти митологичен, за провала на създаването на единно общество на основата на общ език, на което активно се противопоставя сам Бог. От същия източник (СПСЗ) разполагаме с прекрасен пример за това как чрез действията на патриарха на еврейските племена – Мойсей и неговата медна змия, пазена в Йерусалимския храм до царстването на Иезекия (714–686 г. пр. Хр.) – се старае да обособи и оформи хомогенен и единен народ от различните безетични и крадливи племена: ограбването на египетските съседи само ден преди организираното бягство на евреите от Египет (Изх. 2). Бандитското брутално избиване на множеството братски им по същество колена (Втор. 31) – семитски номадски родове и племена – дори и след Мойсеевия Изход от Египет в опит да бъдат обединени на основата на обособена вероизповедална система също търпи провал. Явно е, че общият говорим език е крайно недостатъчен, за да се оформи, чрез единна изповедална практика, макар и устойчива на предизвикателствата на времето и обществените обстоятелствата, система на управление, отговаряща на понятието „народ".

Паралелът и сравнението със съществуващата по това време египетска[3] култура и държава, на възраст по това време на минимум 2,5 хилядолетия, е повече от стряскащо-впечатляващ и катастрофален. Как и по кой параметър от битието да сравним, племената от парцаливи и мръсни, лъжци, крадци и убийци, с изградените египетска държава и народ. В продължение на хилядолетия се създават, както управленчески порядък, начело с фараон, език, писменост, приложна наука, с уникални и за днешните мерки постижения в сферата на геометрията, медицината, етиката, теологията на *τον ενεαδον* с девет по девет нива на управление, както и пластове от познания, градиращи всички възможни субекти и обекти на битието, архитектурата и организация на обществените взаимоотношения.

В по-нови за човешката история времена учениците и последователи на вавилонското и египетското познание на територията на европейския континент – философите и агностици Сократ и Платон – се опитват да въведат в познавателен оборот понятието „етнос", чрез своя труд „Πολιτεια (περι δικαιου)", т.е. „Държавата (за правото)", през 380 г. пр. Хр., който оказва влияние върху разума на обществото. Чрез детайлизация на понятията от сферата на общественото познание колкото по отношение на философията, така и върху теорията на държавността, успяват да повлияват на съдбите на множество страни и народи. На свой ред ученикът на Платон и гностик Аристотел прилага цялото си красноречие с трудовете си („Никомахова етика", „Метафизика" и „Политика"), за да подреди битието и порядъка в него и го доближи до широките кръгове на обществото. В по-късно време в латинския език е употребено понятието *res publica*, което означава система на управление на обществените неща. При Платон в употреба е понятието „елински свят", който обособява общественото съзнание още от 776 г. пр. Хр. От времето на първите Олимпийски игри, светът за елините е разделен на елини и варвари. Този факт изобщо не пречи разногласията между елините от различ-

[3] Michalowski Karzimierz, Prof. (1901–1980). Nie tilko piramidi; Солкин, Виктор. Група лекции (2014). Египетская книга мертвих (2017); www.politeianet.gr: ΤΑ ΕΒΔΟΜΙΝΤΑ ΜΕΓΑΛΛΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΙΠΤΟΥ.

ните полиси-държави да се регулират в открити междуполисни войни и граждански такива. Английският етнос води началото си от саксонския крал Алфред (849–899 г. сл. Хр.). За Далечния изток – на японските острови начало на етноса дава семейството на владетеля Ямато (IV–VII век сл. Хр.); а в Китай това е небесния пратеник Хуан Ди – Жълтия, император-владетел (2696–2598 г. пр. Хр.).

Така, там някъде във времето и пространството, в рамките на едно семейство, се появява силен и амбициозен, разумен водач, който налага волята си над останалите членове на семейството. Да речем, че това е първата гара или отправна точка. Втората гара е налагането на влиянието на лидера,във всички насоки на битието над сродните семейства. Така се образува племето. Третата гара, това е налагането на общ разговорен език. Езикът на лидера е задължителен за всички членове на племето.Четвъртата гара е подчиняването и обединението на група племена под единна власт, това вече е народ. Народът говори на езика на лидера. На този етап започва етногенезата. Тук някъде, в пространството на един търговски кръстопът, се появявя градът (полисът) в качеството си на седалище на хегемона (владетеля). Петата гара, това е налагането на вярата и етичните норми на победилия повелител над останалите племена. Това е тяхното изповедание. Изповеданието и управлението на народа създават и приемат за нуждите си писмеността.

Началото на писмеността следва пътя на развитието си на основата на тройно въздействие. Законодателна, стопанска и в крайна степен управленска. Редът и порядъка са логично обусловени от основната цел – дълговременно въздействие на единен субект върху определена територия и население. Задължително, изповеданието, езикът и писмеността на лидера се налагат силово спрямо съставляващите народа племена. Тук вече нещата придобиват качествена промяна. Вероизповеданието и свързаните с него проблеми и фактори придават на държавността универсален характер, който се изразява в огромен брой нравствено-етични начала и правила, прилагани чрез правни норми по отношение на населението на дадената държава.

Шестата гара, това е образуването на границата, като рамка на стопанско, обществено и военно влияние и контрол. Непосредствено след границата се появява понятието митница. На тази седма гара, без собствен паричен знак, владетелят не е в състояние да контролира държавата си. Паричният знак е и авторитет и признанието на околните владетели царе за равнопоставеност и взаимно зачитане на принципните им интереси. Неразделна част от протокола при възцаряването, на който и да е цар, винаги е взаимното признаване на властта над определена територияот не по-малко от трима съседни царе, което само по себе си е и гаранция за тяхното взаимно съгласие с конкретната политическа за времето и мястото ситуация. Тук е необходимо да подчертаем,че паричния знак не е просто еквивалент и равностойност за търговския стокообмен. Това е в пълна мярка израз на сила и върховна власт. Достатъно е да се направи преглед на именниците на държавните ръководители на римската или която и да е империя и ще отбележим факта, че дори най-кратко управлявалият император (владетел) като първа грижа след въдворяването му на власт има сеченето на монета със своя лик. Благодарение на монетите днес археолозите могат с прецизност да установяват хронологиите на управление на различните, упражняващи власт, субекти на различни територии. За нуждите на армията, която царят владетел поддържа,

независимо от това дали тя е наемна, или наборна, са необходими средства, които е необходимо да са под непрекъснатия явен контрол на лидера на тази държава.

Сложността на процесите, съпътстващи живота на всяка държавност, се предопределя, както от външни, така и от различни по естество вътрешни фактори, налагащи непрекъснатото усъвършенстване на структурите на държавния апарат, което от своя страна води до усложняването на бюрократичната компонента в самата държава. Поради това, от осма до тринадесета гара можем да поставим съответно: просветатата, която чрез писмеността – задължителен цивилизационен елемент, позволяващ на налаганото от владетеля изповедание, да упражнява контрол върху правосъдието, армията, пропагандата, търговията, финансите, и социалните грижи, здравеопазването, транспортта и вътрешния ред. Прекрасен пример в това направление е животът и дейността напървия китайски император Цин Ши Хуанди (259–210 г. пр. Хр.)[4]. Непосредствено след завладяването на съседните царства през 221 г. пр. Хр., въвежда цялостна административна реформа. Законодателната реформа стартира с въвеждането на единен стандарт за мерки и теглилки. Въвежда се единна валута и единна писменост. В централизираната ситема за управление се въвежда принципът за пригодност на служителите в държавния апарат. Длъжностите в държавния апарат се заемат според способностите на личния състав, а не по наследство.Така появилата се публична-обществена власт се отделя от обществото. Мнението на тази власт не съвпада с желанията на цялото население. Наблюдава се появата на професионалната категория или класа на управленците.

За редица локални държави се наблюдава и преход от култа към лидера с култ към държавността. Като базов пример можем да посочим прехода от Римска република към Римска империя[5]. Естествено е, че при отсъствието на който и да е от тези маркери в развитието на държавността, то за употребата на самото понятие държава е трудно да се говори. Премахването на който и да е от тези пунктове на развитие предопределя и съдбата на тази форма на власт-държавност. Дадената форма държавност, попада първоначално в класификацията на буферен васал доминион, а в последствие и колония, която от своя страна в качестото си на буферна марионетка, кратко време след това губи както своя суверенитет, така и мястото си на политическата карта на дадения регион. Така се стига до появата на понятието „империя“. В империята вече е утвърдено присъствието на понятието суверен. Сюзеренната зависимост предполага подчиненост на един или друг цар към императора – върховен владетел. Като пример можем да посочим тронната зала на владетеля, за която и да е империя. От двете страни на трона винаги са представени гербовете, знамената и местата на съответните подчинени царе и царства включени в състава на империята. Примери дали това е в Кремъл в Москва, Пекин със Закрития град, Версай, Топ Капъ, Бъкингам, или в днешно време Белия дом – значение няма – принципът е общовалиден. Васалите[6] се кълнат във вярност и безрезервна подкрепа на своите сюзерени. В това се състои

[4] Дмитриев Сергей Викторович. История древнего Китая. Група лекции Китай и история. Особые отношения (2020); Малавин Владимир. Китайская цивилизация (2000).

[5] Miklasewski, Jan. S. Historici Cesarstwa Rzymskiego Wdrszawa (1966).

[6] Васал – от келт. *gwa-sawl* („служещ“).

проблемът на държавоиди, които за кратък период се появяват, съществуват, а по-късно се превръщат в политико-икономически буфери и в последствие изчезват в небитието. Само демагози[7] диванен тип могат да твърдят, че интеграцията в единен съюз е прост процес. На практика това е сложен и принудителен по своя характер, продължителен във времето процес, който започва с установяването на силен властови център, въвеждащ законодателно унификацията на закона и стандартите, и завършва с изграждането на вериги от всеобщи политически и производствени процеси, даващи възможност на центъра да управлява периферииите (провинциите) ефективно. Немислимо е установяването на стабилна и боеспособна армия, чиято основна цел е физическата ликфидация на противника, без унификация на униформи, оръжие, транспорт, храни и огромен брой приспособления, както и разпореждането на складови наличности с всички произхождащи от това политически, юридически,икономически и технологични последствия. Достатъчно е да спомена, че една от основните причини, водещи до победен изход от една битка, е армията да разполага с вярна ориентация в пространството. Милеарните камъни по пътищата на Римската империя са достатъчен аргумент в тази насока. Географските карти и очертания на местности са немислими без прецизно измерване на разстояния и посоки. Оттук следва да бъде обърнато необходимото внимание на географията и астрономията като науки, които ползват светилата слънце, звезди и луна като основни ориентири. Името на Ератостен (276–194 г. пр. Хр.) е достатъчно показателно за познанията на научия модел по отношение на Земята, като размери, както и разстоянието до Слънцето и Луната.

Ясно е, че знанието е сила, но в различните времена както и днес, с помощта на знанието определени структури и организации, оказват влияние върху човешките маси с цел извличане на облаги, икономически или политически. За пример може да бъде посочена дейноста на днешната държава Ватикан. След превземането на Константинопол през 1204 г. сл. Хр. заповедта на папа Инокентий III е повече от ясна. Доблесните завоеватели кръстоносци имат пълното право да убиват и грабят безнаказано, което и правят със завидно умение в продължение на 60 години, с едно малко изключение. Архивите на Държавния апарат (Външно министерство) и на Магна Аура (школата за подготовка на висшия държавен апарат) заминават за Ватиканската библиотека. И днес достъп до тези архиви имат само членове на висшия управленски състав на Ватикана, изключения не се правят за никого. Само специално разпоредени кадри на Доминиканския орден (разбирай Министерство на просветата), на „Опус Деи“ (разбирай контраразузнаването), на Йезуитския орден (разузнаването на Ватикана) и не на последно място на прословутия Малтийски орден на йоанитите (Министерство на финансите) имат достъп до този архив.

Огромен брой племенни съюзи и формирования така и не достигат до зрелостта на субекти с цивилизационна значимост за определените епохи и територии, поради несъобразяване с порядъка, от горе упоменатите гари или маркери на развитието. За пример може да посочим, че броят на племенните

[7] Демагог – от гр. *δημαγωγος*: *δημος* („народ“) + *αγωγος* („провод“). Аналогично с водопровод. Водата (народът) се води принудително без възможност да се ориентира. Водопроводът е всъщност затворено пространство.

групи участващи във формирането на съвременния политически облик на Сибир, Китай, Югоизточна Азия, Средна Азия, Арабия, Източна и Североизточна Африка за периода от VI хил. пр. Хр. до наши дни е повече от 50 000. Въпрос на поглед към политическата карта на Азия днес, е за да установим колко от тези родове-племена достигат до социално зрели и политически устойчиви държавни образувания. Категорично, доказателство за това е познанието ДНК генеалогия[8]. Безкомпромисен аналитичен метод, основаващ се на биохимчините взаимодействия, на основата на статистиката на модификация на Y-хромозомата на мъжкия човешкия геном, изключващ пропагандните манипулации на силните на деня, във формирането познанието за миналото на цивилизациите. Така, както орнитолозите опръстеняват птиците, с цел изучаването на маршрутите на придвижване на определени видове,така днес чрез ДНК генеалогията е възможно изучаването, както на мутациите при определените хаплогрупи и хаплотипове чрез спецификата не на митохондриалната ДНК, а чрез анализ на скоростта на промяната в определени мутации при Y-хромозомата – носителя на мъжкото наследство. Така се появява прецизен инструмент в ръцете на специалистите анализатори на реалното и обективно човешкото минало, изключващ манипулацията и целевите фалшификации на силните на деня.

В сегашното ежедневие, непрекъснато сме свидетели на това, че няма нищо по-непостоянно от държавната граница. Само в XX век сме свидетели на това как рухнаха Османската, Австро-Унгарската, Руската, Британската, Френската, Испанската, Японската и други империи и колониални системи. „Империя“ в превод на български език се тълкува като владение, над което се разпространява властта на определен властелин. Не на последно място е примерът с “Хилядолетния райх” на Хитлер и Съюзът на съветските социалистически републики. Пред очите ни е напускането на Великобритания от Европейския съюз. Никаква случайност не е фактът, че първия акт на Британската корона след напускането на ЕС бе възстановяването на английската измерителна система фунт/инч. За САЩ, Канада, Австралия и всички бивши доминьони това беше акт от първостепенна важност.

В наше време се набюдава археологически щурм на миналото, като в резултат времевата линия на артефактите и доказателствената им стойност ни отвеждат все по-дълбоко в хилядолетното минало на човешката цивилизация, като понятието историчност се попълва както с нови материални доказателства, така и с теории, даващи тълкувание на явленията, съпътстващи битийното развитие на цивилизациите. Достатъчно е да упоменем, че развитието на аеро и космическата фотография, доведоха до разкриването на стотици археологически обекти във всички краища на земята. Показателно е поведението на Китайската държава днес. При установени от космическото наблюдение над 400 пирамиди в северозападната провинция Съчуан, в долината Си Цин до град Сиан, като една от тях – т.нар. Бяла пирамида – е с размери височина 300 м, страна 485 м и площ 202 000 кв м (за сравнение пирамидата на Хеопс е с височина 145 м и площ 53000 кв м), възрастта на пирамидата се определя на ок. 8000 години. Държав-

[8] ДНК Генеалогия. Проф. Анатолий Клесов, биохимик. Нова дисциплина обезпечаваща синтеза между антропологията лингвистиката и археологията.

ните институции на КНР заявяват, че изследването на цивилизацията, създала този обществен продукт, ще е предмет на изследване на бъдещите поколения археолози. Хиляди мумии на европеиди с Y-хромозомен маркер R1A1, открити през 90-те години на XX век, указват за население от некитайски произход от тази епоха(VI–IV хил.пр. Хр). Самите разкопки и информацията за тях са засекретени през 1998 г. от централната власт на КНР, което е разбираемо. По нататъшни разкопки биха извадили на бял свят доказателства, за това, че не китайците, а монголите са открили седлото, барута, гранатите, обработили са първи, желязото, създали са първите колесници с колела със спици и множество други технологии, довели до рязък скок и разпространение в обществените производствени отношения на териториите до днешен Индокитай. Аналогията с археологическите разкопки и изследванията на територията на корейския полуостров както за Северна, така и Южна Корея и японските острови Хокайдо и Хоншу е пълна. Автохтонното население са племето айни. Въпреки тоталния геноцид, осъществяван в продължение на повече от 3 хилядолетия от страна на монголоидните племена по отношение на на този европеиден и белокож народ, все още могат да бъдат открити техни живи наследници. Благодарение на ДНК генеалогията, днес имаме ясна представа за реалните процеси, касаещи разселването на човешките маси, протекли през последните 25000 години на територията на петте континента. Така се появявя класификационна таблица на човешкия генофонд, съдържащ основни 20 хаплогрупи и няколко десетки хаплотипове, касаещи само мъжката Y-хромозомна част от населението на планетата. Женската митохондриална Х-хромозома, се определя с около шестотин хиляди типове и групи.

Ако теоретичната наука се занимава с тайните, то експерименталната наука оперира в областта на загадките. Опитът в областта на наукознанието ясно указва за това, че тълкуването на дефиницията за науката есхатология[9], не следва да се разглежда само в контекста на пневматологията[10]. Прочитът на понятието изведнъж получава друго паралелно значение свързано с агностицизма[11]. Есхато (*εσχατον*) има за основно значение понятието крайна точка или крайна граница. При употреба като езикова форма в смисъла на остро, дълбоко или безкрайно малко става ясно, че в науката често се пресичат моменти, в които смисълът на поятието е двояк. Прекрасен пример в това направление е животът и дейността на Антоан ван Льовенхук (1632–1723 г.). Търговец и любител оптик, той дава на света, чрез изобретението си, начален тласък за създаването на науката микробиология. С въвеждането на достатъчно прецизен микроскоп, който е и основен инструмент за времето си, позволявящ извършването на обективни и достоверни наблюдения, необходими за изграждане в бъдеще на не по-малко от 250 клона на

[9] Есхатология – дял от теологията, отнасящ се към процеси на прага на живата и неживата материя. Съгласно Херодот, Тукидит и Полибий пространството между *Θανατος*/*Fatum* (Смъртта) и *Τυχη*/*Fortuna* (Съдбата) е определено от безкрайността на космическия порядък. От там идва и взаимовръзката със способността на хората да пророкуват.

[10] Пневматология – от гр. *πνευμα* („дух“) + *λογγος* („слово“). Познание свързващо Нуминосума – Абсолютния Бог чрез Светия Дух със Сина Божи, респективно човешкото същество.

[11] Агностицизъм – в съвременния свят аналог на идеализма. Философско учение, отричащо възможността на човек да прозре закономерностите на обективния свят или същността на Създателя: *α-* (частица за отрицание) + *γνωσις* („познание“).

емпиричната[12] наука. И така инструменталният скалпел – микроскопът – променя във фундамента тълкуването на археологическите факти. ДНК генеалогията е една от науките в резултат на които настъпва и коренна промяна в прецизността на тълкуването на понятието „достоверност на познанието". Така днес можем с почти 100 % достоверност да заявим, че емпиричната наука е в състояние да определи генетичния произход на племената, изграждащи държавни образувания в хода на времевия поход на човешките цивилизации, присъствали на сцената на миналото и настоящето. Без съмнение появата на Османската империя е обусловена не само от генетиката на нейните водачи. Смесеният метисен характер на Османовия род е обусловен от монголо-хуно-татарски и ярко изразен славянски генотип. Тук е необходимо да посочим, че резултатите от проведените задълбочени генетични изследвания върху мъжката част от елитите на населението, реализирани от различни генетични лаболатории на пространството от Мароко през Алжир, Тунис, Либия, Египет, Йемен, Саудитска Арабия, Палестина, Сирия, Йордания Иран, Индия, Пакистан и като цяло Средна Азия, посочват, че днешните управляващи елити на този мегарегион (ок. 18 000 000 кв км) са в рамките от 93 % до 9 7% принадлежащи към групата R1Аи R1B. Показателно е уволнението на бившия директор на Националната служба по египетските древности Захи Хауаз, след като съвсем недалновидно се разпоредил да бъдат проведени изследвания на ДНК проби от мумията на Тутанкамон и членове на неговото семейство. Така специализираната лаболатория за ДНК анализи на университета в Тюбинген (ФРГ), в лицето на Карстен Пуш (Carsten Pusch), като член на групата изследвала пробите, публикува в списанието на Американската медицинска асоциация (JAMA) през 2010 г. снимки от документите, засягащи тестовете. На свой ред д-р Алберт Цинк (Albert Zink) от Европейски академичен независим център (EURAC) в Болцано (Италия) и съавтор на публикацията на JAMA, просто заявява, цитирам: „Швейцарската компания няма да влиза в контакт с нас, за да публикува нови интернет страници". Резултатът е унищожителлен от гледна точка на така наречената политкоректност. Хаплогрупата R1B1a2 произхожда от Циркумпонтииската област (Черноморския регион) и е на възраст 9500 години. Освен тежката политическа криза, обхванала държавата Египет през първото десетилетие на XXI век във връзка с премахването на тогавашния президент Хосни Мубарак, масло в огъня, в който изгоря кариерата на главния археолог на Египет и ръководител на над 30 000 държавни служителя, наля злополучна пресконференция през 2010 г.

Видно е, че във всяка страна се образуват клики, свързани с идеите на местните апологети, утвърждаващи определени схващания и слаби теории, основаващи се на малък брой частни случаи на сходство с действителността. В случая на Египет е схващането на възпитаници на британско-американски университети и академични асоциации, че произходът на управляващите фараони и представителите на жреческото съсловие на египетската държава имат местен африкански произход – т.е. са автохтонни корени. Резултатите, потвърдени от швейцарски, британски и германски лаборатории, бяха категорични – хаплогрупата е R1B1a2. Тук е мястото да отбележим, че науката основно се движи от два принципни

[12] Емпирична – от гр. *εμπιρια* („обективно възприятие на околния свят", „опит").

компонента: първо място са фактите, а на второ място е интерпретацията на тези факти, които променят, както хипотезите, така и теориите, появяващи се във времето. Подобни факти, засягащи движението на човешки маси, очертават една ясна миграционна картина на този мегарегион от времето след последния ледников период до наши дни. За територията на Средноюжна, Югозападна и Западна Азия аналогичните изследвания указват за Индия и Пакистан до 97 % от кастата на брамините, ДНК хаплогрупата е R1A[13]. За управляващите благородни родове на Йордания, Сирия и Иран то същата е 93 %. За лидерите на племената и народите от района на днешен Афганистан, Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан този резултат се колебае между 93 % и 95 %. Така произходът на арийските прародители на управленците на Османската империя доказано водят началото си от района на южен Байкал (Алтай) преди 24000–22000 г. пр. Хр., когато двете арийски групи R1A и R1B се разделят и поемат по своя път на независимо развитие и живот във времето и пространството. Очевидно е, че ДНК генеалогията се явява като непреодолимо препятствие пред съставителите на митологеми, създавани от групи, западно европейски институти и институции.

Дълбоко ешалонираните около научни версии на миналото целят налагането на определени схеми на мислене у подготвяните университетски кадри. Повече от ясно е, че в науките за човешкото минало се намесва открито геополитическа идеология с европоцентрично естество, много сходна с тази на ватиканската традиция в управлението на познанието и науките, засягащи битието на огромни човешки маси през така нареченото тъмно средновековие и до наши дни. Като елементарен пример може да припомним налаганото хилядолетия псевдонаучно схващане за плоската Земя. Изгарянето на клада на философа Джордано Бруно (1548–1600 г.), оказал решаващо влияние върху развитието на личности като Галилео Галилей, Готфрид Лайбниц, Артур Шопенхауер, Жил Дельоз, Фридрих Шелинг и много други, е само щрих в методологията на ватиканските управници, засягащо понятието управление на човешките маси. И всичко това при наличието на съхранените познания от времената на Александрийската библиотека[14] и десетки центрове на познанието от Индия, Персия и Китай[15].

Тук е необходимо да направим обобщение, относно корените и етническия произход на управляващия елит на Османската империя. Мултиетническа общност, съставена от миниимум 12 до 14 основни ДНК групи (според Чинниоглу[16]). С други думи за турски народ като такъв и дума не може да става. Очевидно е, че съществува огромна разлика между понятието за население на една страна и народ на същата, а родово-племенния управленчески елит на държавата е нещо съвсем различно. Както отбелязахме, в предходни моменти на дадения абзац, става ясно, че народът е съставен от множество племена и различията в родовия произход на същите неминуемо дават своите отражения,

[13] Изследвания на проф. Анатолий Клесов.

[14] Александрийска библиотека съхранявала колекция на систематизирани познания и документи произхождащи от Вавилон, Шумер, Египет и анатолиийските градове-държави.

[15] М. Э. Матье, В. К. Афанасьев, И. М. Дьяконов, В. Г. Луконин. Изкуство Древнего Востока (1968).

[16] Чинниоглу – генетика на турското население. Изследвания и анализи.

както в доминантния език, така и в появата на множество диалектни формина последния. Причините се крият, както в радикални обществени промени (войни, обществени преврати, епидемии и др.), така и в промяна на структурния състав на населението за определени мегарегиони. Твърде много са съществуващите противоречия. Прекрасен пример в това отношение е днешната централноевропейска държава Унгария[17]. При Y-геномна структура, съставена от 7 основни групи, се появяват 9 субетнически формации и основният говорим днес език е със заемки от немски, славянски, протобългарски, хазарски, латински, тюркски и разбира се, над 50 % унгро-, ханти и мансийски, по същество южноуралски езиков фонд.

Така достигаме до третата гара или точка на развитие, това е, така да се каже, гръбнакът на скелета. Формирането на доминантния език, който е в обръщение на дадената територия (държава) от населението и е изключително сложен и продължителен във времето процес. В същото това време основата на говоримия език, който се намира повсеместно в употреба от човешките маси в региона на Средна Азия, южен Урал до Алтай и Персийското плато от времето на V–VI хил. пр. Хр. е преимуществено тюркски[18]. За разлика от множеството флективни езици лингвистите отбелязват стабилността на фонемите в отглотинотивните езици. С помощта на лексикостатични езикови формули, специалисти в областта на лингвистичната проблематика на тюркоезичните народи, като Дьячок Михаил Тимофеевич (от СО РАН в Новосибирск и издател на philology.ru[19], както и водещ изследовател към Новосибирския държавен педагогически университет), както и стотици лингвисти филолози като Проф. Василий Иванович Абаев [осет. Абайти Иваны фырт Васо] (1900–2000 г.), в качеството си на доайен на съветската и руската филология, действителен член на Кралското азиатско общество на Великобритания и Ирландия (1996 г.), иранист, доктор на филологическите науки (1962 г.), член-кореспондент на Угро-финското общество в Хелзинки (1973 г.), както и цяла плеяда от изключително даровити специалисти в сферата на изоглосните познания, извеждат основната концепция за състоятелността на тюркското начало на езиците от Източен Китай до Мала Азия и Анатолия. Това е мегарайноът, където се наблюдава тюркизация на езиците и монголизация по геномен фактор на населението.

Един от най-значимите проблеми за световната лингвистика представлява въпросът, засягащ връзката между род – племе – език. На тази проблематика са посветени огромно множество изследвания, провеждани в продължение на векове. На този фон става по-ясна проблематиката, създала цяла група от хуманитарни науки. Започвайки с двата фундаментални за британската, и не само, културна общност труда „Златната клонка“ и „Фолклорът в Стария завет“ на основоположника на съвременната етнология и етнография Джеймс Фрейзър[20], се даде допълнителен тласък на изследванията в пространството на историята, археологията и множеството, свързани с тях първоначално познания, а в

[17] Генетичен произхон на унгарското население: http// new chronologia.org turin.

[18] За тюркския език – Диалектология и ареальная лингвистика тюркских языков Сибири (1986).

[19] Philology.ru. Дьячек Михайл Тимофеевич. Лексостатистиескии анализ тюркских языков.

[20] Джеймс Фрейзър. Магия Антропология етнография. Златната клонка (1890).

последствие и систематизирани науки. Възоснова на резултатите от досегашните анализи можем да заявим позицията, че по всяка вероятност тюркският език е и най-старият употребяем език, а от там и писменост на Евразийския континент, като възрастта на езика се определя на ок. 4000 г. пр. Хр.[21], а самата писменост на ок. 2500–3000 г. пр. Хр. Говорим, официален и писмен език за пространството на формиралия се в процеса на развитието си османски език, развил се на основата на тюркските фонеми, плюс персийските, дари, урду, пущу, както и около 30 % арабо-сирио-армено-гръцки и славянски, както и неопределимо число езиково-диалектни анатолийски форми.

В османистиката е прието да се смята, че началото на езика и писмеността използвана от османските владетели, е в края на XIII век. За пръв владетел и основател на тази държавност се приема удж бей Осман Гаази – лидер на племето каия. Територията, която заема, е тази на несъстоялия се Иконийски султанат. Той е създателя на държава, превърнала се в трансконтинентална империя,с площ от 14 млн.кв.км. и 250 етноса, просъществувала до началото на 20-ти век, като системата за управлението и преминава през всички възможни фази на развитие. От зараждането, през възхода на държавата при завоевателя на Константинопол Мехмед II Фатих (1432–1481 г.) и максимума на развитието ѝ при Сюлейман Великолепни (Законодателя), при когото османската армия достига днешен Гибралтар на запад през Либия, Тунис и Алжир, на юг през Йемен, Арабския полуостров, а на югоизток до Суматра и Индонезия. На запад са ликвидирани всички противници, включая Унгария с неговия крал Лайош през август 1521 г. На север границата върви по бившата южна рамка на монголската Златна орда и Голямата орда[22], а на изток дефакто по линията на Тимуровата държава (Великия Туран)[23]. В края на своето съществуване, в резултат на поредица от неуспешни войни срещу обединените и координирани действия на християнските Руска, Британска, Френска, и Австро-Унгарска империи, Османската империя е разгромена. Въздействието срещу нея е на всички фронтове в продължение на векове. Военен, технологичен, религиозен, културен, стопански. Великите европейски сили използват в пълна мярка средството на политическите преврати и интриги във всичките ѝ провинции – от Мароко през Египет и Саудитска Арабия до дн. Казахстан на изток. Под формата на подготвяни в продължение на десетилетия провокации, въстания, народоосвободителни движения и последващи войни рухва колосът на глинени крака – Османска империя. Така от края на XIX век силно противоречивото движение на "младотурските реформатори"[24] в следствие на не случайни поредици от неуспешни действия на външно и на вътрешно политическото ниво, седемвековната империя прекратява своето съществуване. Последен султан е Мехмед VI, който напуска страната на 17 септември 1922 г. Мустафа Кемал Ататюрк (Бащата на турците[25]), като първи президент след Севърския

[21] Возраст тюркских языков.http:// Altaica. Narod ru/; А. В. Дыбо. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков.

[22] Златната Орда. Золотая Орда – Востановление репутации. Лекции . Трепавлов. В. Винцерович. д-р ист. Наук. ИРИ РАН

[23] Великият Туран. Mega Mozg.kz Государство Эмира Тимура.

[24] Младотурски рефарматори – младотурки (тур. Jon Turkler).

[25] Османски език (mislpronaya) – звезда и смерть османского языка.

мирен договор от 1923 г. в резултат на Лозанската конференция преобразува на 29 октомври 1923 г. остатъците от разпадналата се империя в юридически наследник – Република Турия (в съвременните ѝ граници).

В днешно време се приема, че официалният език на османската държава – османският – е мъртъв, но всяка справка, направена и свързана с дипломатическите и законово-правните отношения на държавата, ни отвежда в един калейдоскоп от явления, отразяващ чрез факти и документи сложността и многовекторността на една култура, която не престава да ни изумява със своите принципи и колорит.

Като начало, разполагаме със средството на днешните научни сипозиуми, финансирани от всякакъв род институци, с плачевни резултати. Няма единно мнение дори за страните от Средна Азия за това що за език е османският[25]. При това как е възможно славянският език да е сред официалните за дипломацията по време на най-великите султани – Мехмед II и Сюлейман Великолепни – но това е един от официалните езици на османската дипломация през XVI–XVII век[26], наред с персийския, арабския, гръцкия, арменския, еврейския и тюркския. В султанския двор, съдилищата и правителствените учреждения, църковно-славянският има водеща роля[27]. Справка с книгата на В. Ламански „За славяните в Мала Азия, в Африка и Испания“ (изд. в Санк Петербург от типографията на Императорската академия на науките, 1859 г.): „Силното значение на славянския елемент в Станбул и въобще в Османската империя през XVI–XVII век (до усилването на фанариотите) е привличало руски и славянски емигранти, бегълци и пътуващи хора. По-горе аз приведох няколко примера за тази голяма роля, която играе славянския (в Османския двор); забележка: тук трябва да се уточни, че иде реч, не за съвременния сръбски език от Вук Караджич в първата половина на XIX век, а за т.нар. (сръбски) извод от цъковнославянски език – авт.). Ето още свидетелства, пропуснати от мен и указани от многоуважаемия хърватски учен Кукулевич-Сакцински.“ Очевидно, в дадената извадка е отбелязана форма на църковнославянски език. Всъщност това е езикът, създаден при реелинизацията на кирило-методиевата азбука от Климент, епископ словенски, и Наум по времето на цар Симеон I (893–927 г.) – с други думи разпространеният в целия славянски свят славянобългарски като официален език на дипломацията в интервала IX–XV век.

Цялата втора половина на XIX и началото на XX век в Османската империя кипят страсти по повод подобряването на езика. Споровете приключват при вече новообразуваната Република Турция с езиковата реформа на Мустафа Кемал от 1928 г., след което е създаден по същество нов език. Писмеността е съобразена с латинската азбука. Да се пише на “турски” с арабски букви е забранено под страх от реален срок в затворническа килия, като това е подкрепено на законодателно ниво. Настъпва огромна промяна в лексиката. Броят на “изконно турските” думи в последните 50–60 години от XX век нараства от 15 % до 75–80 %, като за “изконни” се създават и приемат просто стъкмени неологизми. Професорът от Оксфорд-

[26] Славянски език – вж. старославянский язык.

[27] Езикова реформа на Мустафа Кемал (Ататюрк) – Реформа Турецкого Языка и ее отражение; на страницах журнала „Хаят“ (1926–1929).

ския университет Джефри Люис в лекцията си „Турският език – катастрофален успех“, произнесена в института Яринг в Швеция през 2002 г. в частност заявява: „С безгранична енергия на Кемал Ататюрк, в качеството си на упълномощен президент, е подбуден да започне езикова чистка на османския език. През 1928 г. той заменя арабо-персийската писменност с латиница.“ Две години по-късно той пише кратко предисловие към книга за историята и потенциала (значението) на езика, където включва следните съдбовни думи: „Турският народ, който знае как да защити своята територия и своята възвишена независимост, е длъжен да освободи своя език от чуждото иго“. Предписани са три метода за получаване на необходимите думи, които са призвани да направят турския език независим от чуждата лексика. Да се изучат ресурсите на разговорния език, да се съберат нужните думи намерени в стари текстове и, ако е необходимо, да се създадат нови думи от съществуващи корени и окончания. През октомври 1932 г. започва сборът на думи. Всеки губернатор на провинция е председател на “колекционен комитет”. В резултат за период на една година са открити и записани 35 000 думи. Между другото “учени” в търсене на думи, излезли от употреба или никога неизползвани в Османската империя, разравят речниците на тюркските езици и повече от 150 старинни текста. Техният “улов” за една година е 90 000 думи. В 1934 г., резултатът на двете мероприятия е публикуването на книгата „Tarama Dergisi“. Практика в това време е журналистите да пишат своите статии на османски език, а след това специална комисия (ikameci), на основата на своето копие на „Tarama Dergisi“, заменят думите от османски с еквивалентните избрани от дадения наръчник. За пример старата арабска дума за цивилизация *medeniyet* е представена да изглежда така, че арабите са я взаимствали от турците. Примерите са предостатъчно, изводът е повече от категориен. За нуждите на новата държава се създава нов език. Ясно е, че волята за тези нововъдения – държава и език – нямат местен, вътрешен произход. Сянката на диригентската палка очевидно е в резултат на “светлина с произход от запад”. Можем само да допълним максимата Смъртта на езика е смъртта на народа.

Множеството фактори оказват значимо влияние върху хода и живота, както на държавните образувания, така и на фигурантите участници, наричани в последствие кагани, ханове, императори, царе, султани шахове, хегемони, емири, патриарси, папи, халифи, имами, пророци и т.н. За най-съществен елемент от развитието на цивилизационната верига и нейн основен маховик приемам производството на стоки и транспорта им, както и цялостния контрол и организация, по отношение на реализирането на интересите на различните субекти свързани с тези дейности. От предисторията и древността с първичните трасета, до появата на утвърдените пътни артерии на Азия, Арабия, Близкия изток, Средиземноморието и Балканския полуостров, се проследява цивилизационната линия, която в последствие оформя бъдещите османски владения. Като субект, контролиращ първоначално търговския трафик между Китай и Средна Азия, в посока Индия, Месопотамия, Константинопол и Египет, а в последствие разпространяващ влиянието си до Гибралтар на запад, до Йемен на юг, до Виена, Киев и Казан на север за повече от седем века. Османската империя оставя своя отпечатък в писаната история на Средновековието.

S U M M A R Y

DIALECTIC OF MANAGEMENT AND MEASUREMENT SYSTEMS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS CONSEQUENCES

Vasilis Pimpas

The present group of articles is devoted to the development of phenomena determining, in the course of the general evolution of human civilization, both the reasons for the emergence of state entities and the logic by which they disappear from the political maps of the world. Without claiming to be a complete and comprehensive survey of the events of the past, I will try, with the help of the tools of logic and empiricriticism, to present in a way accessible to colleagues the origin, rise and decline of one of the world empires, whose fate is shared as from the multitude of previous and contemporary state entities, as well as directly related to the problems of the emergence of the First, Second and the creation of the Third Bulgarian State. Thus, the presented text should be perceived as a cognitive fragment, with a perspective for multi-profile interdisciplinary studies.

Ключови думи: *световна история, османци, етногенеза, цивилизации, държавност, управляващ елит*

Key words: *world history, Ottomans, ethnogenesis, civilizations, statehood, ruling elite*

A B T O P

Василис Пимпас
Регионален исторически музей – София
vaspimpas@gmail.com

Vasilis Pimpas
Regional History Museum – Sofia
vaspimpas@gmail.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ТАКОР КЮРДЯН – ТАКИ 25 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Силвио Томов

„Капитане, самотен е корабът....“
Иван Пейчев

Какво нещо е времето – когато героят на настоящия разказ си е отишъл от този свят, аз съм бил на една година. Трудно е да се състави фотографска или каквато и да е друга история от фрагменти. Все пак си заслужава да се правят опити. Тук ще избягвам епитети от типа на „голям“, „заслужил“, „майстор“, „значим“ и др., каквито обикновено се употребяват, говорейки за фотографи от близкото ни минало. Едно обаче е сигурно – Такор е уникален, а творчеството му – запомнящо се, независимо дали то ни харесва или не, чисто естетически и визуално. „Биографията на фотографиите и фотографиите на биографията, там някъде в субективното пространство...“ прочетох в една статия (Ландова 2001: 39) и няма как да се съглася. Според мен не можем да разделим един творец от неговата биография. Тя е определяща за неговата същност, развитие и творчески път.

В своите естетически търсения той не е сам. Такор принадлежи към група (да не се разбира творческа) фотографи, които са и почти връстници. Това са Йордан Йорданов – Юри (1940–2009 г.), Станка Цонкова – Уша (р. 1952 г.), Гаро Кешишян (р. 1946 г.) и Георги Нейков (р. 1954 г.). Някои от тях се радват на изложби, издават албуми, дават интервюта и дори за тях от всички споменати Такор Кюрдян изглежда най-малко познат, поради една или друга причина. Въпреки беглите споменавания тук-там и малкото написано, той остава в забвение. Негови снимки не участват в „Биенале на фотографията“ и редица други форуми. Не притежава званието „фотограф-художник“. Навярно за мнозина творчеството му остава странно и неразбираемо – във времето когато е създадено, но и сега.

Всяка история си има начало. Такор Кюрдян е роден в Русе на 1 февруари 1946 г. Малко е живял в този крайдунавски град и затова е трудно да се намерят негови следи там. Завършил е Техникума по полиграфия и фотография в София. За тези години си спомня Рада Петкова (фоторепортер): *С Такор бяхме в един курс.*

Тогава обучението беше много сериозно – в края на следването имахме теоретичен изпит и дипломна работа. Той беше голям чешит и миньон – не по-висок от 1,60 м. максимум. Също и голям експериментатор. Приказваше много и имахме много смешни случаи. Нещо се говори в стаята и влиза Янка Кюркчиева: „Такор, млъкни!". Ние: „Ама него го няма!".[1]

По-късно Такор следва и зъботехника, но нито ден не се е занимавал с това. Работил е шест години (1970–1976 г.) като оператор в Българска кинематография. Сред някои от филмите, снимани от него са: „ЦКС – Русе" (1973 г.) с режисьор К. Касабов, „Циганска сватба" с режисьор Л. Георгиев, „Водата формула 1" (1974 г.) с режисьор Хр. Цоликов. През същата година (1974) е помощник-оператор в италианския филм „Verginita".[2] Други филми, снимани от него, са: „С микрофона на Румен" (1975 г.) с режисьор Л. Ганев и др. (ЦДА, ф. 882, оп. 2, а.е. 121, 411, 466, 467). Впоследствие Такор работи (до 1980 г.) като фотограф в Народния театър, Националния балет и Софийската народна опера. Много дълго обаче е бил на свободна практика. В София той твори в няколко ателиета, но винаги под наем, като често и живее в тях. Последното такова е на ул. „Гогол" в столицата. По този повод Катерина Гаджева определя него и себеподобните му като „особена порода хора, която можеше да живее без пари, само с изкуство" (Гаджева 2019).

Когато се пише за даден фотограф, обикновено повествованието се върти около едно нещо-като шаблон, етикет и клише. При Такор това са неговите архетипи. Работите му са едновременно лични и анонимни. Всеки отпечатък е уникален – на принципа на фотограмата и не може да бъде повторен. В тях човешките лица не присъстват, а много рядко има само техни очертания. Същевременно това са индентичности на хора, чийто образи са запечатани завинаги върху огромните рула фотохартия. Формите са бегло загатнати, човешкото въображение допълва и дорисува останалото. Всеки може да види онова, което търси. „Снимките" се случват на момента пред очите на фотографа (евентуалните зрители, ако ги има) и на моделите. Тези работи са правени в едно от халетата на завода за фотохартия „Фохар", където Таки работи в края на живота си и откъде са взети въпросните рула върху които се експонират голите тела.

Въпреки своите нестандартни занимания, той никога не се отказва от класическата фотография. Винаги е носил фотапарат със себе си. Непрекъснато е снимал неща от заобикалящия го свят, които го вълнуват.[3] В края на живота си възнамерява да закупи компютър и дигитален апарат, за да вкара новите (за онова време) технологии в работата си. Това така и не се случва. Той не само не се е притеснявал от новостите, но и винаги ги включвал в работата си, за да излезе пред другите. Много често снимките не извървявали целия път до копирането им на хартия, а оставали на негатив. Това е причината много от тях да не са запазени днес. Направил е пълен и подробен опис на своя архив, а също и проект на албум.

Своите размисли върху работата на Такор споделя Бранимир Каранович: *Той ме впечатли с конструирането на лабораторна техника, която сам е комбини-*

[1] Устни сведения, взети от Рада Петкова на 4 април 2022 г.

[2] *Verginità* (film del 1974) – Enciclopedia di cinema (https://www.filmdb.it/en/film/verginita(1974) <посетен на: 13 април 2022 г.>).

[3] Устни сведения, взети от Виолета Кюрдян на 21 февруари 2022 г.

рал от обективи „Пентакон 6“ и специална светлина от реостати. С нейна помощ правеше голямоформатни копия на актова фотография и директни отпечатъци на тела върху фотохартия с помощта на химията. Снимаше свои приятелки млади балерини и не се задоволяваше с хубавите им фигури и класическата фотография, а го тормозеше идеята за представянето на телата в движение и експериментираше в тази посока.[4]

На много места може да се срещне твърдението, че телата на фотомоделите са увити във фотохартия, което не отговаря на истината. В действителност моделите са намазани с проявител и лягат директно върху големите платна. Експонацията става на светло в момента, а след това следва фиксаж.

Представата за идеите на Такор се допълва от разказите на Гаро Кешишян – фотограф, също арменец: *Фотографиите, които той правеше бяха предизвикани от разказа на един французин. Той измислено беше писал за една фотографка, която правела отпечатъци от тела на любовниците си. Таки започна да го прави реално – 10-метрови фотографии. Аз притежавам един негов оригинал, който оставих на жена ми. Във Варна знам за едно семейство, което притежават няколко негови работи. Таки беше под наем при тях. Аз също бях техен наемател и при тях ми беше ателието. Беше болен на темата за този страшен геноцид над арменците и това го убиваше. Докато работи, лудостите му стигат дотам, че рядко успяваше да повтори ескпериментите си. Често казваше: „Правя това с тия жени, но болката ми е по-голяма. По начина, по който бачкам не знам как да направя нещо, което да ме изчисти от тази болка.“ Какво ми трябваше, казах му: „Такор, аз знам как ще го направиш. Върху тая хартия десет метра отпечатваш голи арменки. След това взимаме няколко голи турци и ги наслагваме върху хартията по същия начин“. Той искаше да ме убие: „Ти ми разказа играта, ти ме отказа от цялата ми идея. Как може да го съчиняваш за секунди, а аз 20 години не мога да го измисля. Вече не мога да го направя, защото идеята е твоя“. Казвам му: „Дай да бъдем съавтори“, а той: „Не може да бъдем съавтори!“. Така се скарахме, после се сдобрихме.*

Запитан кога и как е направил първите отпечатъци, Такор отговаря: *1977–1978 г. Тогава ежедневно снимах скулптурите на Галин Малакчиев. Говореше се за Кристо, че опакова. Той е опаковал и жени. Аз също исках да опаковам една жена, но по фотографски път, тоест да имам нейните проекции. Да я имам триизмерна. Тя е намокрена, опакована в много тънка хартия, осветена на тъмно, проявена, фиксирана. Така постепенно започнах да правя някакви опити. Първите ми опити бяха ужасно абстрактни, защото нищо не си личеше. После нещата започнаха да се получават. Показах ги на Малакчиев и той ги хареса много. Другият човек, който ги хареса много беше скулпуторът Сашо Дяков. Харесваше ми това, че форматът е огромен. Всичко е едно към едно. Това е суперреализъм, но въпреки това ако платното виси в твоята стая, няма да се сетиш че това е жена ти* (Кунчев 2006: 3).

Отново самият Такор споделя защо е избрал именно този начин на снимане в интервю от 1995 г.: *Аз исках да изразя нежността си, любовта си към едно великолепно женско тяло. Искал съм да запазя спомена от един момент. Мислех си, че не снимам това, което съм видял, а това, което ще видя. Това е спомен в бъдещето. Възхищавах се от дивия езически танц, от нестинарките. Това беше в съзнанието ми, когато съм правил отпечатъците. В изкуството има нещо божествено... Горд съм, че изкуството ми не*

[4] Устни сведения, взети от Бранимир Каранович на 21 януари 2022 г.

е за много хора. Горд, съм че ние не сме на всеки километър... Аз исках да изразя понятията, идеите, а не реалността. Смятах, че по този начин лесно ще кажа истината на хората, дори истината за самите тях. Това не можех да направя със снимането на митинг или на манифестация, защото какъвто и текст да сложиш отдолу, ти манипулираш хората. При мен няма гледна точка, аз съм извън себе си, когато правя тези неща. Аз искам да използвам едно понятие. Все едно че, пиша мелодия, само че с помощта на фотографията, с помощта на изображението (Кунчев 2006: 3).

От това разбираме, че не става въпрос просто за полагане на голи тела (намазани с проявител върху фотохартия), а за философия – житейска и творческа, добре премислена и изживяна. Думите идват право от сърцето, те са искрени, неподправени и емоционални. Този начин на себеизразяване не е измислен от Такор, но му пасва най-добре и става негов визуален почерк. Тези, които са познавали Такор го определят като всеобхватна личност, ерудиция и човек със силна харизма. Той е бил страстен почитател на класическото италианско кино и също така голям франкофон. Владеел е отлично френски и турски език. Това е така, защото предците му, арменци са дошли от Анадолска Турция непосредствено преди геноцида през 1915 г. или около Балканските войни (1912–1913 г.)

Налице са и немалко изкуствоведски оценки за творчеството на Таки. Георги Лозанов описва впечатленията си от изложбата на Такор Кюрдян така: *Огромни късове фотографска хартия са запълнени с изображения, които просто не отвеждат наникъде. Липсват дори утехите на декоративността: работите са по-скоро грозновати, носят някаква несръчност, измъченост и незавършеност. Тук-таме се забелязват очертанията на голо женско тяло, но те влагат единствено доза еротичност в хаоса от усещания или може би точно обратното – отнемат възможността за такъв прочит. Еротичността е претопена в безполовостта на зачеването, в безбрежността на естеството. Чувства се усилие, нещо се е случило, обаче трудно може да се каже какво. Камерата е изчезнала, моделът и образът са се слели, получил се е чист образ-следа* (Лозанов 1989: 17).

Катерина Гаджева (изкуствовед) смята, че *Такор Кюрдян не остава вън, а буквално се "вмъква" вътре в изображението, става едновременно създател и участник в собствените си творби* (Гаджева 2019). *Отпечатъците на човешки тела върху фотография имат странното присъствие на нещо, което не е изцяло тук и същевременно не е напълно отсъстващо. Те проблясват като спомени. Иска ни се да разпознаем и да разчетем сцената, но с тъга разбираме, че това е невъзможно. Сякаш непрестанно сме изкушавани да дадем самоличност на всяка от фигурите върху отпечатъка, но в същото време абсолютно сме лишени от възможността да го сторим. Намираме се в състояние на копнеж към разпознаване и отказ от разпознаване* – пише Лъчезар Бояджиев-художник и изкуствовед. Статията му е особено ценна, защото съдържа снимки как се случва „снимането" по метода на Такор Кюрдян (Бояджиев 1995).

Далеч не всички оценки и квалификации за неговото творчество са така ласкави както гореспоменатите. Петър Боев, историк на българската фотография, пише: *В творчеството на Станка Цонкова, Такор Кюрдян и Антони Георгиев, дори Нели Гаврилова, прозвучават нотки на екзистенциализма, израз на идеята за абсурдността на човешкото битие, когато човекът е осъден да живее в атмосфера на страх, несигурност, отчуждение* (Боев 2000, 99). Също: *По това време в други пловдивски галерии участват с нетрадиционни изложби Станка Цонкова, Галина Ушева и посмъртно Такор Кюрдян (1946–1997). Неговите творби предават „персоналната идентичност" на човешки тела*

върху свитъци фотохартия. И всичко това се определя като „голямо изкуство“, един „алегоричен архетипен“ свят, някакво човешко състояние преди цивилизацията (Боев 2000: 99). *Такор Кюрдян, но и някои негови последователи, за да минат за новатори и авангардисти, създават творби, които представляват естетическа атрофия, хиперболизация на уродливото, фотография на абсурда.* Последното Боев е добавил в бележка към личния екземпляр от собствената си книга. Нормално е неговите разбирания и тези на Такор да се разминават тъй като става въпрос за различни поколения и различни типове хора. Според мен това се получава от неразбиране и оттам води до формулирането на прибързани заключения. Хубавото в случая е че двете тези могат да съжителстват независимо една от друга, тъй като в изкуството няма правилно и грешно схващане. Няма конкретни величини и понятия, както в точните науки, например. Може би Боев твърди тези неща, защото не е познавал в цялост творчеството на Такор, което не съдържа само абстракция и архетипи, а и стандартна класическа фотография.

Освен споменатите вече фотографи, негови близки са били Галин Малакчиев и Александър Дяков (скулптори), поетът Иван Пейчев, Бойко Калев (оператор) и др. Спомените на близки и приятели, негови колеги ни помагат да някаква степен да разкрием характера на Такор, който е неизменна част от неговата фотографска същност. Бранимир Каранович го е запомнил така: *Запознах се с него като приятел на Уша Цонкова в София през 1980 г. Това стана след Международния пленер в Пловдив, където бях с Уша и Гаро Кешишян. На връщане се задържах в София, където беше на квартира и Таки. Сещам се, че освен че живееше тежък живот, имаше и проблеми с белите дробове. Спрямо мен беше винаги отворен, сърдечен, духовит и като такъв беше любимец на своите колеги. Остава в спомените ми като талантлив и безкомпромисен творец*.[5]

Тези спомени са особено ценни, защото ни дават една друга, „външна“, гледна точка. Когато се говори и пише за българска история (това важи и за историята на фотографията) обичаме да се вглеждаме в себе си и ползваме само „вътрешна“ информация. Характерът на Такор е бил малко или много изтъкан от противоречия, както често се случва при творците. От една страна той е бил прям и откровен до болка, често дори груб, като не се нуждаел от ласкатели, но от друга приказлив и общителен. Не обичал посредствените неща и бил перфекционист до мозъка на костите си. В неговото ежедневие съжителствали творческият безпорядък и педантичността.

Според Антоан Божинов – фотограф и преподавател: *Такор Кюрдян страни от социално присъствие, рядко участва в национални конкурси и едновременно го има и го няма. Знае се, че е наблизо, но не се вижда. Обяснимо и човешко е да има по-саможиви хора, които не се чувстват комфортно сред глъчката, но тук като че ли има и друго. Той е влязъл в различния си свят по-надълбоко и това го затваря и завършва като същност. Премерил е социалните контакти до мястото, в което са част от това цяло* (Божинов 2020: 42–43).

Творчеството му е показвано немалко. С архетипи е илюстрирана книгата „Довереник на лунния стъклар. Пресъхнали думи, 1972–1989“ от 1995 г. на Симеон Димитров (режисьор, поет, драматург). Снимките са малко на брой и зле отпеча-

[5] Устни сведения взети от Бранимир Каранович на 21 февруари 2022 г.

тани, но тази малка книжка остава спомен за творчеството на Таки. Неговият начин на снимане е вдъхновен от разказ на френския писател Мишел Турние – „Саваните на Вероник" (вж. Турние 2003). Главната героиня Вероник първоначално само снима своя модел Ектор, но това не я задоволява. След поредицата от фотографски експерименти с увиване в платно и хиляди снимки, Ектор умира. За щастие фаталният край от литературното произведение не се повтаря в работата на Таки. Тези похвати използвани от него са без аналог в историята на фотографското изкуство. Силно напомня работата на френския художник Ив Клайн, чийто модели се мажат сами с боя и лягат върху платното.

Друг негов колега, Георги Нейков – фотограф, куратор и колекционер – разказва: *Познавам Такор от 80-те години на миналия век. Често ходех в ателието му да се видим и да поговорим. Бяхме заедно на Фотофеста в Хюстън. Там го снимах с известния фотограф Хорст Б. Хорст. Притежавам няколко негови работи, които съм си купил лично от него. Нещата, които правеше бяха уникални и интересни още тогава, по времето на соца, а сега когато вече го няма, имат съвсем друга стойност*.[6]

Всичките му творчески и други планове са прекъснати от ранната му смърт. Такор Кюрдян умира на 15 декември 1997 г. от мозъчен инсулт само на 51 години. Дъщеря му Виолета го описва така: *Живя само 51 години, но наситено, пълноценно и на бързи обороти, така както някои за сто години не могат. За него нямаше понятия като малко красота и малко любов, всичко беше сега, веднага. Щастлива съм, че имам такъв баща – разбира се, че ми се иска да не си беше отишъл толкова рано, но... Живот...*[7]

По повод една година от неговата смърт е публикувано възпоменание в „Литературен вестник" (ЛВ 1998). Там е поместен възпоменателен текст от Станка Цонкова – Уша и стихотворение посветено на Такор. С помощта на Борис Мисирков и Георги Богданов е организирано честване в КЕВА (Клуб за естетическо възпитание на артиста) на което всеки от посетителите може да види архетипи и да чуе автентични записи на гласа на Такор – интервюта за радиото.

Творчеството на Таки е показвано в редица изложби приживе, но и още толкова след смъртта му. Първата такава е от 1985 г. в гр. Несебър, следват: 1986 г. – Варна и 1988 г. – София. Следва още една, пак там, през 1989 г. в галерия на ул. „Раковски" № 108, заедно с два скулптори. По-късно негови творби са показвани на „Фотоваканция". Най-важна в кариерата на Такор е изявата му на Фотофеста в Хюстън през 1990 г. (Гаджева 2020,:381). Това е първото появяване на български фотографи зад Желязната завеса в една съвсем различна обществено-политическа и артистична среда. За Такор това и посещението му на Париж, са единствените му излизания извън България. За това събитие си спомня Гаро Кешишян: *С него живяхме в една стая цял месец в Америка. В България бяха дошли шефовете на Фотофеста. За съжаление проф. Фред Болдуин почина, но жена му Уенди е жива и още организира събитието. Ние бяхме поканени във второто издание. Става дума за 1989 г. Там с Таки сътворихме такива лудости, че мога да разказвам до утре. Бяхме в един мексикански ресторант. Таки излезе отвън и разстла творбите си на улицата. Виждам един великолепен висок мъж, облечен в черно, с бяла якичка. Таки говореше френски идеално и започва да обяснява как ги прави снимките, как намества зърната на жените в тъмното, как ги*

[6] Устни сведения, взети от Георги Нейков на 27 януари 2022 г.

[7] Устни сведения, взети от Виолета Кюрдян на 21 февруари 2022 г.

мажел, как ги събличал и т.н. Веднъж с фиксаж, веднъж с проявител – разказва всичко, вижда че онзи човек стои доста притеснен. Казва му: „Извинявайте, аз не Ви попитах, Вие с какво точно се занимавате, освен че имате интерес към фотографията?“. Човекът отговаря: „Аз съм епископът на Хюстън“. Таки пада на колене и искаше да му целуне ръка, защото арменците уважаваме хората, които са християни.[8]

Пет години по-късно е организирана самостоятелна изложба на Такор Кюрдян в галерия „Спектър“ (Лозанов 1995: 2). В по-ново време това са изложбите „Open Art Files: Записки и бележки под линия“ от 2019 г. с куратор Вера Млечевска и „Генеалогии на българското съвременно изкуство“. По този повод Станка Цонкова – Уша пише: *In memoriam – Taki, 2020. Споменавам Името Ти и Ти живееш... Такор Кюрдян – ТАКИ /1.II.1946–15.XII.1997/. ТАКИ заема уникално място във визуалната ни култура с неговите голямоформатни архетипи. Забравен от съвременниците си и непознат за поколенията след тях. Моето участие в изложбата е изцяло посветено на неговата памет с надежда за преоткриване, изследване и съхранение на неговото наследство... И си отиде, без да вдигаш шум... И липсата /отсъствието/ Ти ни прави още по-неспокойни, защото Ти си част от Бъдещето ни, от Самочувствието и Съвестта ни на творци... Отиде си с Царско Достойнство, оставяйки своето мощно, любовно послание: „Мъже, обичайте Жените така, както Таки Ги обичаше – Свободно и Красиво! Жени, обичайте Мъжете така, както Таки Ви обичаше!“... че в самота мре човекът – и неговото име става пепел...“ /слова на Блажения/.... Остават Делата му! Юли, 2020 г.*

Гаро Кешишян си спомня Такор така: *С Таки се запознах покрай Уша, а с нея – на международен пленер в Пловдив. Оказа се, че ние представляваме България. Тя ми каза: „Искам да те запозная с моя приятел Таки“ и ме заведе у тях в София. Отиваме там, звъним на вратата, а тя му се обадила, че води известния Гаро Кеш. Вратата се отваря и заварваме Таки да стои на колене в коридора, бие си главата в пътеката и вика: „Добре дошъл велики фотографе, добре дошъл, Гаро!“ Аз казах: „Вие какви сте, луди ли сте?“ След което с Таки продължихме нашите готини отношения много време. Влюбчив, луд избухлив, много чувствителен, луда работа. Не ми излиза от главата, защото е звезда. Би трябвало да се казва Таквор. Означава най-близкото нещо до Такавор. „Так“ е корона на арменски, а такавор означава цар. Таки е прякор. Имаше много нереализирани идеи и проекти. Липсва ми защото беше истински артист и луд, а не може да си артист без да си луд.*[9]

Божидар Кунчев пише: *Запознахме се една вечер в къщата на Иван Пейчев. Беше преди двадесет години. После се срещахме случайно тук и там по улиците на този „шумен и разблуден град“, докато случаят не ни събра отново. Този път при него, в малкото му жилище, което му служи и за студио. Около нас грациозно се движеха многото му котки, кръстени с библейски и арменски имена. Разговаряхме преди всичко за неговото изкуство, което бих определил като метафизика. Сътвореното от него вълнува, пренася те в реалност, по-възвишена от тази, която ни обкръжава. Телата, от които снема отпечатъците, се преобразяват във фигури, контури, видения. Те са мост към другото, към началото, към отвъдното, за което говори и Октавио Пас, когато обяснява какво е поезия. Такор Кюрдян. Артист до мозъка на костите. Художник. Човек, прене-*

[8] Устни сведения, взети от Гаро Кешишян на 4 май 2022 г

[9] Устни сведения, взети от Гаро Кешишян на 4 април 2022 г.

сăл несломимата виталност на древния си народ. И българин с двеста години повече от мен, както се изрази, защото какво знам аз за своите предци, а той е проучил участта на предците си, дошли някога в България. Беше хубава онази вечер, когато разговаряхме. По-хубава от мръсния сняг и навъсеното небе, защото бе преизпълнена с метафизика, каквото е, повтарям, неговото изкуство (Кунчев 1996: 3).

Творби на Такор са притежание на частни колекции в Италия, Франция, Финландия, Ирландия, Испания, Австралия и България (Азинян 2001) . За съжаление голяма част от архива му не е запазена. Остават спомените и неговите архетипи, като напомняне за едно отминало и същевременно неспиращо да тече време. Чрез своето изкуство Такор продължава да живее подобно на герой от песен на любимия му Шарл Азнавур.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Азинян 2001: Б. Азинян. *Арменската следа в българската фотография* (http://www.euro2001.net/index.shtml/issues/3_2001/index.shtml?page=photoatelie&file=photoatelie/photoatelie_74.html <посетен на:13.IV.2022 г.>).

Боев 2000: П. Боев. *Фотографското изкуство в България*. Ч. 2. *1945–1995*. София, 2000.

Божинов 2020: А. Божинов. *Голите снимки на социализма Кратък преглед на появата и утвърждаването на жанра в изобразителното изкуство.* – В: *Дзяло: Електронно списание в областта на хуманитаристиката, X–XXI в.*, 17, 2020.

Бояджиев 1995: *Л.* Бояджиев. *Такор Кюрдян: преди и след, но никога тогава*. – Във: *Фото*, 1, 1995, с. 18–20.

Гаджева 2019: К. Гаджева. *Изгубени в прехода* (https://openartfiles.bg/bg/topics/1316-lost-in-the-transition-to-democracy <посетен на: 13.IV.2022 г.>).

Гаджева 2020: К. Гаджева. *Първо представяне на български фотографи на световното биенале „Фотофест“ в Хюстън. Резултати и поуки.* – В: *Пътешествия (Изкуствоведски четения 2020).* Съст. Е. Мутафов, М. Куюмджиева. София, 2020, с. 378–389.

Кунчев, 1996: Б. Кунчев. *„Търсех една друга действителност“ – интервю с Такор Кюрдян.* – Във: *Век 21: либерален седмичник за култура и политика*, 6, 1996, с. 3.

Ландова 2001: М. *Л*андова – Уша. *Пеперуда в джоба*. – В: *Лик*, 9, 2001, с. 38–41.

ЛВ 1998: *Литературен вестник*, бр. 2 от 23–29.XII.1998 г.

Лозанов 1989: Г. *Л*озанов. *Студените води на съществуването.* – В: *Българско фото*, 3, 1989, с. 17–19.

Лозанов 1995: Г. *Л*озанов. *Чаршафите на Такор*. – В: *Култура: седмичник за изкуство, култура и публицистика*, 2, 1995, с. 2.

Турние 2003: М. Турние. *Саваните на Вероник*. – В: М. Турние. *Див петел (Разкази).* София, 2003.

ЦДА: Централен държавен архив, ф. 882, оп. 2, а.е. 121, 411, 466, 467.

S U M M A R Y

THAKOR KURDYAN – TAKI
25 YEARS LATER

Silvio Tomov

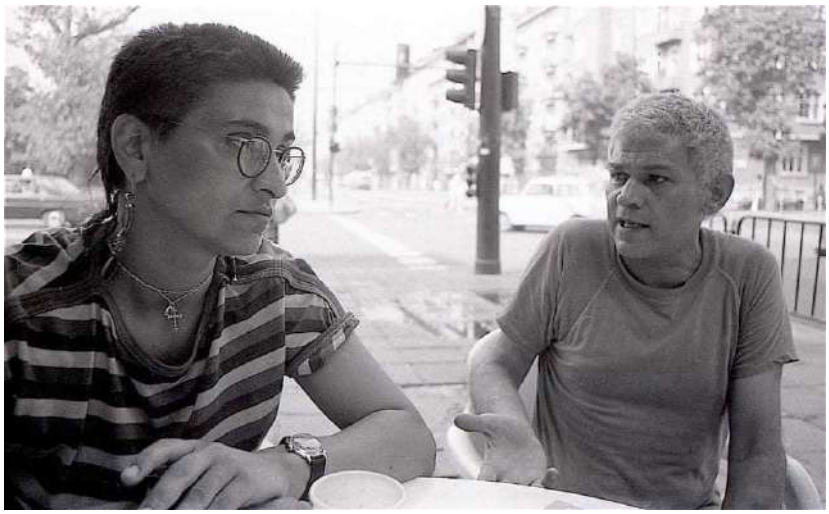
Takor Kurdian is a Bulgarian photographer, active during the 80`s and 90`s. He is most famous for his archetypes – prints of naked women on big sheets of photopaper. He had several exhibitions of his work in Bulgaria. One of his most notorious appearances is during the Houston Fotofest from 1990 in which he participated along with four other Bulgarian photographers. The article is based on text written about Takor, his interviews and memories of his friends and colleagues. The writing of this article was provoked by the fact that Takor and his work are unknown to the general public.

Ключови думи: *фотография, българска история, арменци, социализъм, преход*
Keywords: *photography, Bulgarian history, Armenians, socialism, postsocialism*

A B T O P

Силвио Томов
Исторически музей – Самоков
tomov_1996@abv.bg

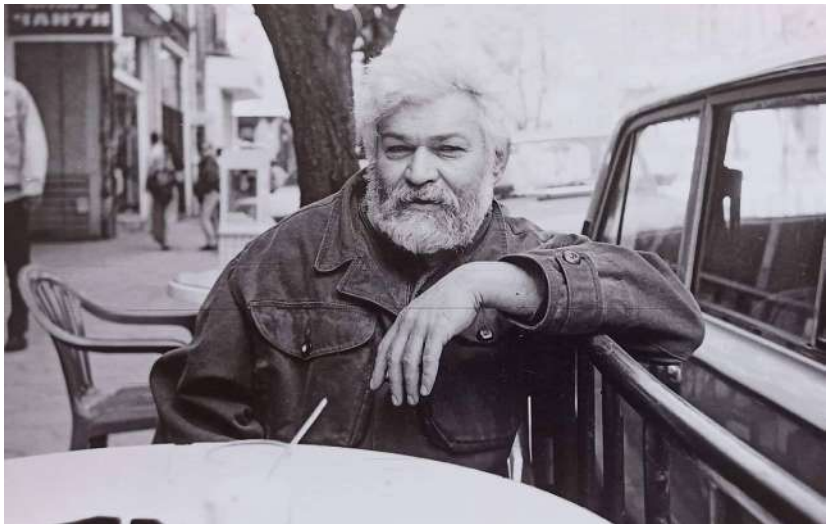
Silvio Tomov
Historical Museum – Samokov
tomov_1996@abv.bg

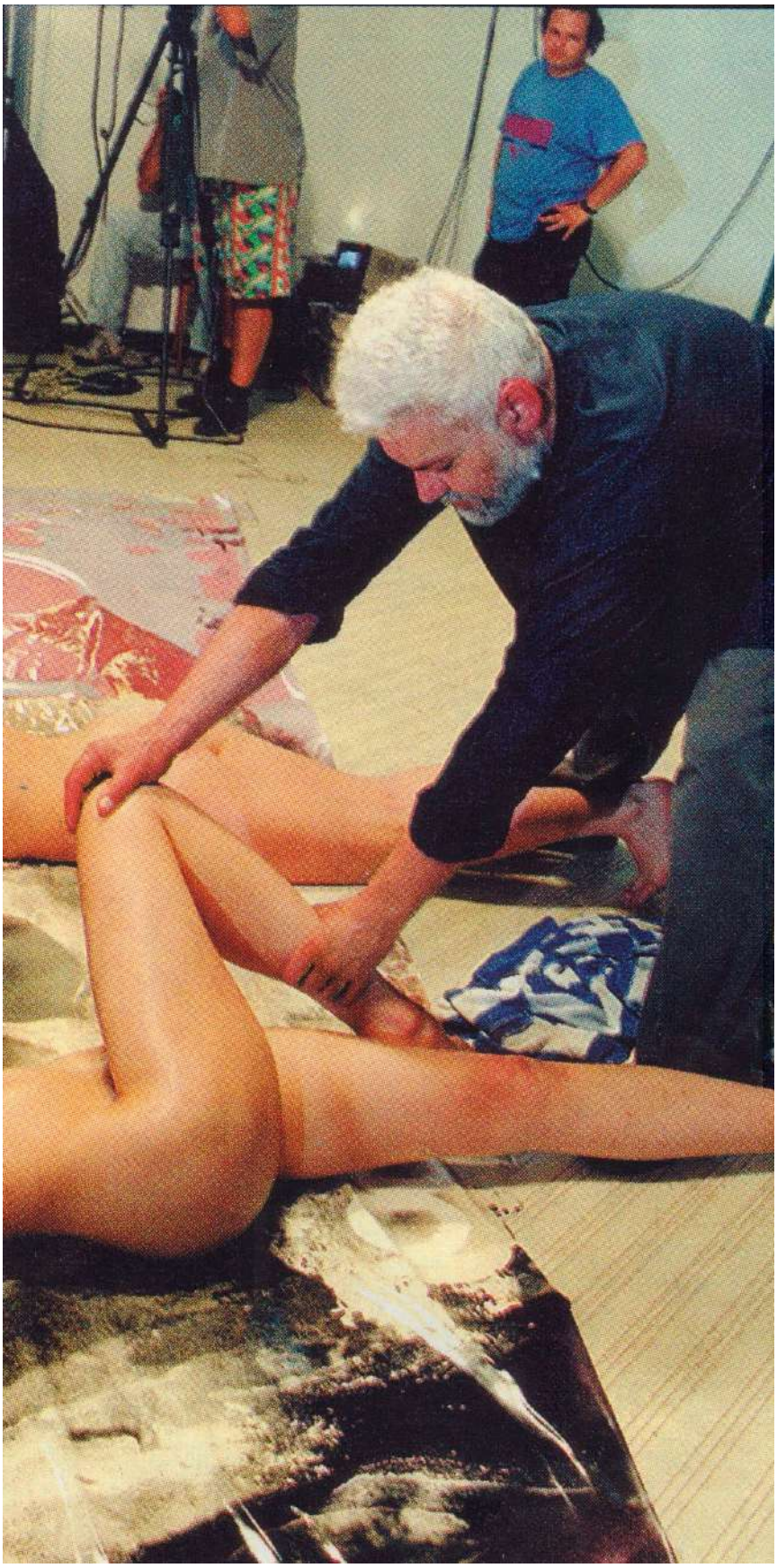
Фиг. 1. *Такор Кюрдян и Станка Цонкова – Уша (Автор: Бранимир Каранович, Варна, 1990 г.)*

Фиг. 2. *Такор Кюрдян (Автор: Бранимир Каранович, София, 1980 г.)*

Фиг. 3. *Такор Кюрдян (Автор: Надежда Чипева)*

Фиг. 4. *Създаване на архетипите, сп. „Фото“, 1995 г. (Автор: неизвестен)*

Фиг. 5. *Архетипи, част от Биеналето „Август в изкуството“, Варна, 2009 г. (Автор: Александър Николов)*

Фиг. 6. *Архетипи (Личен архив: Виолета Кюрдян)*

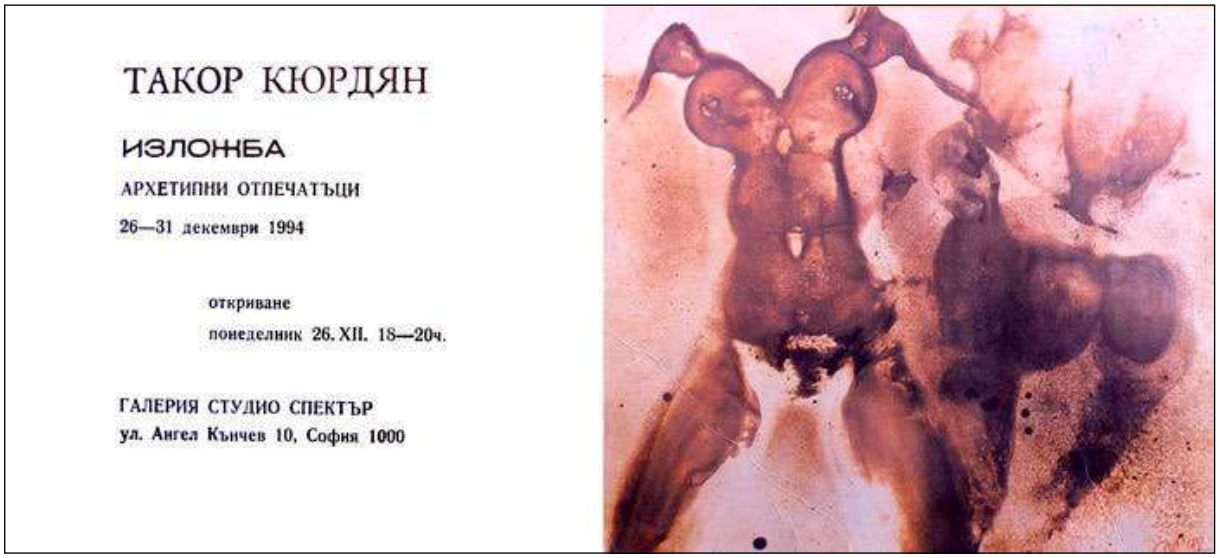
Фиг. 7. *Архетипи (Личен архив: Виолета Кюрдян)*

Фиг. 9. *Архетипи (Личен архив: Виолета Кюрдян)*

Фиг. 8. *Архетипи (Личен архив: Виолета Кюрдян)*

Фиг. 10. *Покана за изложба*

ЛЕОНИД АНДРЕЕВ

ТОЗИ, КОЙТО ПОЛУЧАВА ПЛЕСНИЦИ

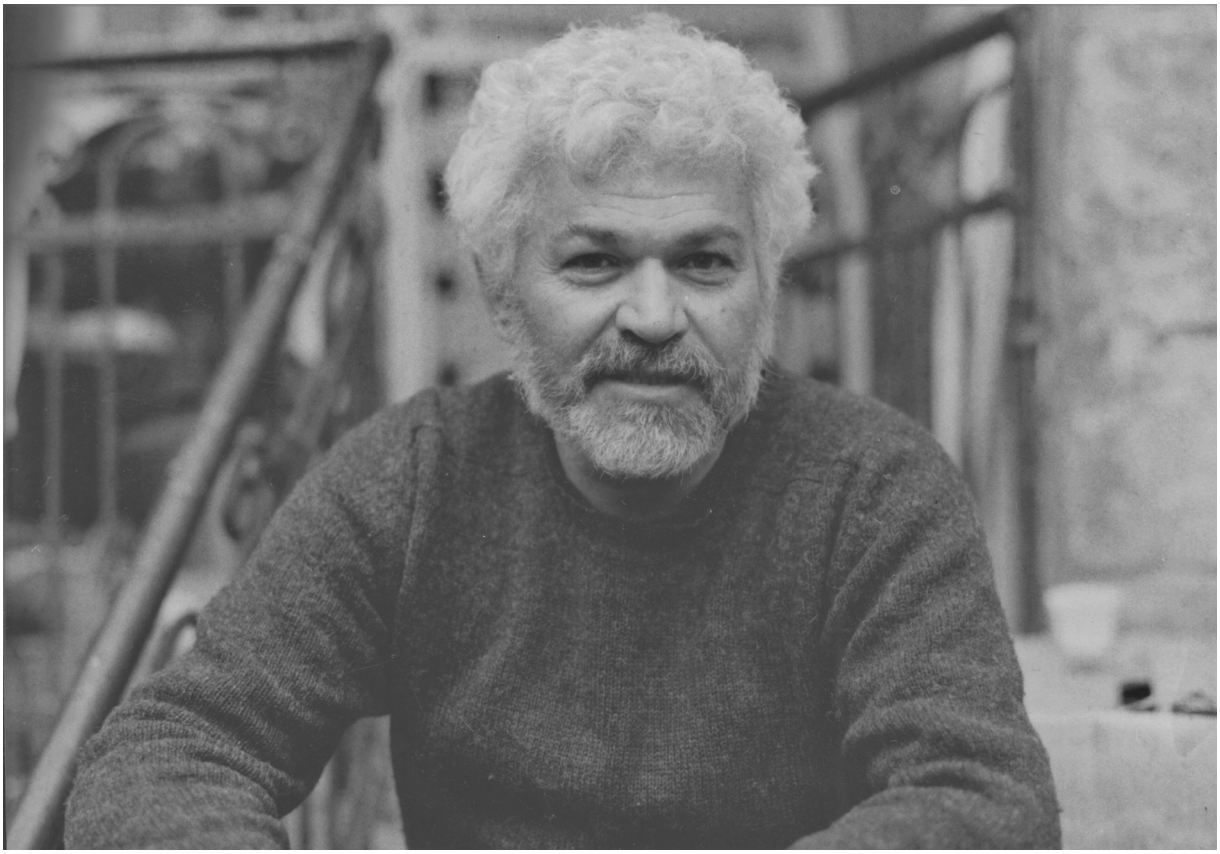
Постановка и превод – **БОРИСЛАВ ЧАКРИНОВ**
Сценография – **ВЕЧЕСЛАВ ПАРАПАНОВ**
Костюми – **ЕЛЕНА ИВАНОВА**
Музика – **КИРИЛ ДОНЧЕВ**
Драматург на постановката – **АНТОНИЯ КАРАКОСТОВА**

Консуела, ездачка /на афиша – "Царица на тангото с коне"/ ..... **КАРЛА РАХАЛ**
Граф Манчини, баща на Консуела ..... **АНТОНИЙ ГЕНОВ**
Този, клоун в цирка на Брике, /на афиша – "Този, който получава плестници"/ ..... **МИХАИЛ ПЕТРОВ**
Брике, /"Папа Брике"/, директор на цирка ..... **МАРИН ЯНЕВ**
Зинида, звероукротителка, жена на Брике ..... **АНЯ ПЕНЧЕВА**
Алфред Безано, жокей ..... **АНДРЕЙ БАТАШОВ**
Един човек в черно ..... **ВЛАДИМИР ПЕНЕВ**
Барон Реняр ..... **МАРИУС ДОНКИН**
Джим Джексън, клоун /"Слънцето на Джексон"/ ..... **САВА ХАШЪМОВ**
Тили, музикален клоун ..... **ПЛАМЕН ПЕЕВ**
Поли, музикален клоун ..... **КРАСИМИР НЕДЕВ**
Анри ..... **СТОЯН ПЕПЕЛАНОВ**
Томас ..... **ХРИСТО ЦВЕТКОВ**
Анжелика ..... **РОЗАЛИНА ПЕЙЧЕВА**

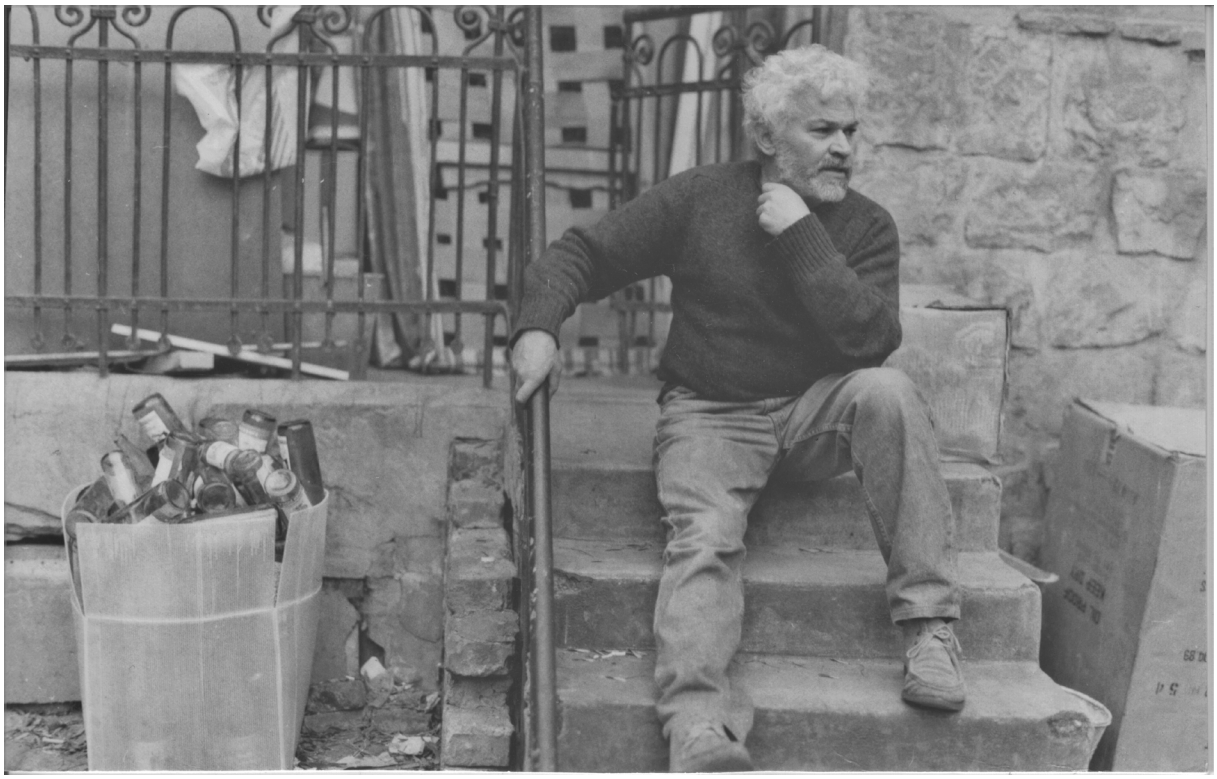
Действието се развива в един от големите градове на Франция

Асистент-режисьор – АЛЕКСАНДЪР БАЙНОВ
Помощник-режисьор – МЕГЛЕНА ДИМИТРОВА
Суфльор – ЮЛИЯ МАРКОВА
Антракт – 15 минути след първа част
Художник на програмата и плаката – СТЕФАН ДЕСПОДОВ
Фотограф – ТАКОР КЮРДЯН

Фиг. 11. *Театрален афиш*

Фиг. 11. *Такор Кюрдян (Автор: неизвестен)*

Фиг. 12. *Такор Кюрдян (Автор: неизвестен)*

ИЗКУСТВОЗНАНИЕ
ART STUDIES

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ИЗЛОЖБА ПО СЛУЧАЙ 100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НИКОЛАЙ БОЕВ

Христина Грозданова

Николай Боев е известен зоолог, орнитолог, учен на световно равнище, основоположник на опазването на природата и околната среда в България, един от първите илюстратори на научни издания у нас. „100 години от рождението на Николай Боев“ е изложба, организирана от Регионален исторически музей – София, в партньорство с Националния природонаучен музей при БАН, ДАФНИ и благодарение на проф. Златозар Боев, син на Николай Боев. В нея са показани избрани оригинални илюстрации, карикатури, декоративни проекти, рисунки, съхранени и предоставени от семейството. Те са представени в контекста на годишнината, посредством табла с фотографии, кратки биографични данни и информация за важния принос на Николай Боев.

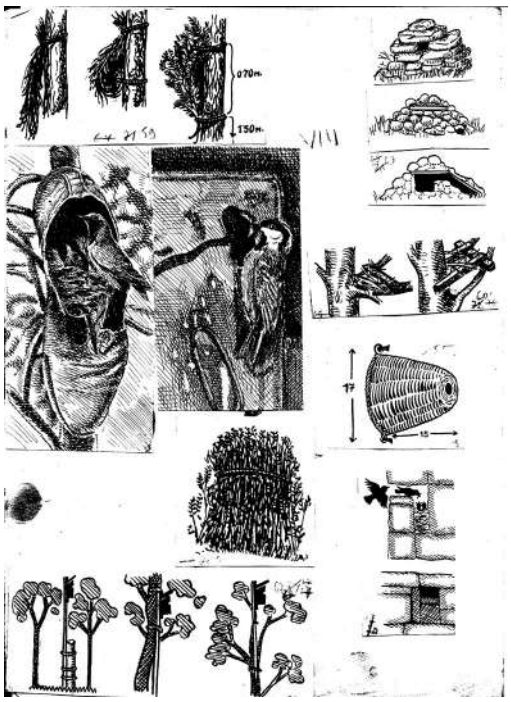
Многото издания – книги, статии, научни и научно-популярни трудове – са красноречиви доказателства за големия принос на Николай Боев в областта на науката и опазването на природата в България. Също така важни източници на информация са и публикациите, писани за него и многообразните му дейности, както по времето когато той работи най-активно, така и след смъртта му. За Николай Боев са писали също небеизвестни автори като Чавдар Ангелов – един от създателите на вестник „Наслука“ в края на 60-те години и дългогодишен редактор на списание „Лов и риболов“. Той многократно отдава заслужено внимание и почит на Николай Боев в свои публикации, като в една от тях пише: *„Според мен след Втората световна война България не е имала толкова известен и способен биолог като него“* (Ангелов 2008).

В своята книга „Живот ли бе да го опишеш“ д-р Петър Берон – известен изследовател и директор на Националния природонаучен музей от 1993 до 2005 г. – посвещава отделни части на видни учени от миналото, сред които е Николай Боев, за когото пише, че след смъртта на Павел Патев, остава най-изтъкнатият орнитолог у нас и бързо се утвърждава като най-изтъкнат природозащитник и популяризатор на науката. Сред многобройни статии посветени на личността и огромния принос на Николай Боев, написаното от Петър Берон се откроява със свободата и неофициалния език, непосредствения и личен разказ на

спомени: „Ние с Бешката се гаврехме безмилостно с най-малката грешка в неговите многобройни статии – отпечатали „колибари“, вместо „колибри“ – хайде при Боев да го подразним“ (Берон 2016).

Макар книгата на д-р Петър Берон да се откроява със своя художествен характер и любопитни забавни разкази, тя не е първата с подобна структура, посветена на личности с голям принос в областта на природните науки у нас. Още през 1997 г. академик Васил Големански и Димо Божков издават книгата „Бележити български зоолози“, където подробно и методично са описани основните етапи в професионалния път на Николай Боев – позициите, които е заемал, дейностите, отговорностите и постиженията му в съответните служби. Много от изданията съставени от него са не само изброени, но и анализирани в контекста на развитието на съответните области. Текстът, написан от една страна, с изследователска пунктуалност, също така разкрива лично отношение, уважение, обич и тъга от загубата на Николай Боев, като завършва с: „Той умира след дълго и мъчително боледуване на 12 ноември 1985 г. в София, без да може да види отпечатани втория том на „Червена книга на НР България: Животни“, за чието издаване мечтаеше, както и последната си научнопопулярна книга „Декоративни птици, излязла през 1986 г.“ (Големански, Божков 1997).

През същата година, в друг текст по повод отбелязването на 75 години от рождението на Николай Боев и в негова памет, проф. Николай Спасов – директор на Националния природонаучен музей, пише, че „неизкушен от кариерата и неоличващ се с практичност, Николай Боев“ не успява да публикува много от своите най-оригинални идеи и натрупани познания. Също така завършва с това, че „Николай Боев успя да зареди с идеи, знания и ентусиазъм много други хора около себе си“ (Спасов 1997: 6).

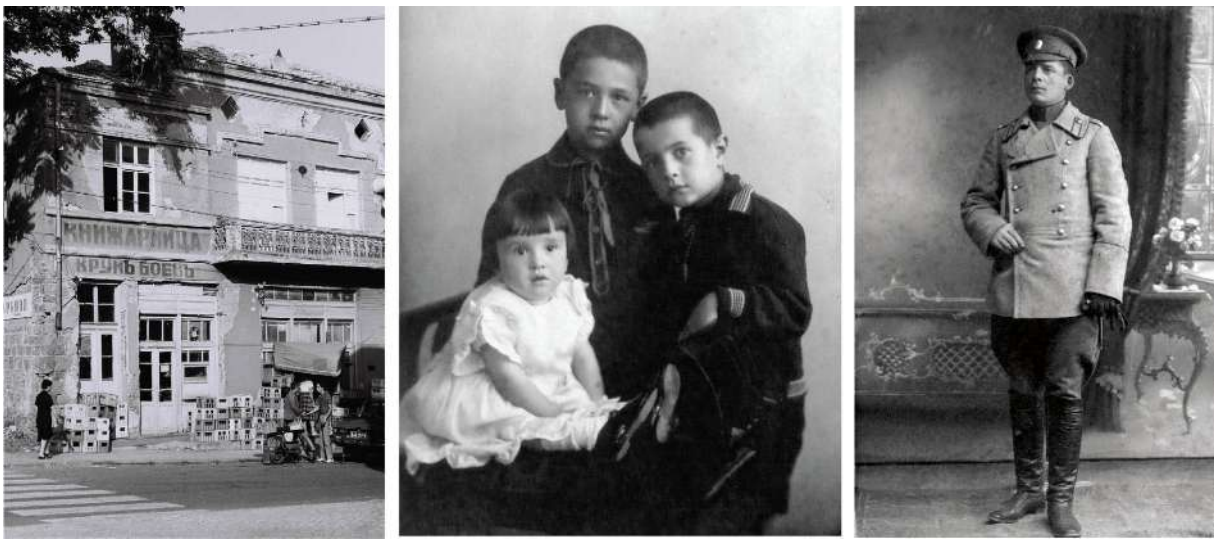
Фиг. 1. *Неиздадени рисунки на Николай Боев, подготвяни за изданиеза гнездилки и хранилки (Семеен архив)*

Съвсем не на последно място проф. Златозар Боев – синът на Николай Боев, който днес е сред най-уважаваните и признати учени у нас – е автор на множество материали, посветени на неговия баща. Сред тях особено любопитна е кратка статия за едно писмо от 60-те години, което открива в архивите на своя баща. Николай Боев пише на френски език до генерал Шарл дьо Гол, към когото се обръща с „Многоуважеми господин Президент“ и молба да разпореди да прекратят танковите военни маневри в природен резерват „Камарг“ (Боев, З. 1997а). Една от най-изчерпателните статии на проф. Златозар Боев с информация за живота, научната и професионална дейност на баща му е публикувана по случай честването на 75 години от рождението на Николай Боев (Боев, З. 1997б: 9–22), а последната подобна е от лятото на тази година и там се споменава ролята на Регионален исторически музей – София за тазгодишното подобаващо отбелязване на 100-годишнина (Боев, З. 2022: 38–49).

Фиг. 2. *Д-р Петър Берон, проф. Златозар Боев и архивна фотография на Николай Боев с катеричка (Снимка от откриването на изложбата в РИМ–София на 22 май 2022 г.)*

Николай Крумов Боев е роден на 8 май 1922 г. в гр. Айтос. Баща му – Крум Боев – е собственик на книжарница и издател на в. „Нов Айтос“. Майка му – Златка Боева – е учителка по френски и руски език във Варна. Николай Боев завършва Първа мъжка гимназия през 1941 г. През 1942–1943 г. служи като войник в 3-ти армейски артилерийски полк, гр. Шумен. След това, е приет да следва естествена история в Природо-математическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Избухва Втората световна война. Скоро след началото на първата учебна година, през ноември 1943 г., започват бомбардировките над София и студентите са разпуснати. Още тогава Николай Боев пише първото си писмо до Павел Патев, който по това време е директор на Зоологическата градина. Няколко години по-късно се запознава лично с него, а след това илюстрира знаменитата му книга „Птиците на България“. Николай Боев се дипломира през 1947 г. и през 1949 г. е назначен от Павел Патев за асистент в Зоологическата градина при БАН. Година по-късно е назначен като младши сътрудник в Зоологическия институт с музей при БАН. След това отново преминава към зоопарка и още веднъж в института, където продължава да работи до 1969 г.

Фиг. 3. а) *Къщата на семейство Боеви в гр. Айтос, юли 1987 г., със запазения надпис от книжарницата на Крум Боев;* ***б)*** *Николай Боев със сестра си и брат си Димка и Милко Боеви;* ***в)*** *Николай Боев като войник на срочна служба в 3-ти армейски артилерийски полк – Шумен, ок. 1942 г.*

Фиг. 4. *Николай Боев с колеги от Софийската зоологическа градина: директора проф. Кръстю Тулешков (2-ри ред), а втора отдясно наляво е Лиляна Михайлова – София, 1955 г.*

Фиг. 5. *Николай Боев с колеги от Софийската зоологическа градина: Кръстьо Тулешков, Лиляна Михайлова, Юрий Горелов – София, ок. 1958 г.*

През целия си професионален път на учен и изследовател, Николай Боев е ревностен защитник на природата. Той е автор на емблемата на Съюза за защита на родната природа и негов секретар от 1951 г. Членува също и в Комисията по защита на природата при БАН. Участва в работата на комисията по изработването на текста на *Закона за защита на природата*, обнародван в „Държавен вестник“ през 1967 г. По негова идея е издаден първият учебник за опазване на природата съставен, съвместно с Марин Тошков и Николай Виходцевски. Николай Боев популяризира успешно природозащитни идеи като автор на статии и член на редакционните колегии на списанията „Лов и риболов“, „Бодра смяна“, „Защита на природата“, „Наука и техника за младежта“, „Турист“, „Курорти“,

„Наша Родина“, „Природа и знание“, „Космос“, туристическия вестник „Ехо“, вестниците „Вечерни новини“ и „Септемврийче“, също и като консултант при Държавната кинематография – Студия за научно-популярни филми и член и на Висшия ловен съвет при Министерството на горите и горската промишленост.

Фиг. 6. *Николай Боев в състава на редакционната колегия на сп. „Лов и риболов“ – ок. 1969 г.*

Професионалните заслуги на Николай Боев в различни области на науката са многообразни. Той е автор на повече от 50 научни труда, 4 учебника, 29 научно-популярни книги и около 700 научно-популярни и публицистични статии. Той оставя ярък спомен и посредством преподавателската си дейност и личния контакт със студентите си. Изследователят води леции по зоогеография и специален курс по орнитология в Биологическия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Макар и известен сред специлаистите в своята област със своя научен и преподавателски принос, малцина знаят, че той сам е илюстрирал много издания и статии. Николай Боев е автор на илюстрациите за „Птиците на България“ на Павел Патев, 1950 г., илюстрациите за повечето му авторски книги, карикатури на знаменити учени, изследователи от цял свят, автор на декоративни проекти, рисунки на животни и др. По инициатива на Николай Боев и с негово участие е издадена „Червена книга на НР България“, първоначално в два тома. България е първата държава от източния блок със собствена национална червена книга. До тогава има само Червена книга на СССР.

Фиг. 7. *Николай Боев и проф. Чарториски на орнитологична експиедиция в Полша, 1960 г.*

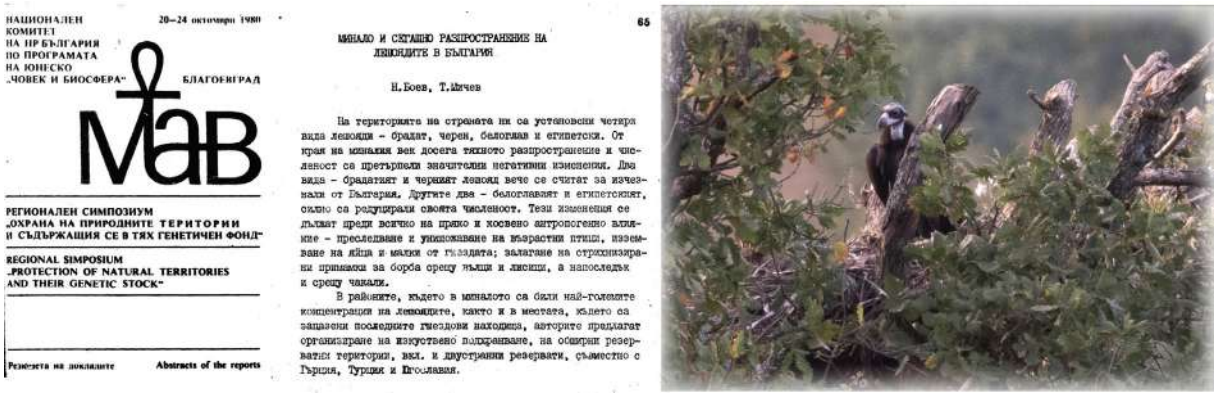
Фиг. 8. *Николай Боев в служебния кабинет в Софийската зоологическа градина – София*

Фиг. 9. *Орнитолозите Ласло Лайне, Николай Боев и Адамон Винокуров на 18-я Международен орнитологически конгрес – Москва, 16–24 май 1982 г.*

Името на учения се помни и до днес и продължава да вдъхновява следващите поколения изследователи и природозащитници. През 1980 г. в статия на Николай Боев и Таню Мичев за първи път публикуват и представят публично идеята за опазване на лешоядите - красиви, величествени, световно застрашени, почти изчезнали в България. Те предлагат конкретни природозащитни дейности, като много от тях се прилагат днес. През 2021 г. един от най-застрашените видове в света – черният лешояд се завърна в България. Благодарение на усилията на природозащитни организации от България и други европейски страни, два от пуснатите в Котленската планина черни лешояда загнездиха успешно и отгледаха малко, кръстено Мичев–Боев.

През юни 2021 г. Волфганг Баумгарт идва в България, посещава гр. Котел и района. Той е един от пионерите в изследването на лешоядите в България, работил активно тук през 60-те и 70-те години. Докато обикаляме с кола, скалистите места, той си спомня за запознанството си с Николай Боев и първите им срещи. Разказва как за първи път идва с влак от Германия, пристигна първо в Русе и се отправя към резервата Сребърна, където за първи път се среща с Николай Боев и стават приятели.

НАЦИОНАЛЕН КОМИТЕТ НА НР БЪЛГАРИЯ ПО ПРОГРАМАТА НА ЮНЕСКО „ЧОВЕК И БИОСФЕРА"

20–24 октомври 1980

БЛАГОЕВГРАД

МАВ

РЕГИОНАЛЕН СИМПОЗИУМ „ОХРАНА НА ПРИРОДНИТЕ ТЕРИТОРИИ И СЪДЪРЖАЩИЯ СЕ В ТЯХ ГЕНЕТИЧЕН ФОНД"

REGIONAL SIMPOSIUM „PROTECTION OF NATURAL TERRITORIES AND THEIR GENETIC STOCK"

Резюмета на докладите — Abstracts of the reports

65

МИНАЛО И СЕГАШНО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ЛЕШОЯДИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Н.Боев, Т.Мичев

На територията на страната ни са установени четири вида лешояди - брадат, черен, белоглав и египетски. От края на миналия век досега тяхното разпространение и численост са претърпели значителни негативни изменения. Два вида – брадатият и черният лешояд вече се считат за изчезнали от България. Другите два – белоглавият и египетският, силно са редуцирали своята численост. Тези изменения се дължат преди всичко на пряко и косвено антропогенно влияние – преследване и унищожаване на възрастни птици, изземване на яйца и малки от гнездата; залагане на стрихнизирани примамки за борба срещу вълци и лисици, а напоследък и срещу чакали.

В районите, където в миналото са били най-големите концентрации на лешоядите, както и в местата, където са запазени последните гнездови находища, авторите предлагат организиране на изкуствено подхранване, на общински резервати територии, вкл. и двустранни резервати, съвместно с Гърция, Турция и Югославия.

Фиг. 10. *Статията от 1980 г. и съвременни снимки на черни лешояди в Котленска планина*

По време на вълнуващото пътуване с Волфганг Баумгарт му разказваме и за изложбата с оригинални илюстрации на западни художници от колекция на Фердинанд, организирана от Регионален исторически музей – София, а часове преди да отлети обратно за Германия се срещаме отново, за да му подарим каталога от изложбата. [1]

Изложбата, с която отбелязваме 100 години от рождението на Николай Боев е осъществена благодарение на неговият син – проф. Златозар Боев, който не само съхранява голяма колекция от оригинални рисунки, документи и фотографии. Той също така оказва голяма и незаменима помощ в проучването и подбора на включените в изложбата материали. Представени са избрани архивни фотографии, представящи значими моменти от професионалния път на Николай Боев, като са идентифицирани и означени важни негови колеги и партньори. Този приносен характер на събитието и проучването е и причината голяма част от снимките, показани в изложбата да бъдат приложени и в настоящата публикация.

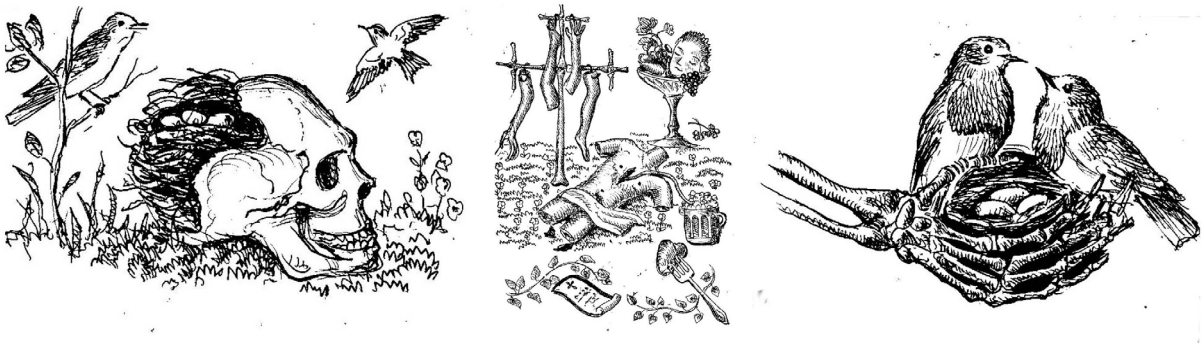
За първи път оригинални илюстрации на Николай Боев са показани в Първата годишна изложба на ДАФНИ през 2016 г. Там няколко избрани творби са включени като акцент и знак на почит и памет за основоположниците в областта у нас (Грозданова 2019). През 2018 г. повече оригинални рисунки на Николай Боев, както и ръкописа на първият български илюстриран определител, предоставени от Националния природонаучен музей при БАН, са представени в изложбата „Птиците в изкуството и цар Фердинанд“, организирана от Регионален исторически музей – София (Чулова-Маркова 2018).

Въпреки това, настоящата изложба разкрива неочаквана и непозната негова страна. В нея са показани избрани авторски илюстрации, скици, рисунки, декоративни проекти, предоставени от проф. Златозар Боев. Многообразието на неговите проекти и поставянето на фокуса върху художественото му творчество, действително изненадва дори специалистите и запознатите с личността и приноса на Николай Боев.

Историческите факти, биографията и архивните фотографии, оформени в табла, въвеждат посетителите в света на Николай Боев, следвайки една класическа хронологическа линия. Тя е разчупена от представените оригинални рисунки и илюстрации, обособени в няколко основни тематични части – рисунки и илюстрации на археологически артефакти, научни илюстрации на животни за специализирани и научно-популярни издания, свободни художествени интерпретации, рисунки видимо, посветени на теми, свързани с кръговрата в дивата природа, живота и смъртта, човешките стремежи, пороци и блянове.

Особено интересни са няколко цветни декоративни проекти, без съмнение, макар и индиректно, свързани с влиянието на сецесиона и развитието на декоративно-приложните изкуства, присъствието на растения и животни като мотиви. Тези няколко малки рисунки, са особено важни, тъй като влиянието на научната илюстрация и присъствието на натурата, като отправна точка и основа за декоративно-приложни проекти е познато и дефинирано. Интересно

[1] Спомените на Волфганг Баумгарт са записани от д-р Атанас Грозданов на 3 юни 2021 г. в гр. Котел по време на пътуване с д-р Емилиян Стойнов, директор на Фонд за дивата флора и фауна.

Фиг. 11. *Рисунки на Николай Боев (Семеен архив)*

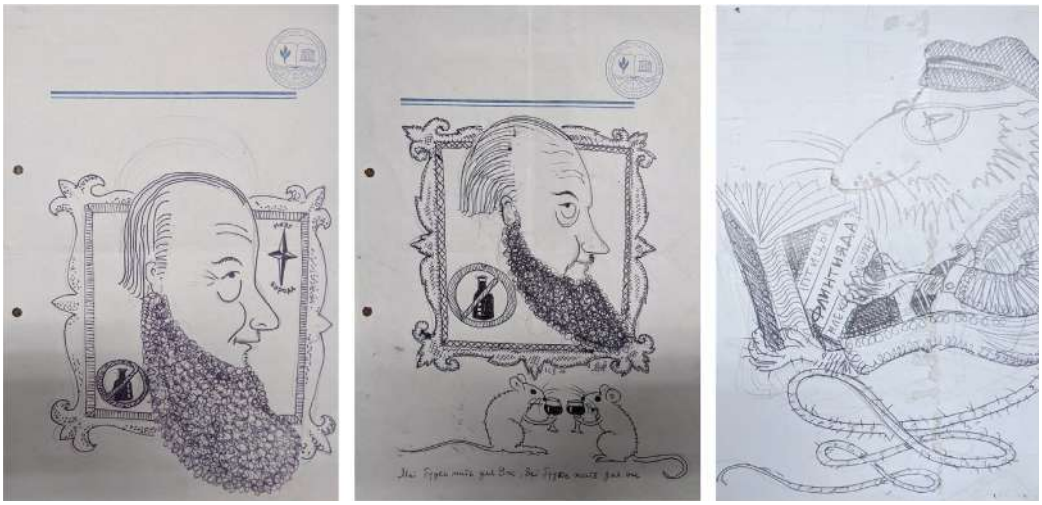

Фиг. 12. *Рисунки и проекти на Николай Боев (Семеен архив)*

е обратното видимо тук влияние върху свободните работи и най-лични рисунки на един изследовател.

Сред колекцията, запазено от семейството на Николай Боев се открояват голям брой карикатури – бързи скици, рисувани с молив или химикалка на листове от бележник. Малка част от тях имат надписи с имената на портретуваните – повечето знаменити изследователи от цял свят, с които без съмнение се е познавал. Някои от тях са рисувани по повече от веднъж, като често детайл вплетен в образа на изобразения или фона представлява препратка към специфичните му интереси и област на работа. Сред избраните и идентифицирани портрети са тези на: **Чандлър Робинс** – американски орнитолог (1918–2017 г.), член на Американския орнитологичен съюз (дн. Американско орнитологично дружество) от 1949 г., носител на множество награди и отличия за изследване и опазване на околната среда, сред които наградата за изключителни заслуги на Министерството на вътрешните работи на САЩ (1987 г.); **Андрджей Левандовски** – изследовател от Музей и институт по зоология към Полска академия на науките; **Джеймс Харисън** (1926–2003 г.) – британски орнитолог, работил в Природонаучния музей в Тринг, Хертфордшир, през 1966 г. ръководил английска орнитологична експедиция, автор на множество научни публикации и издания; **Владимир Флинт** (1924–2004 г.) – руски орнитолог, председател на Руския съюз за опазване на птиците, старши научен сътрудник в Зоологическия музей на Московския държавен университет с голям принос за опазването на околната среда. В изложбата са представени четири рисунки, свързани с него, като

любопитното е изобразяването на гризачи – плъхове, надигнали чаши червено вино под портрет на изследователя, поместен в стилизирана антикварна рамка, както и два портрета на Владимир Флинт, представен като плъх с характерни за един изискан изследовател атрибути – очила, шапка, елегантно облекло.

Фиг. 13. *Портрети на Владимир Флинт от Николай Боев (Семеен архив)*

Също идентифицирани и разпознаваеми са портретите на орнитолозите Бенгт Шьоген от Швеция, Антъни Ерскин от Канада, Ханс Шроте Молер от Дания. Портретите на индийския орнитолог **Салим Али** са интересни поради маркирането на тъмния цвят на кожата с щрих. **Франческо Пурой** – испански зоолог, изучавал основно мечките при гр. Леон, Испания е представен като тореадор, с традиционен декориран костюм, обувки и плащ в ръце.

Фиг. 14. *Портрети на Салим Али и Франческо Пурой от Николай Боев (Семеен архив)*

Сред всички останали се отличават с по-голям брой, особено внимание към детайлите и единствени оцветени, тези на италианския орнитолог **Среджо Фруджис** (1930–2009 г.) – един от основателите на Италианския център за орнитологични изследвания (CISO – 1976 г.) и списание Avocetta. Няколко рисунки представят едрия италианец като панда, с отличаващите го черти – къдрава коса

и очила. На него е посветено и кратко шеговито стихче на италиански език, написано под две от рисунки. Друга интерпретация на същия изследовател е карикатура, където той изобразен гол с чаша червено вино в ръка, яздещ мъжка зеленоглава патица.

Фиг. 15. *Портрети на Серджо Фруджис от Николай Боев (Семеен архив)*

В изложбата са обособени още няколко типа произведения. Сред тях любопитство будят още една поредица от стилизирани изображения на животни. Напълно различни от предните описани – декоративните. Съвършено различният подход е признак и за друго, вероятно конкретно предназначение. Те са подредени по няколко в лист, групирани, линеарни, рисунки, притежаващи всички качества и характеристики на добре премислен знак. Всеки ясно разпознаваем вид животно е изобразен с възможно най-малко детайли. Например без проблем, независимо специалист или любител, би могъл еднозначно да различни кафявата от бялата мечка, изобразени една до друга само с по три линии. Към момента не можем със сигурност да определим целта и произхода на тези рисунки, но предвид дългогодишната и разнообразна работа на Николай Боев не само в полето на тясно специализираната научна дейност, но и на много други и връзката му със зоопарка, хипотетично е много вероятно те да са били разработки за него.

Фиг. 16. *Проекти на Николай Боев (Семеен архив)*

Особено любопитни са две рисунки с туш, пейзажи. Те макар и изключения, разкриват вдъхновението, което Николай Боев открива в западната средновековна архитектура по време на своите многобройно пътешествия. В изложбата са включени две рисунки, които също са идентифицирани – уестминстърката катедрала и църквата „Санта Мария дел Мер".

Представени са също две карикатури – рисунки с молив, чиито автор не е известен. От семейните архивни фотографии можем да се ориентираме, че на тях той е представен в по-късната си възраст. На една от тях той е изобразен със своя колега и приятел на Владимир Бешков на мотоциклет. През 1986 г. в кратка статия в памет на починалия Николай Боев, той пише: „Завинаги се разделихме с Николай Боев. С една невероятно богата, разнообразна и противоречива личност. Той съчетаваше и апостолска вяра в идеите, заради които живееше, и хамлетовски съмнения в смисъла на живота, и вродения талант на голям писател и публицист, на художник и естет, и трагедията на мислител, изпреварил времето си, и кипящ хумор, готов да се разсмее над всичко и най-вече над себе си." Владимир Бешков, навярно като по-близък и често спътник на Николай Боев е сред малкото хора запознати и споменаващи рисуването сред многообразните му дейности (Бешков 1986).

Фиг. 17. *Рисунки, карикатури на Николай Боев. Карикатура на Николай Боев и карикатура на Николай Боев и Владимир Бешков на мотоциклет (Неизвестен автор)*

Другата е карикатура на Николай Боев изобразен в цял ръст, в профил. Рисунката на едрия мъж, с рошава коса и гъсти мустаци отлично импонира на едно описание, което е документирано по време на последното пътуване на настоящата изложба по случай годишнината. По време на пътуването изложбата до Котел, преди откриването и там в навечерието на друго честване в града по повод 155 години от смъртта на Г. С. Раковски, бяха документирани още няколко лични спомена за Николай Боев. Собственичката на една от най-големите и популярни къщи за гости в центъра на града – „Лефтеровата къща" – Иванка Лефтерова, при която бяхме отседнали, въодушевена от гостуването на изложбата в града, ни разказа за познанството си с Николай Боев и за делата на покойния ѝ

съпруг – ловец, с него. С усмивка и умиление тя разказа Боев, който бил много дебел и дори си купувал терлички, когато идвал в Котел, за да му е по-удобно и да не си обува обувките. Също така разказва забавна история за това как мъжете от местната ловна дружинка веднъж го почерпили с месо от мечка, за да се пошегуват с вече изтъкнатия природозащитник и техен приятел.[2]

Това пътуване е последното представяне на изложбата от поредица такива в страната. Изложбата по случай честването на 100 години от рождението на Николай Боев, достоен човек, зоолог и допринесъл за развитието на науката и опазването на природата у нас, както и за достойното представяне на страната ни в контекста на общото развитие в Европа и света, е организирана от Регионален исторически музей – София и е представена първо там от 26 май до 30 юни 2022 г. Изложбата е открита от директора на музея – доц. Венета Ханджийска-Янкулова, чиято подкрепа и доверие са в основата на осъществяването на всички последващи събития. Също така участват проф. Павел Стоев (директорът на Националния природонаучен музей) и Георги Пчеларов (председател на ДАФНИ) които представят не за първи път партньорството на трите институции. Проф. Златозар Боев, синът на Николай Боев, започва с встъпителни слова за подготовката и осъществяването на изложбата и поставя началото на поредица от лични разкази и спомени за знаменития учен. След него думата на акад. Васил Големански, след когото също разказва свои лични спомени и случки забележителният и сладкодумен проф. д-р Петър Берон. Христо Панчев, съветник в Министерство на околната среда и водите, като представител на министъра Борислав Сандов също оказва уважение и почит към паметта на Николай Боев и изложбата.

Фиг. 18. *Д-р Петър Берон, проф. Златозар Боев, акад. Васил Големански, Христина Грозданова, доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова, Георги Пчеларов, проф. Павел Стоев на откриването на изложбата в РИМ–София*

[2] Спомените на Иванка Лефтерова са записани на видео на 8 октомври 2022 г. в нейната къща.

Фиг. 19. *Проф. Златозар Боев и д-р Емилиян Стойнов на откриването на изложбата в РИМ–София*

Фиг. 20. *Откриването на изложбата в РИМ–София*

От 4 до 15 юли изложбата е експонирана в централната сграда на БАН, където също се радва на голям интерес и положителни коментари. През лятото без всякакво съмнение най-подходящото място за още едно представяне и достигане до възможно по-широк кръг от публика са морските дестинации, сред които у нас в момента Бургас все по-красноречиво се откроява като важно средище на културни събития. Предвид факта, че градът също така има дългогодишна история като едно от най-ценните места в България по отношение на биоразнообразието и защитените територии, също така и особено важен и активен център на природозащита, възможността изложбата да бъде представена именно там и в подобен активен, посещаван период е много важна. От 8 до 22 август 2022 г. тя гостува в Културен център „Морско казино Бургас“. Там тя достига до много широк кръг от публики на първо място благодарение на съдействието на колегите там, също така на подкрепата от страна на Природонаучен музей – Бургас, а също и на щастливото обстоятелство, че периода и локацията са същите като тези на добилата особено голяма популярност гостуваща изложба с графики на Пикасо. Поради все още спазваните препоръки и противоепидемични мерки, там, както и при останалите гостувания на изложбата, не се организира официално откриване. Въпреки това първата вечер там е символично отбелязана и се превръща в повод за среща на част от спомогналите за осъществяването. Специален гост е д-р Петър Янков, един от несъмнено най-заслужилите съвременни български орнитолози и природозащитници. Благодарение на съдействието на НЧ „Васил Левски – 1869 г.“, на Цветелина Драгиева – секретар на читалището, както и на местната община, изложбата достига в родния град на Николай Боев – Айтос. От 29 август до 22 септември 2022 г. е експонирана във възможно най-посещаваното място – ритуалната за на община Айтос. Там представената информация, събраните фотографии и картини, събуждат спомена за един роден там българин, пътувал по целия свят, допринесъл за по-доброто бъдеще и опазването на нашата природа, помнен и вдъхновяващ до днес. Също с помощта на колегите от родния му град, изложбата е транспортирана и представена в гр. Котел, където неговото дело има последователи и днес. Там тя е приета от Природонаучен музей – Котел, където гостува от 11 до 28 октомври 2022 г. и благодарение на директора на музея – Захари Стоянов – и там изложбата достига до възможно най-много посетители, туристи и ученици от града.

Фиг. 21. *4–25 юли 2022 г. – Централно фоайе на БАН*

Фиг. 22. *Петър Янков на представянето на изложбата в културния център „Морско казино – Бургас“*

Фиг. 23. *Изложбата остава в културния център „Морско казино – Бургас“ от 8 до 20 август 2022 г.*

Фиг. 24. *От 29 август до 22 септември 2022 г. – Ритуалната зала на община Айтос, благодарение на съдействието на НЧ „Васил Левски – 1869 г.“*

Така тя завършва своя път, представянето на предвидените места в страната, където и Николай Боев е оставил своята следа, за да се завърне обратно в София, където на 1 ноември 2022 г. по случай деня на Народните будители ще бъде експонирана в Националния природонаучен музей при БАН. Благодарение на директора – проф. Павел Стоев – по случай празника музеят инвестира в подготовката на ново, осъвременено издание на книгата на Николай Боев „Докато пеят чучулигите“ (Боев, Н. 1971). Идеята за това издание, както и тази за организирането на самата изложба в памет на Николай Боев и по повод честването на 100 години от рождението му, е на Георги Пчеларов – председател на ДАФНИ. С присъщата му упоритост, след поредица от отложени и за съжаление неосъществени събития през изминалите вече повече от две години на кризи, той съумя да мотивира всички благодарение, на които описаните събития се превърнаха в реалност. Наследниците на Николай Боев предоставят както възможността оригиналните рисунки, семейна ценност, да бъдат показани в изложбата и да посетят в оригинал изброените места в страната. Също така предоставят правата за публикуването на ново, второ издание на книгата. В него са включени подготвени специално за случая илюстрации, вдъхновени от текстовете и делото на Николай Боев. Те са на художниците от ДАФНИ – Асен Игнатов, Венцислав Кръстев, Георги Пчеларов, Деница Пенева и Златозар З. Боев – внукът на Николай Боев (Боев, Н. 2022).

Фиг. 25. *Корицата на новото издание на „Докато пеят чучулигите“*

През 2023 г. изложбата ще бъде представена и в Природонаучния музей в Пловдив, където също ще се продава и новото издание на „Докато пеят чучулигите“.

Изложбата, организирана по случай 100-годишнина от рождението на Николай Боев, макар и съвсем класическа по отношение на кураторския подход, включваща традиционните методи и съдържание (история, архивни фотографии, рисунки), е важна и приносна със своето съдържание. От една страна в нея

за първи път е разкрита една по-малко позната страна на Николай Боев, като са експонирани непоказвани до момента негови творби. Разбира се на първо място той остава учен и изследовател, но предвид преплитането на науката и изкуството, както преди сто години, така и днес, е важно представянето на неговите илюстрации и разглеждането им в контекста на развитието на научните издания в България. Част от илюстрациите са вдъхновени, заимствани, някои дори са копирани от чуждестранни издания. Това е характерна практика, която остава често срещана още дълго в България не само в областта на научните издания, но и във всички други. Дори тези рисунки, запазили щриха, темперамента, отпечатъка на Николай Боев, са важни по отношение на историята и паметта за стъпките, пътят, който основоположниците в дадена област изминават, за да изведат и достойно да представят нашата страна сред останалите в Европа и света. Големият брой авторски рисунки и илюстрации, многообразието от теми и художествени подходи, са изненадващо много предвид факта, че макар фокусът на настоящата изложба да е такъв, не бива да забравяме, че Николай Боев е на първо място учен, изследовател на особено високо равнище. Представянето на изложбата посветена на една забележителна личност, достигането на информацията за постигнатото и съхраненото, за делата, намиращи продължители и днес, има за цел не само да окаже заслужена и подобаваща почит, но също така да бъде вдъхновяваща, мотивираща. Ако тя даде надежда и кураж на дори едно дете или млад човек да се бори за мечтите и целите си, разкривайки му силата и влиянието на един българин роден преди сто години в гр. Айтос, обиколил света, споменаван и до днес в наши и чуждестранни публикации, запомнен с добро на безброй места, допринесъл и влияещ дори днес, макар и след смъртта си, то тя е изпълнила своите цели.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Ангелов 2008: Ч. Ангелов. *Световноизвестен биолог популяризира лова.* – В: *Наслука*, 27, 2008, с. 2–6.

Берон 2016: П. Берон. *Живот ли бе да го опишеш*. Ч. 3. София, 2016.

Бешков 1986: В. Бешков. *In memoriam*. – В: *Защита на природата*, 1, 1986, с. 29–33.

Боев, З. 1997а: З. Боев. *Българин пише писмо до генерал Дьо Гол.* София, 1997.

Боев, З. 1997б: З. Боев. *75 години от рождението на Николай Боев – основоположник на съвременната природозащита в България.* – In: *Historia naturalis bulgasrica*, 8, 1997, с. 9–22.

Боев, З. 2022: З. Боев. *100 години от рождението на зоолога Николай Боев. Най-добрият приятел на птиците.* – В: *Лов и риболов*, 7, 2022, с. 38–49.

Боев, Н. 1971: Н. Боев. *Докато пеят чучулигите.* София, 1971.

Боев, Н. 2022: Н. Боев. *Докато пеят чучулигите.* Второ издание. София, 2022.

Големански, Божков 1997: В. Големански, Д. Божков. *Бележити български зоолози*. София, 1997.

Грозданова 2019: Хр. Грозданова. *ДАФНИ – Дружество на анималисти, флористи и научни илюстратори.* – В: *Българска наука*, 22 август 2019 (https://nauka.bg/dafni-animalisti-floristi-nauchni-ilyustratori/ <посл. посетен на: 11.IX.2022 г.>).

Спасов 1997: Н. Спасов. *Николай Боев – in memoriam (1922–1985).* – In: *Historia naturalis bulgasrica*, 8, 1997, с. 6–7.

Чулова-Маркова 2018: Д. Чулова-Маркова. *Птиците в изкуството*. – В: *Култура*, 21.09.2018 (https://kultura.bg/web/%D0%BF%D1%82%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BE/<посл. посетен на: 10.IX.2022 г.>).

S U M M A R Y

EXHIBITION ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF NIKOLAY BOEV

Hristina Grozdanova

Nikolay Boev is a famous zoologist, ornithologist, world-class scientist, founder of nature and environment protection in Bulgaria, one of the first illustrators of scientific publications in our country. "100 years since the birth of Nikolay Boev" is an exhibition organized by the Regional History Museum – Sofia, in partnership with the National Museum of Natural History at the BAS, SAFSI (The Society of Animal, Floral and Scientific Illustrators) and thanks to prof. Zlatozar Boev, son of Nikolay Boev. In the exhibition are shown selected original illustrations, caricature, decorative designs, drawings, stored and provided by the family. They are presented in the context of the anniversary, among panels with photographs, short biography and information about the important contribution of Nikolay Boev for the science.

For the first time, original illustrations by Nikolay Boev were shown in the First Annual Exhibition of SAFSI, in the Leventis Hall in the National Museum of Natural History, in 2016. Several selected works were included as an accent and a mark of respect and memory for the founders of the field in our country. In 2018, more original drawings by Nikolay Boev, as well as the manuscript of the first Bulgarian illustrated determinant, provided by the National Museum of Natural History, were presented in the exhibition "Birds in art and Tsar Ferdinand" organized in the Regional History Museum – Sofia.

However, the current exhibition reveals an unexpected and unknown side of him. It shows selected author's illustrations, sketches, drawings, decorative projects and caricatures provided by Prof. Zlatozar Boev. The diversity of his projects and the focus on the artistic creation of Nikolay Boev really surprises even specialists and those familiar with the personality and his contribution to science, education and nature conservation.

The personality Nikolay Boev remains remembered to this day and his work continues. The exhibition is also presented in places related to him, such as his hometown – Aytos and in Kotel, where Nikolay Boev played a major role for the creation of the National Museum of Natural History. The exhibition was shown as well in Burgas and Plovdiv.

Ключови думи: *илюстрация, история, опазване на природата*
Key words: *illustration, history, nature conservation*

A B T O P

Христина Грозданова
Регионален исторически музей – София
hristinart@gmail.com

Hristina Grozdanova
Regional History Museum – Sofia
hristinart@gmail.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

НАУЧНАТА ИЛЮСТРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ОТ XIX ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК И НЕЙНОТО МЯСТО В НАУЧНИТЕ ИЗДАНИЯ И ОТВЪД ТЯХ

Христина Грозданова

От първите, все още учебни изследвания, част от обучението в Националната художествена академия (НХА) до днес някои от най-интересните търсения в работата ми остават свързани с научната илюстрация. Макар през последните няколко години фокусът на проучванията ми да е поставен основно върху строго научните издания и техните специфики, то в българското изкуство още от XIX век чак до днес научната илюстрация продължава да бъде допирна точка между привидно отдалечените светове на науката и изкуството. От една страна това твърдение, което съм представила вече не веднъж в увода на предходни проучвания като докладите в докторантски конференции в НХА „За началото на научната илюстрация в България“, „Тематични и художествени тенденции в съвременната българска научна илюстрация“, доклад „За Фердинанд, музейното дело и оригиналните илюстрации на едно от най-престижните орнитологични издания в България“ в Национална научна конференция „90 години Музеят на София“, остава актуално в контекста на няколко събития от изминалата 2022 г. По случай 100 години от рождението на Николай Боев в Регионален исторически музей – София бе представена изложба, която в последствие гостува в музеи в други градове. Тя представи Николай Боев не само в качеството му на значима личност, учен и изследовател, но и на художник. Макар и любител, рисуващ само за свое удоволствие, без претенции за навлизане в полето на изкуството, той е автор на голям брой интересни и убедителни портретни шаржове, които въпреки всичко имат не само документална, но и художествена стойност. Във връзка с отбелязването на същата годишнина в Националния природонаучен музей при БАН в Денят на народните будители бе представено ново, второ издание на книгата на Николай Боев „Докато пеят чучулигите“. В книгата са включени художествени илюстрации на илюстратори, работещи основно за научни и научно-популярни издания. На 22 ноември 2022 г. на откриването на „Биенале на илюстрацията“, в което са представени 227 избрани творби на 115 автори от общо подадените тази година 772 произведения от 290 съвременни български художници, Мирослав Боршош, зам.-кмет по направление „Култура, образование, спорт и младежки дейности“ на Столична община връчва на Георги

Пчеларов наградата за цялостно творчество. Получавайки я, художникът, биолог по образование, председател на Дружеството на анималистите, флористите и научните илюстратори, с благодарност и искрена радост отдава полученото признание не само на своя принос, но и на обособяването на научната илюстрация у нас през последните години, все по-честото и присъствие в художествени изложби и повишаването на интереса към нея.

В контекста на това, че темата за научната илюстрация в България добива все по-голяма популярност, въпросите свързани с нейните граници и дефиниции също остава интересен. През 2013 г. при един от първите си опити в полето на изкуствознанието и теорията на изкуствата, в отговор на поставена учебна задача, съм опитала да приложа основните понятия на Хайнрих Вьолфлин. С оглед на това да систематизирам типове научна илюстрация спрямо неговите определения за линеарно и живописно, достигайки до проблема за принципно различен интерес на художника към света, преминавайки към осезателните и визуални стойности в рисунката, споменавам, че навярно рисунките на всички биолози, работещи в полето на научната илюстрация се определят от осезателни стойности, а рисунките на мравки на Иван Лазаров се определят от визуални стойности.

В следващите си проучвания, в дипломната си работа и в споменатите по-горе доклади, отделям значително повече внимание на историята и някои тенденции в развитието на научната илюстрация, най-вече в западна Европа и САЩ. От една страна това се дължи на наличието на повече литература по тези въпроси, но също така и на липсата на предходни изследвания за мястото на научната илюстрация в България. Повечето изследвания, посветени на илюстрацията, както български, така и чуждестранни, анализират значително повече примери свързани с оформлението на художествена литература и детски издания. Едно от малкото места, където се споменава научната илюстрация, е „Книгата през вековете“ на Васил Йончев от 1972 г., където той разглежда илюстрацията като важна съставна част от книгата и се спира подробно на нейните функции и характеристики (Йончев 1976). Той разграничава научната илюстрация от техническата, както и от тази, предназначена за учебници. Също така едва през втората половина на XIX век научната илюстрация у нас се обособява по-категорично, както в изложбения живот и в частност ежегодните изложби на СБХ от 70-те до началото на 90-те години на XX век, така и в художественото образование – в Националната художествена академия.

Въпреки това десетилетия наред границите на научната илюстрация в България остават неясни и това всъщност е една от нейните специфики. Преобладаващото присъствие на учените, които в някои случаи за удоволствие, а друг път по неволя, се оказват илюстратори и автори на визуализациите на своите проучвания е една трайно присъстваща тенденция. Тя е свързана именно с липсата на традиции, присъщи за други европейски страни, липсата опит и практика, както в образователната система, така и в книгоиздаването.

Навярно е невъзможно еднозначно да поставим научната илюстрация в България в съвсем конкретни рамки. Изборът на всяка една възможна дефиниция би изключил някои особено интересни аспекти на едно подобно изследване, поради което оптимално би било разглеждането на избрани примери за появата и редуването на дадени тенденции във времето.

Без всякакво съмнение един от сигурните подходи за назоваването на дадено изображение научна илюстрация е неговото присъствие в научно издание.

Тогава то успешно изпълнява своите функции и отговаря на изискванията на даден колектив от специалисти в конкретна научна област. Това е особено важна изходна точка по отношение на разглеждането както на научната илюстрация в България, така и изобщо. Броят на научните издания, където можем да открием изображения поясняващи текста е необозрим. Въпреки това привидно голямото количество визуален материал, който подлежи на събиране, анализ и изследване, всъщност би могъл да бъде обобщен в няколко основни подразделения и да бъде представен посредством избрани представителни примери.

Друг възможен подход би поставил акцента върху специализираното художествено образование на авторите на изображенията с оглед на това те еднозначно да бъдат разглеждани като художествени произведения, макар и подчинени на определено приложение. Това навярно би ни отвело до дискусия относно присъствието на специалност „Илюстрация" в изящния факултет на Националната художествена академия и дефинирането на изящните и приложните изкуства, чиито проявления в днешни дни са все по-преплетени. Макар тези въпроси да не са предмет на настоящото проучване, имат отношение към приложния характер на разглежданите научни илюстрации. Често по една или друга причина голям брой илюстрации, подготвени специално за конкретни научни издания остават непубликувани. Има различни предпоставки, свързани понякога с противоречия и неодобрение от страна на изследователския колектив, липса на финансиране или понякога дори обстоятелства и проблеми, които макар да нямат отношение към съдържанието на дадено издание биха могли да осуетят неговото съществуване. Въпреки това разглеждането им в изследване като настоящото е необходимо, защото допълва общия изглед на развитието на научната илюстрация в България, предоставя възможността за прилагане на сравнителен анализ и не на последно място, допринася за проследяването на наличието на влияния.

Още един възможен подход за дефиниране на дадена илюстрация като научна би бил не спрямо нейното приложение и присъствие в издание, а на базата на научен подход в изграждането на изображението – изследване на натурата и подчиняване на всички художествени решения на стремежа към точно и достоверно пресъздаване на даден обект. Подобен подход, разбира се, също има недостатъци, тъй като категорично не всички, отговарящи на изброените специфики изображения могат да бъдат определени като научни илюстрации. Въпреки това привеждането на такива примери в настоящото проучване също е важно, от една страна за да утвърди връзката между тях и научната илюстрация, както и посредством сравнителен анализ да докаже тяхната формална еднородност.

Развитието на илюстрацията в България през XIX век е свързано с преминаването от средновековните и възрожденски традиции към светското изкуство, постепенно дистанциране от стилистиката на средновековните ръкописи и навлизане на печатните издания. През 2010 г. по случай 200 години от рождението на Захари Зограф е представена изложба (Соколова 2011: 17–20), където са представени и едни от най-ранните български рисунки, които бихме могли да определим като научни илюстрации и са важен пример за посочените по-горе промени. Макар да не създадени за научно издание, те притежават много характеристики присъщи за научната илюстрация. Тяхното споменаване в самото начало

на изследването, още преди редица други примери от началото на века е важно с оглед на уточнението, че още в самото начало на века успоредно с развитието на печатарството и засиленото присъствие на графичните изображения, навлиза и се развива този тип рисунки, свързани именно с изследването на натурата.

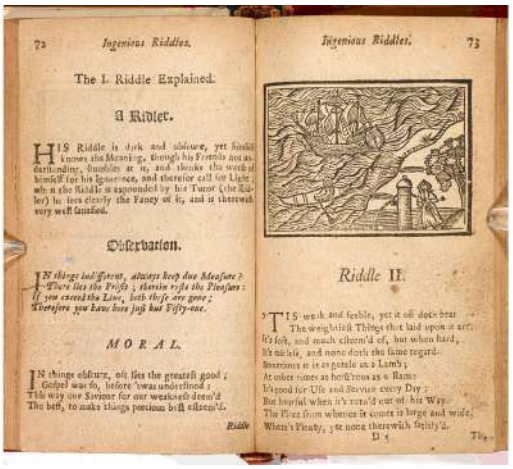
Фиг. 1–3. *Захари Зограф, рисунки:* ***1.*** *„Роза“ (НХГ, Инв. № Ігр.809);* ***2.*** *„Лале“ (НХГ, Инв. № Ігр.1384);* ***3.*** *„Етюд на прилеп“ (НХГ, Инв. № Ігр.751)*

За съжаление десетилетия по-късно подобни примери не намират място в научната литература в България. Един от първите примери за печатно издание с научни илюстрации, който бихме могли да разгледаме е „Буквар с различни поучения“ или т. нар. „Рибен буквар“, издаден през 1824 г. в Брашов, Австро-Унгария. В раздел озаглавен „Физически сказания“ с енциклопедичен характер са включени графични изображения на конкретни видове животни. Има хипотеза, че именно с тях се свързва и популярното название на изданието. Това е един ранен пример за приемственост между България и други европейски страни с вековни традиции в областта на книгоиздаването. Могат да бъдат приведени различни примери с подобни издания, както и изследвания посветени на най-ранните печатни издания за деца. Сред тях особено интересни са тези на проф. Матю Гренби – специалист от Факултета по английски език в Нюкасълския университет, който разглежда някои английски издания от XVIII век. Подобно на „Рибния буквар“, където има част посветена на молитвите, в една от разглежданите от проф. Матю Гренби книги – „Развлечения в зимните вечери“ (Burton 1687) – присъстват теми, свързани с морала, а пък в други детски издания като „Описание на триста животни“ (Boreman 1730) са включени описания и илюстрации на животни.

В контекста на фокуса на настоящото проучване върху илюстрациите, най-популярното изображение от първото издание на „Рибния буквар“ би могло да бъде сравнено с една холандска гравюра от 1733 г., свързана с мореплаването.[1] Въпреки забележителната прилика между двете изображения, те не са идентични.

В никакъв случай не бихме могли да сравняваме носорогът от най-ранното издание на „Рибния буквар“ с едно от най-прочутите художествени произведения на света – носорогът на Албрехт Дюрер от 1515 г. Въпреки това няма как да не отбележим сходството в нестествено наподобяващите броня сегменти, свързани

[1] Гравюрата е спомената в проучване на М. Хагеман от регионалния архив в Алкмар, Холандия, в контекста на изданието „Singulieren of byzonderen Historien wegens het verongelukke van het Groenlands schip“ от 1774 г., което се съхранява там – вж.: https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/verdieping/blog/720-de-egmondse-strandvonder-in-1773?fbclid=IwAR2VQXtCzE0dHbYhEBY6V6QtgWldlEXRbdsMn76lDDE6zAdJdpVrDpYbPCY

72 Ingenious Riddles. Ingenious Riddles. 73

The I. Riddle Explained.

A Rider.

HIS Riddle is dark and obscure, yet himself knows the Meaning, though his Friends not understanding, stumbles at it, and thinks the worst of himself for his ignorance, and therefor call for Light; who a the Riddle is expounded by her Tutor (the Rider) he sees clearly the Fancy of it, and is therewith very well satisfied.

Observation.

IN things indifferent, always keep due Measure: There lies the Priest; therein rests the Pleasure: If you exceed the Line, both these are gone; Therefore you have here just but Fifty-one.

MORAL.

IN things obscure, oft lies the greatest good; Gospel was so, before 'twas understood; This way our Saviour for our weakness deem'd The best, to make things precious best esteem'd.

Riddle

Riddle II.

'TIS weak and feeble, yet it oft does bear
The weightiest Things that laid upon it are;
It's soft, and much esteem'd of, but when hard,
It's nicish, and none doth the same regard.
Sometimes it is as gentle as a Lamb;
At other times as fierce as a Ram:
It's good for Use and Service every Day;
But hurtful when it's turn'd out of his Way.
The Price from whence it comes is large and wide;
Where's Plenty, yet none therewith satisfy'd.

D 5 The

Фиг. 4. *„Развлечения в зимните вечери“, 1687 г.*

3 A Description of BEASTS. 4

than a Fox; yet is so fierce and bold, that it fights either Man, or such Beasts as Cows, Hogs, Sheep, &c. It is reported, that when this Creature hears his Prey, he makes an hideous Noise, which gives notice to the Lion, who immediately comes, if within Hearing; at whose Sight the fierce goes a little aside, till the Lion has fully satisfied his Hunger, and marches off, and then returns, to feed on what the Lion has left. His Head is like a Fox's, and his Body like a Badger's.

6. THE PANTHER is in Shape somewhat like a Lioness, but not quite so large. His Hair is short and smooth, his Skin is of a bright yellow, beautifully mark'd with round black Spots, and is said to send forth a fragrant Smell, and hears a great Price. He is a very fierce and cruel Beast, greedy of Blood, very swift, and catches his Prey by leaping. It is the Nature of this Creature, in some Places, to hide himself amongst the thick Boughs of Trees, and so surprize his Prey, by leaping upon it suddenly. His Tongue in licking grates like a File.

4. THE LEOPARD is both in Shape, Nature and Colour, very much like a Panther, being spotted like that Creature, and is said to be engender'd between a Panther and a Lioness, &c.

6. THE TIGER is in Shape somewhat like a Lioness, but has a short Neck. His Skin is beautifully spotted, not with round Spots, like a Panther, nor with several different Colours. It is very wild and fierce, exceeding cruelness, and of a prodigious Swiftness. He spares neither Man nor Beast, but, if he can satisfy his Hunger with the Flesh of Beasts he'll not attempt on Mankind. It is seldom taken, but in defence of its Young.

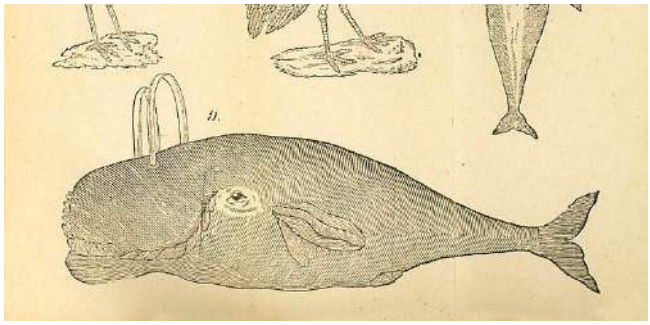
A PANTHER.

A LEOPARD.

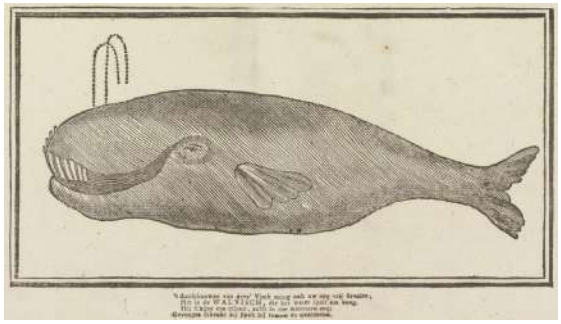
A TIGER.

7. THE

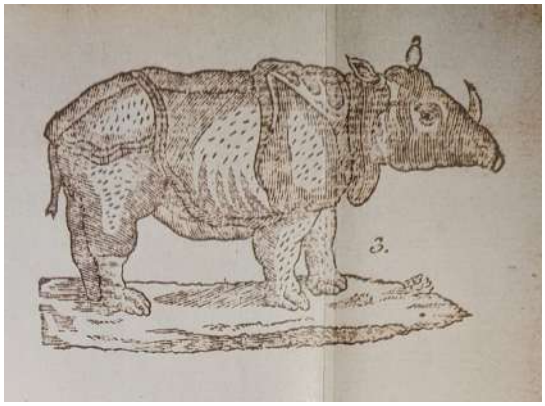
Фиг. 5. *„Описание на триста животни“, 1730 г.*

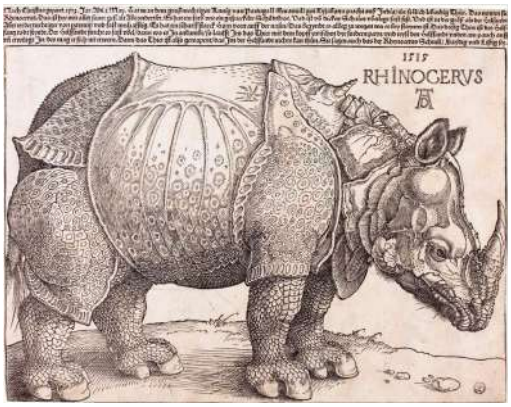
Обр. 6. *„Буквар с различни поучения“, 1824 г.*

Обр. 7. *„Кит, бълващ вода нагоре“, 1733 г.*

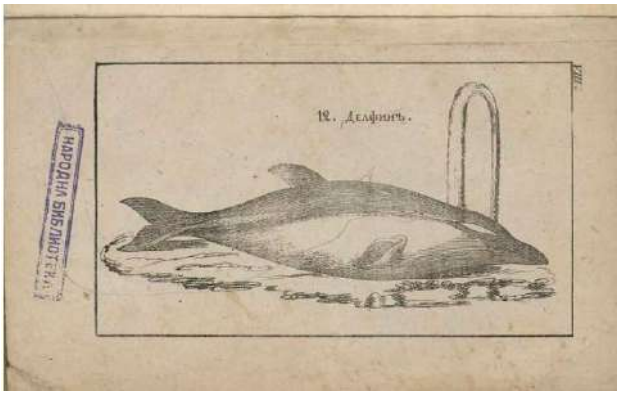
Обр. 8. *„Буквар с различни поучения“, 1824 г.*

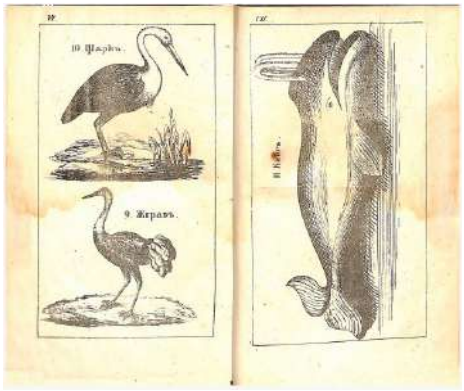
Фиг. 9. *Албрехт Дюрер, „Носорог“, 1515 г.*

с всеизвестната история за това, че Дюрер всъщност се справя блестящо със задачата да нарисува това животно без да го е виждал. Също така други детайли като точките, пресъздаващи грубата кожа, разположението на детайли около предните крака и врата, могат да бъдат разглеждани като признак, че художникът на „Рибния буквар“ е виждал графиката. От друга страна неумело постигнатата прилика, говори за това, че не е разполагал с нея когато е рисувал своята интерпретация.

„Буквар с различни поучения“ е преиздаван многократно, като съдържанието търпи различни промени, включително и по отношение на илюстрациите. Особено интересно е изображението на „Делфинъ“ в изданието от 1841 г. То би могло да бъде оприличено, макар и не толкова близко, на различни чуждестранни подобни от средата на века, но любопитното тук е изобразяването на присъщото и за кита изхвърляне на водна струя по същия начин както в гравюрата от от 1824 г. Също интересни са и илюстрациите в изданието от 1850 г., където в противно на логиката, заменената илюстрация на кит е видимо по-неубедителна от тази в изданието от 1824 г.

Фиг. 10. *„Рибен буквар“, 1941 г.*

Фиг. 11. *„Рибен буквар“, 1950 г.*

Този както и много други примери от най-ранните български печатни издания демонстрират практиката да се заимстват гравюри и илюстрации, най-често от чуждестранни издания. Ако обаче в предходния посочен пример откриваме много сходства, то в други случаи директно са прилагани готови гравюри от различни книги, като често естеството и тематиката на изданията е различно. Не става дума за преводи или преиздаване, а за прилагане на избрани изображения извън техния първоначален контекст. Едни от най-ранните подобни примери откриваме в списание „Природа: илюстрован журнал за наука, стопанство, лов и риболов“. Това е първото българско научнопопулярно списание, което се издава в София от 1893 г. като през първите години съдържа основно преводни статии. Също както текстовете, съвсем естествено предвид липсата на традиции и опит в областта, изображенията също са събирани от различни чуждестранни издания. В случаите когато, макар и малки, изображенията са достатъчно четливи за разкриването на подписите на някои от гравюрите, можем да проследим някои линии на приемственост.

Интересен пример е една гравюра в бр. 7 на год. V на сп. „Природа“ (1897–1898 г.) с любопитен сюжет. Отново единствената разлика е текстът под изображението, като под оригиналната гравюра от 1867 г. пише „Инцидент по време на лов на патици в саваната. Дизайн: M. Riu“. В долния ляв ъгъл се разчита ръкописния подпис на художника Riou, който в сп. „Природа“ липсва, тъй като изображението е изрязано. Също надписът под гравюрата е заменен с друг: „Ненадейна среща с боа“.

Фиг. 12. *„Ненадейна среща с боа“ (по Природа 1897–1898б: 123)*

Фиг. 13. *„Инцидент по време на лов на патици в саваната“, гравюра от 1867 г. (Дизайн: M. Riu)*

Друг интересен пример е „Картинка изъ живота на морското дъно“ в бр. 1 на год. V на сп. „Природа“ (1897–1898 г.), която откриваме също така в „Истории и картини на птици, зверове, риби и други същества“ (Weston 1886: 41). Книгата е отпечатана през 1886 г. в Лондон от едно от най-престижните и издателства по това време, което през 50-те и 60-те години на XIX век се прочува с богато илюстрирани издания и карти.

Фиг. 14–15. *„Картинка изъ живота на морското дъно“ (по Природа 1897–1898а) и гравюрата в „Истории и картини на птици, зверове, риби и други същества“ (по Weston 1886: 41)*

Също така интересно е присъствието на немският илюстратор Робърт Кречмар сред художниците работили по това английско издание. Макар все още да не е потвърдено, има голяма вероятност една колекция от неиздадени оригинални акварелни научни илюстрации на птици, съхранявана в България, да е свързана с него. В случая те няма да бъдат по-подробно разгледани тук, от една страна поради това, че формално се различават от дискутираните до момента графични илюстрации, а също така и защото са обект на друго детайлно и изчерпателно представяне. Проучването им започва през 2017 г. заедно с това

на друга изключително ценна колекция от оригинални научни илюстрации, създадени за изданието „Естествена история на птиците на Централна Европа“ (Naumann 1905). Илюстрациите са дело на някои от най-забележителните научни илюстратори в Европа и са представени в изложбата „Птиците в изкуството и цар Фердинанд“ в РИМ–София през 2018 г. Повече информация за появата и съхранението им в България благодарение на цар Фердинанд е представена в каталога на изложбата. Разглеждането на произведенията на чуждестранни автори, и най-вече такива съхранени в България, има отношение към проблема за развитието на научната илюстрация у нас. Въпреки това в настоящото изследване те ще бъдат привеждани само като конкретни примери за налични влияния в работата на български автори. В случая е важно да отбележим, че Робърт Кречмар е сред най-известните научни илюстратори на своето време. Работил както като художник, така и като художествен редактор на престижни издания от средата на XIX век, преведени на няколко езика. Този пример, също както и споменатите по-горе илюстрации от изданието на Науман, еднозначно говорят за високото ниво на работа, амбициите на българската култура, наука, изкуства, да се развиват възможно най-бързо и да се движат успоредно с актуалните тенденции в Европа. Тези няколко примера съвсем не са достатъчни за извеждането на еднозначни изводи, но са представителни за поредица други подобни. Ако при т.нар. „Рибен буквар“ наблюдаваме тенденции характерни за останалата част от Европа с близо сто години закъснение, а в зависимост от примерите, които възприемаме за акуратни и много повече, то примерите от сп. „Природа“ също потвърждават стремежът към актуалност и високо качество. Същата страст и желание за достигане нивото на работа на други европейски страни се наблюдава по същото време и в една друга, на пръв поглед много различна област – тази на академичното образование и изкуството, но преди да преминем към нея е важно да разгледаме още няколко по-необичайни проявления на научната илюстрация. Идентични процеси на прилагане на гравюри през първата половина на XX век откриваме и в сп. „Български ловецъ“, като около и след 30-те години се наблюдава силно изместване на илюстрациите от фотографии.

Друг интересен пример за книжно тяло с приложно-учебен и особено интересен характер, където също има своеобразни научни илюстрации е една „Анатомия на домашнитѣ животни“. Тя все още подлежи на допълнително изследване и не е точно датирана. Макар тя да не е уникална, липсват проучвания на подобни издания. По отношение на формалния анализ нейното описание е необичайно, тъй като книгата съчетава характеристики присъщи на някои ръкописи, от друга страна би могла да бъде оприличена на тефтер или тетрадка със записки, каквито са познати с различно предназначение през възраждането и не на последно място на старопечатна книга.

Други близки по отношение на приложението си книги с научни илюстрации от първата половина XIX век са изложени в Природонаучния музей в Котел. Те са представени в контекста на информация за Васил Георгиев, който има важен принос за науката и музейното дело. Той събира колекция от повече 500 експоната – вкаменелости, насекоми, препарати на птици и бозайници. През 1904 г. е изложена в Първа мъжка гимназия в София и е високо оценена от акад. д-р Иван Буреш, който я открива. Дълго след това голяма част от нея се помещава в дома на Васил Георгиев, като едва през 1952 г. отваря врати Природонаучният музей

в гр. Котел. Изложените във витрини книги или тефтери съдържат ръкописно изписани кратки текстове с информация за конкретни видове животни, имената им на български и латински език, рисунки с туш и молив, и цветни акварели. В експозицията на музея са показани три разтворени на различни страници книги, като съответно на тях са описани изобразени растение, птица и пеперуди. Така посетителите виждат и трите основни разновидности на научната илюстрация – схематична илюстрация, черно бяла рисунка с детайли и цветна илюстрация. В празните полета между изображенията има, характерните за научната илюстрация ръкописни бележки от автора. Художественият език, макар и в известна степен неумел, се отличава с внимание към детайла и опит за пресъздаване на усещане за материалност на изобразяваните обекти. Както и при други примери фокусът е поставен върху научната достоверност, представянето на определени, най-характерни особености.

Фи. 16–17. *„Анатомия на домашните животни“ (Частна собственост – София)*

Фиг. 18. *Книга с оригинални илюстрации и ръкописни описания на животни (Природонаучен музей – Котел)*

Още една личност с голям принос в областта на науката, изследването и опазването на природата е Николай Боев, който е представен и в светлината на художник с изложба по случай навършването на 100 години от рождението му през 2022 г. Той също има принос за създаването на Природонаучния музей в Котел, поради което и изложбата е представена и там. Макар и като зоолог Николай Боев да рисува, така да се каже любителски, неговите илюстрации са важни относно разглежданата тема по няколко причини. Той е автор на илюстрациите в първият български определител за птици или първото подобно илюстрирано издание в България. Той също използва за пример и дори копира изображения от други издания. Въпреки това запазеният ръкопис на изданието, съхранените илюстрации със записки от автора остават особено ценни. Те са изложени в изложбата „Птиците в изкуството и цар Фердинанд“ през 2018 г. В изложбата през 2022 г. са показани други, още по-интересни, авторски рисунки, сред които се открояват колекция карикатурни портрети на изследователи от цял свят. Художествените им качества, разбира се, не са измерими с тези на най-добрите подобни примери от периода. Въпреки това изображенията са интересни, убедителни и не на последно място, достатъчно ясни и достоверни, за провеждането на успешно проучване и идентифициране на голяма част от личностите. Също така интересни са няколко малки пейзажа и скици на места като катедралата в Уестминстър и „Санта Мария дел Мер“, които са безпогрешно разпознаваеми. Най-интересни от художествена гледна точка са някои свободни проекти на Николай Боев. Независимо, че не са научни илюстрации и дори навлизат в едни съвсем различни посоки на работа и мислене, именно те могат да бъдат разглеждани като ключ към връзката между науката и изкуството, между научната илюстрация и художественото творчество. Едно от тези произведения е малка рисунка на щиглец. Тя се отличава от всички останали рисунки и илюстрации на Николай Боев с плоскостно декоративно пресъздадените детайли и стилизирано изграждане на съвсем ясно разпознаваемо изображение на конкретен вид птица. С поставянето на един изцяло художествен проблем и видимото влияние на декоративното изкуство и сецесиона през първата половина XX век, тази малка рисунка е особено интересна в контекста на останалите еднотипни графични научни илюстрации. Подобен подход е изключение и не е присъщ за биолозите автори на научни илюстрации.

Фиг. 19. *Николай Боев, избрани произведения (Лична колекция на проф. Златозар Боев)*

За сметка на това по същото време можем отчетливо да очертаем присъствието на научния подход и изследването на натурата в изкуството и в обучението в НХА. Връзката между интензивното развитие на науките и изкуствата, както и някои социални, политически феномени оказали влияние за успоредното създаване например на царския Естествено-исторически музей (дн. Национален природонаучен музей) и колекцията от художествени произведения, пазени днес в музейната сбирка на НХА, е представена посредством избрани декоративни проекти, експонирани сред споменатите по-горе оригинални илюстрации към изданието на Науман. Там са показани творби като „Кълвач" на Николай Ростовцев, проект за корица „Горски птици" на Иван Милев, декоративен проект на Стоян Венев, „Щъркели" на Харалампи Тачев и др. Така изложбата разкри една по-малко позната и по-рядко показвана страна на някои от най-известните български художници, представи всеки от тях отвъд най-познатите и популярни аспекти на работата му. Също така постави въпроса до колко научната илюстрация има място в декоративното изкуство, показвайки избрани декоративни проекти сред най-представителните примери за научна илюстрация в Европа. В изложбата и каталога са показани също съдове с илюстрации на птици, предоставени от музейната сбирка на Фердинанд на Националния политехнически музей.

Картината на Стоян Венев се отличава с характерната за периода декоративност, декоративно плоскостно полагане на цветовете и контрастен колорит, които привидно не свързваме с изследване на натурата. Всъщност обаче липсата на излишни детайли, опростяването и подчертаното обособяване на определени обеми и цветове, всъщност е присъщо и за научната илюстрация. Именно тези възможности са важно предимство за опитния и добър научен илюстратор и днес, тъй като именно те са предпоставка илюстрацията да бъде предпочитана и по-функционална спрямо дори най-качествената съвременна фотография. Еднозначно можем да определим нарисуваната от Стоян Венев птица като голям воден бик (*botaurus stellaris*) и да го съпоставим със същото животно изобразено от Мара Йосифова. Идентичната поза, в която е представен този сравнително рядък и потаен вид птица, говори за невъзможността, тя да е наблюдавана от натура от двамата художници. Наличието на други примери на сходство между работите на различни художници от периода и най-вече от колекцията на музейната сбирка на художествената академия, е свързано с използването на ограничен брой препарирани животни за учебни цели. Още един въпрос разгледан в споменатото по-горе проучване от 2017–2018 г. Въпреки това, прилика като тази в споменатите две произведения би могла да бъде обяснена също с вероятността някой от художниците да използва за пример творба на друг.

През последните няколко години интересът към подобни произведения е отчетлив и декоративни проекти с птици и цветя все по-често присъстват като акценти в различни изложби и публикации. През 2019 г. Антон Стайков и Димитър Трайчев показват в изложбата „Азбука за малките" поредица от декоративни проекти на Александър Божинов от 1921 г. (Стайков 2019: 22–25). Те се отличават с характерния за периода декоративен подход, като едно или повече животни са изобразени на фона на пейзаж. Макар настоящото проучване да не включва илюстрации от книги за деца, споменаването както на изложбата, така и на представените в нея оригинални произведения е от значение с оглед прилагането им като допълнителен пример за присъствието на подобни примери в сферата

декоративно приложните изкуства. Също така този пример е особено интересен поради навлизането на тези изкуства в издание, макар и не научно, то поне с учебен характер.

Фиг. 20–21. *„Декоративен проект за гръб на огледало“ на Мара Йосифова от 1921 г. (Музейна сбирка на НХА) и „Декоративен проект“ Стоан Венев (Музейна сбирка на НХА).*

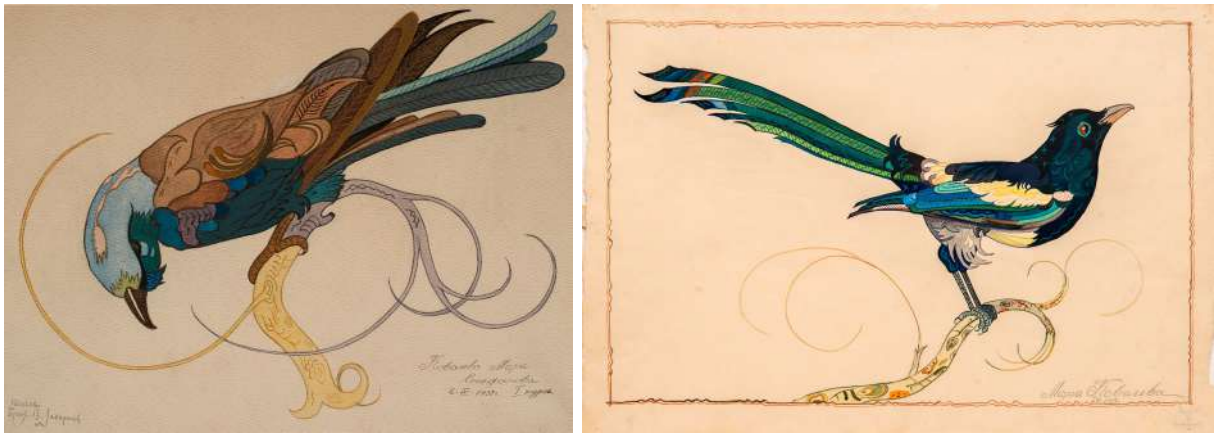

Фиг. 22. *Иван Милев, проект за корица „Горски птици“ (Национален литературен музей).*
Фиг. 23. *Стоян Венев, „Декоративен проект“ (Музейна сбирка на НХА).*
Фиг. 24. *Отто Клайншмидт, „Сив кълвач (picus canus)“ (ИБЕИ–БАН).*

Фиг. 25–26. *Александър Божинов, страници от „Азбука за малките“, 1921 г.*

Едно от последните събития, където са включени избрани, представителни творби от такъв характер е изложбата „Жените художници между двете световни войни“. Декоративните проекти на Мара Ковачева се отличават с особено добро овладяване на майсторството да пресъздаде натурата посредством сложни декоративни решения, да постигне баланс и хармония между вплитането на разпознаваеми детайли, демонстриращи еднозначно изобразяваните видове птици и стилизирането им посредством извеждането на контрастен колорит и рязък отчетлив контур.

Фиг. 27–28. *Мара Ковачева, „Декоративен проект“, 1932 г. (Музейна сбирка на НХА)*

Като общото между всички избрани примери, макар и не научни илюстрации е наличието на изображение с ясно разпознаваем и конкретен образ, съчетан с особени и доминиращи естетически търсения, и въпреки всичко подчинен на дадена функция. Всички тези характеристики са сходни с тези на научната илюстрация и разкриват връзката и с разглежданите формално различни произведения.

Фиг. 29. *Незизвестен автор, „Декоративен проект с изображение на папуняк“ (Музейна сбирка НХА).*
Фиг. 30. *Харалампи Тачев, „Декоративен проект с изображение на папуняк“ (ЦДА).*

Освен тези и още примери на произведения показвани през последните години, още по-голям интерес по отношение на настоящото изследване представляват някои непоказвани до момента творби. Няколко великолепни, съхранявани в ЦДА произведения на Харалампи Тачев биха могли да бъдат приложени в подкрепа на тезата за връзката между научната илюстрация и декоративните проекти. Художникът е известен със своите стилизации с растителни мотиви, но изследването на натурата в името на достигането до съвършен и изчистен, силно въздействащ образ, рядко може да бъде ясно проследена и показана. Наличието на запазени скици, рисунки и завършени работи, позволява те да бъдат съпоставени и разгледани като неделими части от едно цяло. Един представителен пример за това са подготвителна рисунка с молив и завършен цветен проект с ирис на фона на черен кръг. Единствено този характерен, контрастен елемент би могъл да разграничи на формално равнище произведението от научна илюстрация. Изображението на растението е достоверно и изпълнено прецизна детайлност, надхвърляща възможностите на фотографията.

Фиг. 31. *Харалампи Тачев, „Подготвителна рисунка“ (ЦДА).* ***Фиг. 32.*** *Харалампи Тачев, „Декоративен проект“ (ЦДА).* ***Фиг. 33.*** *Ботаническа илюстрация на неизвестен автор.*

Фиг. 34. *Харалампи Тачев, акварелна рисунка на дива лоза и декоративен проект с флорални мотиви (ЦДА)*

Работата с оригинални произведения от архива на Харалампи Тачев в ЦДА разкрива особено интересни примери за пряката връзка между научната илюстрация и декоративните проекти, за процеса на детайлно художествено изследване и постепенното извеждане на формата посредством декоративни, линеарни образи. Една от най-интересните подобни творби е илюстрация, която отговаря на всички присъщи характеристики за изображение създадено за научно издание. Тя е подписана от художника с дата 22 юни 1904 г. и с голяма сигурност може да бъде разглеждана като предварителен етап и изследване на определен вид растение, което можем да разпознаем в стилизиран вид в декоративен проект, където изображението на лилиум се редува с друго растение. Съпоставянето на тези две произведения с научни илюстрации, публикувани през същия период в страни с утвърдени традиции, научни издания като например „Флора на Кеймбридж, Англия“ от 1920 г. (Moss 1920), също така потвърждава наличието на културни и художествени влияния между България и други европейски страни.

Фиг. 35. *Харалампи Тачев, илюстрация на лилиум, 1904 г. (ЦДА).* ***Фиг. 36.*** *Харалампи Тачев, „Декоративен проект“ (ЦДА).* ***Фиг. 37.*** *Е. В. Хънибун, „Британска флора на Кеймбридж“, Кеймбридж, 1920 г.*

Харалампи Тачев несъмнено единствен се утвърждава с най-добро овладяване както на натурата, така и на декоративно-приложното изкуство, дори след разглеждането на голям брой примери, сред които и други известни български художници от първата половина на XX век.

Въпреки това с оглед както на разглежданата тема за присъствието на натуралистични флорални мотиви в декоративно приложни проекти няма как да не споменем поредица от значително по-неумели опити на П. Д. Стойчева. Можем да предположим тяхната връзка с работата и по всяка вероятност с преподавателската дейност на Харалампи Тачев от една страна поради съхранението им във фонд 2005 К на ЦДА, заедно с останалите оригинални илюстрации и проекти на художника. Подобна теза може да бъде подкрепена също от приликата им по отношение на видимо поставената художествена задача с, разбира се, далеч

по-изящни и завършени декоративни проекти обрамчващи поздравителни адреси и др. Стилизирането на различни мотиви и търсенията, както вдъхновени от традиционното изкуство, така и от сецесиона, намират широко приложение.

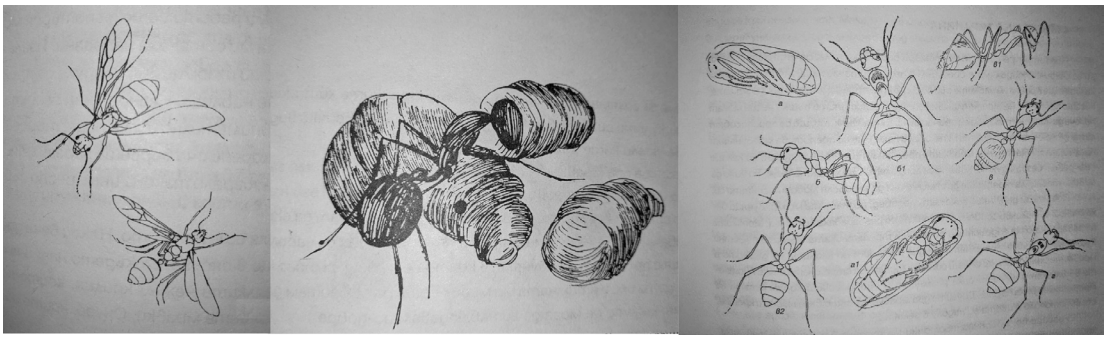

Фиг. 38. *П. Д. Стойчева, „Проекти за кърпички“, първата половина на XX век (ЦДА)*

Предвид всички разгледани до момента примери за ранни, любителски, дори наивни рисунки, които обаче достатъчно успешно изпълняват своите функции и без съмнение могат да бъдат определени като научни илюстрации спрямо своето приложение, съпоставени с примери за произведения с висока художествена стойност и научна достоверност, които не са предвидени или не са публикувани в научни издания, е редно да представим още няколко примера, които макар категорично да не могат да бъдат назовани научни илюстрации, също се доближават спрямо различни характеристики до дискутираната тема. С оглед на това споменатата по-горе връзка между научната рисунка и декоративните проекти могат да бъдат разгледани голям брой примери, като водещи не са изобразяваните обекти, а принципите на изграждане на образа, стремежът към вярна, достоверна рисунка. Търсенията на авторите с академично художествено образование обаче не се изчерпват до тук. Бихме могли да кажем, че за тях убедителността също е доминираща, но не в смисъла на детайлни и достоверни изображения, пресъздаващи сухо видимата действителност. В следващите примери ще припознаем любознателността и личния интерес, присъщи на изследователите на дивата природа, пречупени през търсенията и усещанията на някои забележителни художници, водени от естествения стремеж към естетическо въздействие. Независимо, че примерите, както за художници, така и за любители, чиито първи стъпки в света на рисуването, свързани с рисуването на животни за неизброими, споменаването на някои от тях има по-пряко отношение към настоящата тема.

Един от тях са илюстрациите на мравки на Иван Лазаров. Сравнително по-малко популярен факт за известният български скулптор е, че с проучвателска страст изучава мравките, като описва поведението им, прави експерименти и също така претворява наблюденията си в различни рисунки. Голяма част от

тях са подобни на скици, навярно нарисувани за кратко, с бързината на опитната и умела ръка на художника. Други са цветни и видимо с контраста между изобразените обекти – отделните мравки, се пресъздава усещането за динамика и йерархия. Всички специфични характеристики на отделните творби са лесно обясними благодарение на това, че макар и след смъртта на Иван Лазаров, през 2001 г. е издадена книгата „Из живота на мравките. Разкази и рисунки на един художник“, където са поместени както авторските текстове на художникът наблюдавал и описвал живота на мравките, така и илюстрациите му (Лазаров 2001: 100–101).

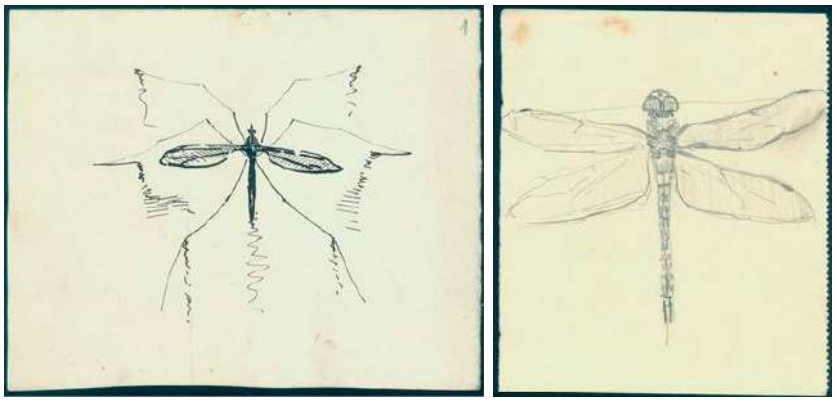
Фиг. 39. *Илюстрации от книгата на Иван Лазаров за мравките*

Илия Петров е още един така известен български художник, в чието многообразно творчество можем да открием изследователски интерес към животните. Предпоставката някои сравнително по-рядко разглеждани аспекти на неговото творчество да бъдат споменати в настоящото проучване е неговият интерес към тях не само като обект на художествено изследване в името на повишаването на практическите умения по отношение на претворяването на природата, а именно по посока на техния живот, поведение, присъствие в дивата природа и извън присъщите им местообитания, поради намесата на човешките дейности. Илия Петров е автор на голям брой рисунки, скици и живописни произведения, вдъхновени от животните. Те присъстват сравнително по-малко в представяния на автора, изложби и издания. Въпреки това, неговият интерес към животните, не само като формален обект. Вълнението на автора, наподобяващо търсенията на ранните естественици и изследователи е видимо в големия брой рисунки и скици на различни животни, често представяни в различни пози, състояния, дейности, както и самостоятелни, по-разработени произведения. Тяхното пълноценно изследване и представяне е трудно с оглед на това, че голяма част от тях са частна собственост и дори са извън страната.

Фиг. 40. *Илия Петров, рисунки на животни (Частни колекции)*

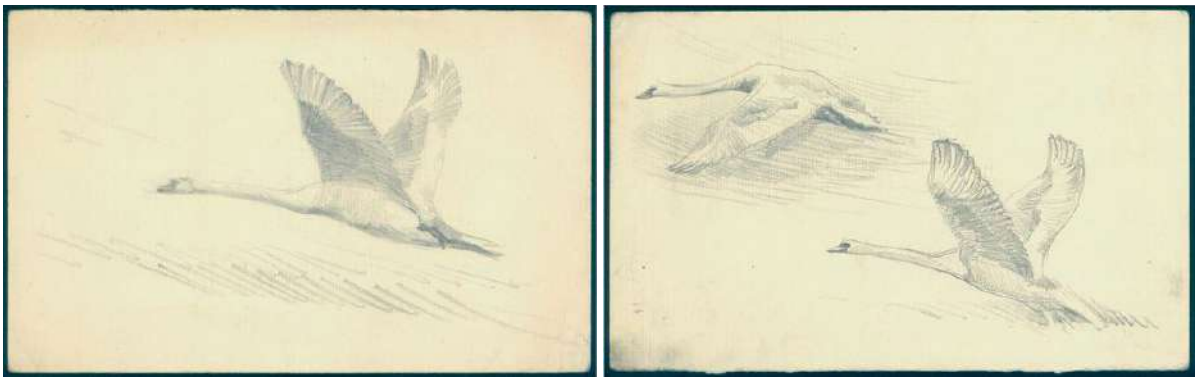
Константин Щъркелов, известен най-вече като пейзажист и майстор на акварела също е автор на немалък брой скици и рисунки, които според част от изброените по-горе характеристики, биха били приложими в научни издания. Част от тях чисто формално много се доближават до тенденцията за прилагане на черно-бели, линеарни, почти схематични илюстрации в научни издания. Също така някои негови цветни рисунки на растения биха могли да бъдат оприличени на илюстрации в ботанически издания (ЦДА ф. 2046К оп. 2 ае. 330). Ако в някои примери като една цветна рисунка на бял трън художникът се придържа към еднообразно следване на натурата, то в други като рисунка на лале откриваме по-експресивен щрих, който маркира листата (ЦДА ф. 2046К оп. 2 ае. 223). В илюстрации на летящи лебеди, художникът убедително пресъздава усещането за динамика посредством щрих. Дори в рисунките на Константин Щъркелов с ескизен характер и може би подготвителни рисунки за детайли в живописни композиции, откриваме особено въздействащо представена напрегнатата анатомия на изобразяваните движещи се животни (ЦДА ф. 2046К оп. 2 ае. 331). Това не е характерно за научната илюстрация, където често дори например при акценти върху представяне на птици в полет за специализирани издания като определители, те изглеждат застинали в конкретен момент.

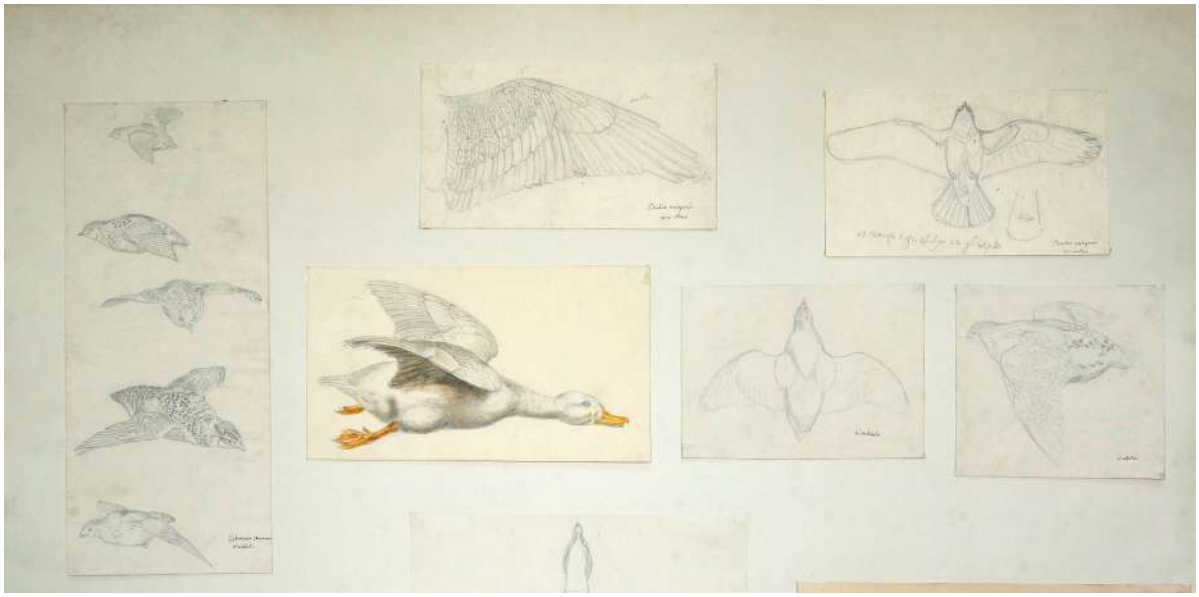
Обр. 41. *Константин Щъркелов, рисунка на безгръбначно (ЦДА ф. 2046К оп. 2 ае. 330).*
Фиг. 42. *Харалампи Тачев, рисунка на водно конче (ЦДА ф. 2005К оп.2 ае. 140 л. 13).*

Фиг. 43–44. *Константин Щъркелов (ЦДА)*

Фиг. 45–46. *Константин Щъркелов, рисунки на лебеди в полет (ЦДА)*

Фиг. 47. *Робърт Кречмар (?), рисунки на птици в полет и илюстрация на патица (ИБЕИ–БАН)*

Последните разгледани примери, по-скоро интересни изключения от познатите посоки на работа на няколко от най-значимите и известни български художници от първата половина на XX век, макар понякога формално да се доближават много до научната илюстрация, все пак остават отклонение от основната тема на настоящото изследване. Те са интересни до толкова, че да бъдат пример за наличието на подобен интерес, наличието на връзка между процесите протичащи в художественото образование и развитието на изкуството и науката, както обаче за съжаление липсата на приемственост.

Творчеството на Йордан Филчев се откроява сред преобладаващото присъствие на художниците, които макар и без художествено образование често се оказват илюстратори на научни издания. Той се записва в НХА през 1932 г. където се обучава при Николай Райнов и Борис Митов. По това време илюстрация и изкуство на книгата са част от обучението в „Специален отдел“ в „Декоративно изкуство“, водени от Дечко Узунов, при когото Йордан Филчев се дипломира през 1937 г. Негови оригинални илюстрации се съхраняват в ИБЕИ–БАН, като сред тях са оригинални, подписани акварели, които остават непубликувани. Много е вероятно те да са част от 90 картини, представени в самостоя-

телна изложба през 1947 г. Тя е озаглавена „Беломорска фауна“ и е спомената в Служебен формуляр от 6 декември 1951 г. от архива на СБХ. На кутията, в която са съхранени оригиналите има надпис „95 бр. акварели от морска фауна“, но за съжаление в нея са запазени по-малък брой картини. Повече информация за живота и творчеството са представени през 2021 г. в доклад и статия на тема „Йордан Филчев и българската научна илюстрация през първата половина на XX век“ в Научна конференция „Нови прочити“ на секция „История“ при Съюза на учените в България (Грозданова 2021: 46–57).

Фиг. 48. *Избрани оригинални илюстрации на Йордан Филчев на тема „Беломорска фауна“ (ИБЕИ–БАН)*

За съжаление Йордан Филчев остава единственият художник за периода от Освобождението до средата на XX век, който създава подобни изключително качествени и отговарящи на всички възможни, посочени в началото на проучването, характеристики позволяващи да назовем дадено изображение научна илюстрация.

Въпреки несъмнената разлика между рисуването от натура като част от учебния процес и фактът, че не всяко натуралистично изображение може да бъде назовано научна илюстрация, действително границите не са толкова еднозначни и не могат лесно да бъдат опростени в дадена кратка дефиниция. Въпреки появата на великолепни примери като рисунките на Захари Зограф в самото начало на XIX век, дълго след това не откриваме други подобни примери и дори след навлизането на рисунката от натура в българското изкуство, те не навлизат в полето на научната илюстрация. В началото следващия век откриваме първите примери, които демонстрират осъзнато търсене на решения съчетаващи хармонично научните и художествени търсения в научната илюстрация и отново остават изключение. Най-широко застъпена е практиката да се препечатват гравюри и илюстрации от различни издания. За съжаление обаче тя остава срещана у нас много след разглеждания период и дори след втората половина на XX. Независимо от това броят на художниците с художествено образование, които се специализират в областта на научната илюстрация се увеличава, а с това и присъствието и в художествени изложби.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Берон 2004: П. Берон. *Буквар с различни поучения (Рибен буквар). Юбилейно издание.* София, 2004.

БЛ 1903: *Български ловец*, 1–11, 1903.

БЛ 1932–1933: *Български ловец*, 1–11, 1932–1933.

Йончев 1976: В. Йончев. *Книгата през вековете*. София, 1976.

Коларски 1969: В. Коларски. *Ретроспективна изложба на народния художник Илия Петров.* София, 1969.

Лазаров 2001: И. Лазаров. *Из живота на мравките. Разкази и рисунки на един художник.* София, 2001.

Петров 1978: *Илия Петров. Юбилейна изложба по случай 75 години от рождението му.* Съст. П. Марчинкова. София, 1978.

Птиците 2018: *Птиците в изкуството и цар Фердинанд.* Съст. Х. Грозданова. София, 2018.

Сколова 2011: Д. Соколова. *Захари Зограф 1810–1853: каталог на изложба*. София, 2011.

Стайков 2019: А. Стайков. *Азбука за малките.* – В: *СБХ бюлетин*, 5, 2019, с. 22–25.

Щъркелов 2020: *Константин Щъркелов. Самотният скитник. 130 години от рождението на художника.* Съст. А. Филева, К. Илиев, П. Петров, Е. Станчева. София, 2020.

Големански 2013: В. Големански. *Георги Христович – основателят на „Природа“*. – В: *Природа*, 3, 2013, с. 5–7.

Природа 1897–1898а: *Природа*, 1, 1897–1898.

Природа 1897–1898б: *Природа*, 7, 1897–1898, с. 123.

Boreman 1730: T. Boremann. *A Description of Three Hundred Animals.* Glasgow, 1730.

Burton 1687: R. Burton. *Winter-Evenings Entertainments.* London, 1687.

Moss 1920: C. E. Moss. *The Camridge British Flora.* Vol. III. Cambridge, 1920.

Naumann 1905: J. F. Naumann. *Die Naturgeschichte der Vögel Mitteleuropas.* Bd. I. Gera, 1905.

Weston 1880: J. Weston. *Stories and pictures of birds, beasts and fishes*. London, 1880.

S U M M A R Y

THE SCIENTIFIC ILLUSTRATION IM BULGARIA FROM 19TH CENTURY TO MIDDLE OF THE 20TH CENTURY AND ITS PLACE IN SCIENTIFIC EDITIONS AND BEYOND

Hristina Grozdanova

Scientific illustration is a specific field with centuries-old traditions worldwide. The images are mainly subordinated to the functions of certain scientific publications and to the goals set for them. Due to the relatively small number of studies dedicated to the art of illustration in Bulgaria and the lack of such dedicated to this narrowly specialized field, interesting questions remain related to the definition of scientific illustration. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, with the entry of Western influences into Bulgaria and the intensive development of culture, science and art after the Liberation, the first printed editions appeared. If in art and art education the study of nature is rapidly improving, then in scientific publications engravings and illustrations from foreign publications continue to be used for a long time and author scientific illustrations are almost absent. Then appeared the first periodicals such as the magazines *Nature* and *Bulgarian Hunter*, where we find engravings by some of the most famous German and English illustrators. It is interesting to trace Bulgaria's relations with other European countries in this period and the presence of continuity. This can be done by looking at the foreign editions used, the artists who worked for them and their connection to the creation of the Royal Museum of Natural History (today The National Museum of Natural History), where original illustrations by famous scientific illustrators from Germany and other countries are stored. In the first half of the 20th century, the first examples of Bulgarian authors' scientific illustrations appeared, which even then remained an exception among the predominant use of photographs.

Ключови думи: *изкуство, илюстрация, научна илюстрация, XIX век, XX век*
Key words: *art, illustration, scientific illustration, 19th century, 20th century*

A B T O P

Христина Грозданова
Регионален исторически музей – София
hristinart@gmail.com

Hristina Grozdanova
Regional History Museum – Sofia
hristinart@gmail.com

МУЗЕОЛОГИЯ
MUSEOLOGY

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

„СПОМЕНИ ЗА ШЕСТ СОФИЙСКИ УЛИЦИ“ ОТ ВЕРА МЕЧКАРОВА

Марияна Маринова

В Научния архив на Регионален исторически музей – София са запазени спомени на софиянци, живели и работили в столицата. Сред тях са и заведените под инвентарен № 978 подробни описания за шест софийски улици. Това са улиците „Граф Игнатиев“ (в 16 стр.), „Цар Шишман“ (8 стр.), „6-и септември“ (8 стр.), „Оборище“ (8 стр.), „Мусала“ (3 стр.) и „Женева“ (6 стр.). Изредени са сградите, както и обитателите им, една по една във възходящ порядък по четни и нечетни номера. Накрая на описанието на всяка улица има дата, написана понякога на машина, понякога саморъчно, както и името на авторката и личен подпис. Страниците са номерирани в десния долен ъгъл с цифри, написани с молив в горната последователност. Записът е направен в периода 1986–1987 г., когато В. Мечкарова е била на приблизителна възраст около 85 години. За нея се разбира, че е съпруга на Иван Мечкаров, журналист, преводач и дипломат, а самата тя, както е записано в инвентарната книга, е юрист по образование, старософиянка. Спомените са откупени от музея за Научния архив през 1989 г. не от авторката, а от друго лице, вероятно неин сродник. Написани са граматически правилно с някои поправки и добавки на ръка, които говорят за висока ерудиция и култура.

Четейки ги за пръв път, у мен остана впечатлението, че те са написани с ясното съзнание, за необходимостта да се остави следа за този отминал период в живота на улиците и жителите им, голяма част от които несъмнено тя е познавала лично. Някои от тези улици са променили имената си след написването на спомените. В настоящата публикация те са оставени в оригинал – така както са се казвали по времето, в което са описани.

Улица „Граф Игнатиев“

Голямо име на голяма личност! Крило бил той за българските интереси, за българските мечти. Ето името му: граф Николай Павлович Игнатиев (1832–1908 г.). Съпруга му е била княгиня Галицина, внучка на генерал Кутузов. Когато през 1902 г.

той посещава София, новоочертаната улица е назована на негово име.

Улицата е една от най-старите на града. В турско време площадът е бил известен като „Кафене баши“ на името на най-голямото кафене на София, посещавано от големците. То се е разполагало приблизително на днешния площад „Славейков“, на мястото на едноименното кино днес, в съседство с „Едрелез джамия“. Останалата част от улицата, покрай Черната джамия до реката, турците са я наричали „Кадим сокачи“. След Освобождението улицата е коригирана и наречена „Самоковска“, тъй като свързвала града с горния път за гр. Самоков през с. Железница.

Днес улицата, кажи-речи започва от сърцето на София, от пл. „Св. Крал“, после наречен „Св. Неделя“, а днес „Ленин“. От най-стари времена центърът е бил там, близо до топлите извори. Започнала нестройно, улицата прескача два площада: пл. „Гарибалди“ и карето на площад „Славейков“ и стремглаво се спуска към Перловската река.

Заставам на източния край на площад „Славейков“, там откъдето художникът Обербауер[1] *е нарисувал своя акварел на новорегулираната ул. „Самоковска“ (т.е. „Граф Игнатиев“) през 1892 г. Това е истински пустош: вляво е Черната джамия с няколко баракообразни постройки, вдясно, от началото 1–2 паянтови сгради, принадлежали към пашовия конак. Цялата площ надолу се заемала от градините и бостаните на пашата.*

От началото, с по-солидни и красиви къщи са застроени ъглите на улицата от по-заможни софияни и придошли от провинцията чиновници и офицери. Големите междинни парцели биват закупени впоследствие преимуществено от преселници българи от Македония след погрома на въстанието в 1903 г. И в миналото, и до ден днешен ул. „Граф Игнатиев“ е артерия, макар доста тясна и нестройна. Оценили са я още при прекарване на трамвайната линия (в 1901 г.) и това превозно средство не губи стойността си и до днес. Зелени бяха навремето трамваите. От гарата по ул. „Мария Луиза“ се стигаше до площадчето на бул. „Патриарх Евтимий“. Там бе последната спирка, а по-късно линията стигаше до моста. Линията беше единична. Колите едновагонни, с две отделения, първа и втора класа от 15 и 10 ст. билета. Маневрирането започна по-късно, когато се появиха ремаркета, а през лятото и приказните летни вагончета, мечта за децата. Те бяха без странични стени, с ленени пердета на бели и червени черти, с 6 скамейки една зад друга. Разходка с това трамвайче беше истинско удоволствие.

Улицата бе търговска и занаятчийска. Атмосфера интимна липсваше. Ъгловите постройки на софияни, едноетажни, солидни, на широка площ, господарски лежаха между новопостроените, вече на два-три етажа къщи за ателие или дюкян, за живеене, за даване под наем. Българите от Македония бяха дошли със суха пара на ръка, с яки мишци и готови занаяти. Появиха се две фурни, три бакалници, железария, кожухар, сладкар, берберин, бозаджия. Имаше всичко! Месари и кръчмари обаче бяха придошли от вътрешността на страната. И все пак големият пазар ставаше в петъчен ден точно на края на ул. „Граф Игнатиев“ до големия Перловски мост. Още през нощта селяните от околността, от селата Дървеница, Драгалевци, Симеоново, Бистрица приждаха с волски коли, мулета, магарета и се разполагаха необезпокоявани

[1] Йозеф Обербауер (1853–1926 г.), австрийски инженер и художник, живял и работил в България.

нито от дъжд, нито от сняг, по всяко време. Там се снабдяваше човек с дърва за зимата (въглища не се практикуваха), с живи кокошки, гъски, прасенца и др. Само там имаше масло на големи топки, прясно избито, зеленчуци и плодове и накрая счукана чубрица със сминдух и червен пипер. Къде да спреш окото си? На красивите шопски носии или на изобилието от цветове и свежест! Пазарлъците бяха безкрайни.

Десният бряг на реката бе твърде висок и точно пред моста добиваше очертание на могила. На върха се намираше едноетажна постройка, от където данъчният следеше придвижването на селяните и никой не можеше да избегне заплащането на съответната такса.

* * *

Казах вече, интимна атмосфера на улицата нямаше, цареше отчужденост. И все пак станаха събития, които ни изхвърлиха на улицата и там се създаде известна общност. Земетресението през есента на 1917 г. изпразни къщите. Два-три дни и нощи прекарахме под открито небе. Свалихме кушетки, завивки, даже самовар. Имаше болни. Обхождахме ги. Към края на войната (1917–1918 г.) се появи епидемия, „испанската болест". Камбаната на църквата „Св. Седмочисленици" непрестанно бавно звънеше и известяваше за нови жертви (тогава опелото се извършваше в кварталната църква).

Погромът през 1919 г. споделихме негласно със свити сърца и печални погледи. През 1923 г., когато небето над София заруменя от пламъците на горящия Народен театър, плакахме всички наред. И пак през есента на 1923 г. слушахме, изтръпнали от ужас, как брат брата си убива… А имаше и весели мигове. През май 1911 г. се появи Халеевата комета. С възторг следяхме пътя ѝ. След това с голям ентусиазъм изпратихме войниците на фронта през 1912 г.

По-късно чествахме Празника на розите. Инициативата беше на дружество „Червен кръст" да се съберат средства за борба против туберкулозата. Групи от по две дами и един кавалер спираха минувачите по улицата и ги кичеха с малки изкуствени розички. Всеки приемаше и даваше лептата си. Топъл спомен пазя от този ден. Вървяхме две момичета, хванати за ръка – сестра ми и аз. „Хей, момиченца, елате!" – викаше весело една твърде едра жена и размахваше букетчета от мечтаните цветенца. Това бе певицата Христина Морфова[2], облечена в народна носия. Какво щастие тя да ни окичи и в нейната касичка да пуснем нашите „гологани". След войната този празник бе възобновен. Тогава отново, пак по ул. „Граф Игнатиев", видях Христина Морфова включена в същата акция, но сега вече бе качена на платформа над камион, окръжена от други певици, всяка в национална носия. На пианото беше Людмила Прокопова[3]. Морфова пееше непрекъснато народни песни, а другите припяваха и подаваха своите розички.

С най-голямо удивление проследихме работническата манифестация на 1 май 1919 г. Студен и неприветлив ден с дъжд и сняг, а манифестиращите геройски преминаха по „Граф Игнатиев" и се разпръснаха на площадчето до бул. „Патриарх Евтимий".

[2] Христина Морфова (1887–1936 г.), българска оперна певица, сопран.

[3] Людмила Прокопова (1888–1959 г.), чешко-българска пианистка и педагожка.

Бденията преди Великден пълнеха градинката на „Св. Седмочисленици“. Запалените свещици блестяха и постепенно потъваха в мрака на улиците. Всеки искаше да запази огъня до дома си.

* * *

Къщата, която от ранното ми детство е вълнувала въображението ми, е била сградата на № 1 на ул. „Граф Игнатиев“. По време на бомбардировките тя бе разрушена. Къщата е била построена от българин, живял и забогатял в Египет като млекар. Архитектът е бил чужденец. В последствие, след като собственикът заминава отново за Египет, я наема и по-късно купува доктор Балсамов – пришълец от Солун. Висок зид отделя улицата от двора и сградата. На него са поставени четири мраморни статуи, по-едри от човешки ръст. Красиви и изящни, макар и копия, те представляваха четирите годишни времена. За софиянци това са били сигурно първите образци на античното изкуство. Широка сводеста врата води в неголям двор, покрит с плочи и разнообразен с мраморен водоскок. В дъното е постройката, напомняща средиземноморската архитектура. Три врати ви очакват: централната е украсена с два каменни лъва. В долния етаж докторът урежда клиниката си, като за времето си имаше и рентгенов апарат, а горе е жилището на семейството: докторът, съпругата му, двама сина и две дъщери. В 1912 г. д-р Балсамов почива и тогава съпругата му поема грижата за клиниката, като за лекар е поканен д-р Емил Клайн, баща на известния софийски лекар д-р Борис Клайн. По-късно синът на Балсамов, също лекар, завежда клиниката. След бомбардировките две от статуите са спасени. Едната краси двора на художника Дечко Узунов, а другата е в един двор на ул. „Иван Асен II“.

Продължавам със сградите, които помня и съм посещавала. На ъгъла на ул. „Граф Игнатиев“ № 2 и ул. „Алабинска“ е домът на генерал Драгомиров. Тя беше двуетажна, а впоследствие се престрои и се появи един безистен. В горния етаж живееше дъщерята на генерала, омъжена за известния художник Ангелов[4]. Бяха приятели на баба ми и съм я придружавала при гостуване. № 4 е къщата на известния издател на учебници Барутчийски[5]. В № 6 сега се помещава Съюзът на българските журналисти. Преди това зданието, строено доста по-късно, беше собственост на Македонска банка. През 1934 г. „Дружеството на столичните журналисти“ го закупи и доходите от наемите влизаха в журналистическия пенсионен фонд.

Ето ни на ъгъла на ул. „Граф Игнатиев“ и ул. „Денкоглу“, на площадчето „Гарибалди“. Точно там преди години беше Румънската легация. Тя заемаше много голяма площ и беше на самата улица с няколко стъпала към входа. Зад сградата имаше обширен двор-градина. Около средата на 20-те години легацията се измести на ул. „6-и септември“ в къщата на Димитър Тончев[6], а 10 години по-късно румънското посолство построи собствена сграда на ул. „Шипка“. Следващият ъгъл е бил заеман винаги от обществени сгради последователно и е бил пристрояван. Там е била старата поща с часовника, после „Търговска банка“, а сега Министерството на търговията.

[4] Иван Ангелов (1864–1924 г.), български художник живописец и педагог.

[5] Серафим Барутчийски (1869–1939 г.), софийски учител.

[6] Димитър Тончев (1859–1937 г.), юрист и политик, един от водачите на Либералната партия, основател на Младолибералната партия 1904.

Пресичаме ул. „Александър I“, сега „Софийска комуна“. Там на № 9 се намираше домът на Александър Малинов[7], лидер на Демократическата партия, многократен министър, голям политик, голям трибун. И както в античните трагедии, той рухна в момента, когато произнасяше реч в театър „Ренесанс“ през 1938 г. Колкото блестящ във всяко отношение беше Малинов, толкова скромна беше неговата спътница в живота. Тя иде от Русия, името ѝ е Юлия Яковлиевна. Оформила своите демократически убеждения като студентка в Женева, в левите кръжоци на Плеханов[8] и Роза Люксембург[9], тя завършва зъболекарство. В края на миналия век идва в България. Била е една от първите наши зъболекари. Чувала съм, че била много способна в професията си, умна, културна и чаровна. Като съпруга на голям политик, успешно се справя с всички задължения, макар и да не е имала вкус към светския живот. Участваше във всички навремето си благотворителни дружества. Неин е починът за основаване „Дружество за закрила на девойките, придошли от провинцията“. Беше взела инициатива за организиране на „Комитет за мира“, а по-късно за построяване на дом за стари жени интелектуалки. Сама е внесла значителна сума, а остатъкът е събрала от близки и благодетели. За девойките от провинцията е определен специален дом, определено е и занятието им „Училище по килимарство“.

В къщата на Ал. Малинов се влизаше направо от улицата. Тя беше двуетажна, напомняща отвън и отвътре английски дом с хол и стълбище. Зад домът беше обширната градина, която стигала до сградата на Бончев на ул. „Стефан Караджа“. От дясната страна беше пак обширно незастроено място, собственост на ген. Рачо Петров[10]. През 1938 г. къщата беше престроена в кооперация. Малинов имаше двама сина и три дъщери.

Следващата сграда е на д-во „Книпеграф“[11] (№ 9 и 11).

Следващият № 13, на ъгъла на ул. „Левски“ сега е кооперация, но в миналото беше домът на семейство Никифорови, с двама сина и една дъщеря. Бях съученичка с дъщерята и съм ги посещавала. В дома, двуетажен, солиден, се влизаше направо от улицата. Като квартирант у тях живееше семейството на Трайко Коцев – потомък на стар софийски род.

Следва всеизвестното в цяла България фотографско ателие на Карастоянов[12], който създава талантлива „династия“ от фотографи. На ъгъла на „Граф Игнатиев“ и ул. „Солунска“ (сега „Коларов“), бе построена 1924 г. „Учителска каса“, дело вече на млади наши архитекти Сава Овчаров[13] и Юрданов (№ 14). В тази сграда се помещаваше Министерството на просветата, а сега Ученическото кино.

---

[7] Александър Малинов (1867–1938 г.), български юрист и политик, лидер на Демократическата партия, министър и министър-председател.

[8] Георгий Плеханов (1856–1918 г.), философ, теоретик и пропагандатор на марксизма, деец на руското и международното социалистическо движение.

[9] Роза Люксембург (1871–1919 г.), теоретик на марксизма, социален философ, икономист, публицист и революционер.

[10] Рачо Петров (1861–1942 г.), български генерал и политик, министър и министър-председател.

[11] „Книпеграф“ – софийско издателство и печатница.

[12] Иван Карастоянов (1853–1922 г.), известен български фотограф.

[13] Сава Овчаров (1892–1964 г.), известен български архитект.

* * *

Ето ни вече на площад „Славейков“. Тук номерацията е отделна.

На първи номер в миналото е било „Кафене баши“ – сега кино „Славейков“. До улица „Гладстон“ (сега „Поптомов“) са номерата 2 и 3. На тях построиха сградата на „Alliance Francaise“. На втория отрез от „Гладстон“ до ул. „Раковски“ са № 3, домът на Неделчо Бракалов – дипломат във Външно министерство и № 4, къщата на Амелия Черин, после купена от доктор Кожухаров. На тези две места сега се намира Министерството на обществените сгради и благоустройството.

На северната страна на площада парцелите са пет. На ъгъла на площада с ул. „Раковски“ бе построен хотел „Кооп“ от известния наш архитект Георги Овчаров. На № 8 е било жилището на големия наш писател и общественик Петко Славейков[14]*. Къщата е лежала в дъното на обширен двор. До него е домът и кабинетът на доктор Данаджиев*[15]*, първият наш психиатър, а на ъгъла на площада и ул. „Левски“ беше аптеката „Ю. Пенчев“. Всички тези къщи са били солидни, а в архитектурно отношение – еднообразни.*

Тръгваме отново по ул. „Граф Игнатиев“. Къщата на ъгъла на ул. „Раковски“ и „Граф Игнатиев“ принадлежеше на доктор Серафимов. Двуетажна, построена на много широка площ и обкръжена с градина, тя се открояваше със своето величие и красота. Стилът беше виенски ренесанс и вътрешността беше много издържана: паркет първокласен, великолепно стълбище и стени, облицовани със скъпа дървена ламперия. В горния кат имаше грамаден салон. След войната собственикът я продаде. Купиха я „Дружеството на столичните журналисти“ и „Дружеството на художниците“. Бе организиран „Домът на изкуствата и печата“. В долния етаж се уреди ресторант, а през лятото за същата цел се използваше и градината. Канцеларииите на дружествата бяха настанени в горния етаж. Големият салон служеше за събрания, сказки, забави, танци. Там винаги посрещахме Новата година. Създаде се чудесна приятелска атмосфера, а лек бохемски елемент не липсваше. За жалост попадна бомба и разруши този хубав „Дом“.

Следва под № 15 „Студентският дом“ на името на Мария и Иван Гешеви. Големият софийски богаташ и политик Ив. Евстатиев Гешев (№ 17) записа името си като благодетел. За дошлите от провинцията бедни студенти той подреди този дом със 100 легла. Издръжката на дома се покриваше от наемите на магазините в партера.

Парцелите с номера 17 до 23, сега кооперации, стигат до училището „Граф Игнатиев“, което е на ъгъла на ул. „6-и септември“. Някъде преди училището беше домът на сем. Нинови, дошли от Македония. Имаха магазин за железария. След Освобождението, в паянтовата сграда на керван сарая, който се е числил към Черната джамия е построено първоначално училище. Впоследствие на това място построяват училището „Граф Игнатиев“.

На другия ъгъл е градината и църквата „Св. Седмочисленици“. В миналото там е стърчало минарето на Черната джамия, наречено така, защото е било направено от чер камък с оловен връх. Наричали са я още Имарет джамия, тъй като нашите построили

[14] Петко Славейков (1827–1895 г.), български поет, публицист, фолклорист и политик, водач на Либералната партия, председател на НС.

[15] Стефан Данаджиев (1866–1943 г.), български лекар, невролог и психиатър, член на БАН.

в нейно съседство болница (имарет), трапезария за бедни, керван сарай и затвор. След Освобождението в 1903 г. Петко Каравелов спомогнал да се преустрои в църква, чието изпълнение е било поверено на български архитекти – Миланов[16] *и Момчилов. Леките паянтови сгради са били съборени, бяха оставили само затвора, запазил името „Черната джамия". Злокобно стърчаха стените и ние, децата, никога не минавахме край тях, само с ужас ги поглеждахме. Разказваха се страшни истории.*

Между ул. „Цар Шишман" и ул. „Мальовица", която в миналото се наричаше „Самоковлиева" има два парцела на № 27 и 29. На ъгъла на „Шишман" и „Граф Игнатиев" беше къщата на сем. Василеви. Под наем там живееха сем. Дуневи – той офицер, тя пианистка, по произход швейцарка. Тя преподаваше уроци по пиано и аз бях нейна ученичка. За първи път в живота си разбрах какво е домашното музициране. След работа те двамата сядаха на местата си, той с чело между коленете си, тя пред пианото. Дълго свиреха тази нежна, успокояваща музика на предкласиците и ние потъвахме в нейното очарование. Долния етаж обитаваше известният наш българист проф. Романски[17]*.*

На № 29 беше къщата на богаташа Арсов – дошъл от Македония. Тя е ъглова, в стил сецесион и съществува до днес. Двете му дъщери се омъжиха добре. Едната за доктор Добринов, който на ул. „Паренсов" и „Мальовица" уреди родилен дом, а другата за индустриалеца от Габрово Момерин[18]*. В един от етажите живя известно време големия наш хирург Станишев*[19]*.*

На другия ъгъл на „Мальовица" беше домът на известния софиянец Каназирски[20]*. Следват номерата 31 до 41. По средата на този ред се разполагаше голям парцел с обширна градина, добре подредена, а в дъното двуетажна постройка, която с нищо не се отличаваше от многобройните такива в София. Това е „Пансиона за девици на сестрите Златоустови". Те двете, по-големите Мара и Катя, бяха учителки, завършили в Русия и пансионът беше устроен по руски образец. Момичетата от провинцията на заможни родители по разни причини идваха в София да продължат гимназия. Пансионът беше реномиран. Редът строг, строга дисциплина и надзор. На църква и на разходка ги водеха в редица, с надзирателка. Посещенията бяха ограничени. Но наред с гимназиалната диплома тези момичета се завръщаха в своя край с нови придобити навици, нови вкусове, с висока битова култура. В този дом живееха също по-малките сестри – библиотекарки в университета и брат им, по професия офицер.*

В съседство беше къщата на генерал Найденов[21]*, а след нея на ъгъла, домът на сем. Киркови.*

Преминавам на дясната страна на ул. „Граф Игнатиев". Между „Раковски" и „6-и септември" номерата са от 22 до 38. На ъгъла с лице към площад „Славейков" беше многоетажната постройка на Министерството на просветата. Другите места се застроиха повечето от придошлите от Македония. Отдалеч се забелязва фирмата на кожаря Йончев. Спомням си и млекарницата на Велко Радичев. В съседство е перал-

[16] Йордан Миланов (1867–1932 г.), български архитект с принос за създаване на национален облик на българската архитектура.

[17] Стоян Романски (1882–1959 г.), български професор, езиковед, етнограф-славист, академик.

[18] Андрея Момерин (1885–1981 г.), известен български индустриалец, син на Христак Момерин.

[19] Александър Станишев (1886–1945 г.), професор, хирург, създател на катедрата по хирургия при Медицинския факултет на СУ, политик.

[20] Георги Каназирски с псевдоним Верин (1883–1954 г.), писател, публицист и журналист.

[21] Калин Найденов (1865–1925 г.), български генерал и политик.

нята с първокласни гладачи на модните тогава твърди колосани яки. Всички тези занаятчии живеят над или под дюкяните си.

Стигаме до десния ъгъл на ул. „6-и септември“. По три-четири каменни стъпала влизаме в кръчмата на Спас. Едва мъжделее една крушка, десетина маси са непостлани, но виното е първокласно „ветренско“. Следващата отсечка между „6-и септември“ и ул. „Преспа“ се заема само от два парцела № 40 и 42. На ъгъла срещу кръчмата е зарзаватчийницата на бай Илия. Другото място е много обширно и е принадлежало на кореняка софиянец Христо Петров. В него са били построени две едноетажни къщи, за бащата и за сина, Петър Петров известен с прякора Имаретски – съквартлец на Имарет махала.

Между улица „Преспа“ и ул. „Цар Шишман“ има два парцела, два номера 44 и 46. На първия ъгъл е къщата на архитект Хашнов[22]. На същия номер имаше къща и известната на софиянци личност Ангел Киселов – търговец. С кого търгуваше, какво търгуваше, никой не знаеше. Провокираше съгражданите си с голямото си богатство, с изтънчената си походка, а най-вече с интимния си живот. Имаше прекрасна жена, за която не бе венчан. И след войната, съден по член четвърти, той оцеля и продължи да живее със същия ритъм.

На първия ъгъл на ул. „Цар Шишман“ под № 46 е имотът на братя Мойсеви, дошли от Македония. Илия и Спиро бяха уредили бакалница, а Спас – фурна. Известната фурна на „бай Спас“. Къщата им беше голяма, за многобройни семейства. Там живееха всички, там работеха, даваха под наем.

На срещния десен ъгъл четириетажната постройка принадлежеше на румънския преселник Йонеску. Къщата и до днес е запазена в същия си вид. Като девойка съм живяла там на третия етаж. В другото отделение на третия етаж живееше зъболекарката Ана Генева и нейният брат Слави Генев. Над нас на мансардния етаж живееше писателят Симеон Андреев[23], по произход от Габрово. В по-ранните си години бе писал стихове, а впоследствие се отдаде на малки разкази – детска литература.

№ 50 е тъй нареченото „Попско здание“, принадлежащо на църквата „Св. Седмочисленици“. Под същия номер беше и къщата на архитект Фингов[24], построена в дъното на двора. Тя още съществува в стария си вид, а пред нея е построена кооперация. Следващия № 52 е домът на семейство Бояджиеви, придошли от Македония. Бащата предприемач, майката, разбира се домакиня, и две деца, момиче и момче. Дълбок двор и едноетажна, обширна къща.

Също в дълбок двор и едноетажна къща е и следващият обект. Това е домът на сем. Юрданович. Родителите отдавна се бяха поминали. Строили я бяха децата им: 5 дъщери, от които две учителки и една художничка и двама сина, офицер и архитект. Останали бяха неженени, с изключение на малкия син, архитекта.

Великолепен архитектурен букет представляваха четирите ъгъла на пресечката бул. „Фердинанд“ (сега „Толбухин“), „Патриарх Евтимий“ и „Граф Игнатиев“.

[22] Лукан Хашнов (1862–1917 г.), известен български инженер и архитект, член на БАН и БИАД.

[23] Симеон Андреев (1870–1927 г.), български поет, писател, преводач, прозаик, журналист и библиотекар.

[24] Георги Фингов (1874–1944 г.), известен български архитект.

На първия десен ъгъл е къщата на инж. Момчилов[25], запазена и днес. Тя господства със своето архитектурно съвършенство, но за жалост оголена, след като снеха бронята ѝ – оградата от ковано желязо. Там живее собственикът със съпругата си австрийка и двете си деца, момче и момиче.

На втория десен ъгъл на ул. „Граф Игнатиев" беше къщата на известния софийски хирург Михайловски. Построена е в по-лек архитектурен стил с изящна куличка над входа, сякаш е чокойска къща, прехвръкнала над Дунава, дошла от румънските степни чифлици. На първия ляв ъгъл бе къщата на софийския юрист Киров, оженен за дъщерята на македонеца богаташ Никола Дишков, собственик на „Дишков базар" на ул. „Леге". Обширна в югоизточно изложение, тя беше образец на тогавашното софийско строителство.

Забележителна беше постройката на втория ъгъл. Това е старата английска легация. Разположила се нашироко на два ката, обиколени със зелени кепенци на прозорци и врати, тя представляваше истински образец на викторианската епоха. Целият двор бе зает от конюшните, с широки удобни за каретите врати и малки прозорчета, завършени с неизбежните зелени капаци.

Продължавам надолу след доктор Михайловски. Едрите навремето парцели са се разпокъсали и над тях сега властват кооперации. Номерата са 64, 66, 68 до ул. „Любен Каравелов" Спомням си работилницата за поправка на обуща на македонците – братя Гроздановци. По-късно се появиха и два фризьорски салона.

На самия ъгъл на ул. „Каравелов" се извисяваше двуетажната къща на софийския съдия А. Ташев. Лежеше всред голяма, добре поддържана градина. Семейството имаше три дъщери и двама сина. Една от дъщерите, Фроска, бе моя съученичка и приятелка. Тогава ние обитавахме срещната ъглова къща, притежание на македонците братя Диманкови. Големият брат държеше бакалница, в която можеше да се пие на крак, а малкият имаше млекарница. В същия дом по-късно живя Султана Рачо Петрова[26], но като разделена от генерала.

Вече сме до реката. На предпоследната сграда беше собственик бай Димче Калевски, дошъл от Македония. Уреди фурна. Добър занаятчия, с много приятен и весел характер. Той завладя бързо квартала. Хумор бликаше от всяка негова реплика.

Последната къща на ъгъла на „Евлоги Георгиев" принадлежеше на сем. Лазарови, син архитект. Той построи почивния дом в Банкя на дружеството на столичните журналисти. Имаше само една сестра пианистка.

Старата сграда на Английската легация бе купена от индустриалеца Никола Златев. Сега там е построен грамаден блок. Точно до него на № 43 се издигна къщата на Коста Стоянов. Около 1930 г. на „Граф Игнатиев" се появи нова сладкарница „Цар Освободител". Ще запитате, как така? На бул. „Цар Освободител" и ъгъла „Раковски" отдавна съществува сладкарница със същото име. Ето точните данни, дадени от дъщерята на Коста Стоянов, Дита Врингова. Тя ми разказа следното: „Грешно кафенето „Цар Освободител" се именува сладкарница. Още в началото на века, чичо ми Петър Стоянов решава да напусне Македония и се пресели в „майката България". Замисля се да уреди модно кафене и за тази цел отива в Букурещ, за да се запознае със

[25] Михаил Момчилов (1860–1924 г.), инженер, един от основателите на БИАД, брат на арх. Петко Момчилов.

[26] Султана Рачо Петрова (1869–1946 г.), една от първите дами на българското висше общество, българска общественичка.

сладкарството и откриването на такова модерно предприятие. При идването си в София повиква брат си, моя баща Коста Стоянов, който идва с цялото си семейство. Двамата братя основават новото кафене, като взимат под наем партера от къщата на Балабанев на ул. „Раковски“ и „Цар Освободител“ и го назовават „Цар Освободител“.

Неговото появяване е много навременно, тъй като реномираното кафене „България“ се посещава главно от изтъкнати политици, професори и утвърдени писатели. В новопоявилото се заведение намира своето място младата софийска интелигенция. Тук се отбиват и срещат помежду си писатели, журналисти, художници и др. То процъфтява и просъществува до бомбардировките, и макар и оцеляло, бе пренебрегнато и накрая безсмислено разрушено. Едно голямо табло, нарисувано от художника Александър Добринов[27] *дава пълна картина на посетителите му.*

Ето как след 1930 г. се развиват нещата. Собственикът на кафенето го отстъпва на Илия Юргев, защото си построява къща на ул. „Граф Игнатиев“ и се пренася да живее там. В долния кат е предвиден салон, в който той урежда вече сладкарница и я назовава „Цар Освободител“. В двора са пристроени помещения за сладкарско производство. Тук вече се сервират пасти и банички. Тази сладкарница просъществува 15–20 години, а сега салонът е предоставен на Отечествения фронт. До сладкарницата се появи кварталната кръчма „Бистрица“ № 45 с превъзходни пазарджишки вина. Следва къщата № 47 на сем. Ганчеви, която е вече на ъгъла на ул. „Любен Каравелов“.

Този мой спомен е от най-ранното ми детство – ок. 1910–1912 г. На втория ляв ъгъл беше Белгийското консулство точно срещу нашето жилище. Като филмова лента преминаваше живописната гледка. През вратата на консула чака файтон. Конете нетърпеливо пръхтят. От по-горния край на улицата се задава колата на английския пълномощен министър, впрегната в два чудесни коня и спира пред консулството. Първо англичанинът скача и се отправя към току-що появилата се белгийска двойка. Целува ръка на дамата и й помага да се качи в колата, където и той сяда. Белгиецът вече е пред английската кола. Церемонията се повтаря и той се настанява до английската министърка. Кочияшите леко шибват конете, отворените дантелени чадърчета на дамите леко потрепват, колите се понасят и оставят след себе си облак от прах. Улицата още не е павирана. Баба ми, която също наблюдава гледката, цъка с език и казва: „Гледай ти, размениха си пак мъжете!“.

Тук парцелите навремето бяха само три. Номерата и до днес са 49, 51, 53. На № 51 живееше Трифон Кунев[28] *с псевдоним Ланчелото, известен писател и журналист. Малка бях още, но бях прочела „Конското евангелие“, илюстрирано от Александър Божинов*[29]*. Много се смях на карикатурите, които във вид на животни представяха тогавашните политици. Но по-късно проумях тежката сатира: прочетох тогава и неговите нежни и звучни стихове, написани под влияние на модния символизъм. Ние, децата, очаквахме неговото ежедневно появяване на улицата. Забавляваше ни неговия величав вид, с черна широкопола шапка с черна развяваща се панделка около врата, с черен костюм. До него цяла в бяло облечена вървеше неговата жена Маша Кралева*

[27] Александър Добринов (1898–1958 г.), известен български художник карикатурист.

[28] Трифон Кунев (1880–1954 г.), български политик, писател и поет, сатирик.

[29] Александър Божинов (1878–1968 г.), български художник, публицист и писател, карикатурист и илюстратор.

(дъщеря на руски художник, оставил картини в църквата „Александър Невски“. Тя бе много красива и казвахме си: „Лика прилика му е“. След смъртта на жена си Трифон Кунев смени жилището си, но пак на „Граф Игнатиев“ и ъгъла с „Фердинанд“ у семейство Златеви. Бе се заел с журналистика. Пишеше във в. „Земеделско знаме“. Накрая започнаха да се появяват неговите фейлетони „Ситни, дребни като камилчета“.

Най-последният парцел на ъгъла принадлежеше на Таню Пеев, брат на фабриканта на бонбони Захари Пеев[30]. В обширния двор бе построена голяма къща за многобройното семейство Пееви, мъж, жена и седем деца, четири момичета и три момчета.

В странична постройка се помещаваше печатницата и работилница за пликове и други пособия. Градината на ъгъла, обширна и излишна, дадоха под наем – появи се ресторант.

Вера Мечкарова
София, 1987 г.

Улица „ 6-и септември“

Тази улица разнася ехото на голямо събитие – Съединението на България, станало на 6 септември 1885 г. Замислено и изнесено от пловдивската общественост, обединението дава своето щастливо отражение в цялата страна. София го възприема и в негова чест, назовава една улица.

Улицата започва от бул. „Цар Освободител“ (днес „Руски“), пресича ул. „Граф Игнатиев“ и прави една дъга, за да стигне до Перловската река. Тясна и нестройна е тя. Ето какво ми разказва моята приятелка Антоанета Списаревска, живяла като дете там: „Все така тясна и много прашна беше улицата, но ние децата безгрижно играехме навън. Нямаше движение, нямаше коли. Момчетата удряха челик и играеха на били (топчета), а ние момичетата скачахме на въже и на „дама“. Но към 5 ч. след обяд аз безшумно се оттеглях към ъгъла на ул. „Славянска“ и „6-и септември“. Облягах се на оградата. Там живееше един чичко с мистериозното име Кауфман[31]. В дъното на обширна градина нашироко бе построена едноетажна къща. Широко бяха отворени прозорците и от там се носеха вълшебни звуци. Той, собственикът с часове свиреше на пиано, а аз, детето, поглъщах мелодиите на Бетовен, Шопен и най-често на Йохан Щраус.

Ето как се бяха подредили къщите. Започвам с градинката на „Военния клуб“, както я наричаха тогава. Беше неуредена, нямаше скамейки, а с ул. „Раковски“ я делеше висока дървена ограда, на която лепяха афиши.

За № 2 не си спомням, но № 4 е бил винаги заеман за обществени мероприятия. По късно в двора уредиха лятно кино на открито. Къщата на Кауфман под № 6 е заемала голямото триъгълно място на ул. „6-и септември“ и „Славянска“. Сега там се издига отделна сграда, декорирана с дракони, с два входа от двете улици и под два номера.

[30] Велизар (Захари) Пеев (1891–1949 г.), син и наследник на предприемача Велизар Пеев, основател на първата шоколадова фабрика в България.

[31] Николай Кауфман (1925–2018 г.), професор, изтъкнат български музиковед, фолклорист и композитор, академик.

Тя е дело на нашия голям архитект Георги Овчаров (2). Аз самата имам впечатление от улицата, защото на нея живя сестрата на съпруга ми, зъболекарката Пепа Мечкарова, а сега там е моята дъщеря.

На втория десен ъгъл беше къщата на проф. д-р Владимир Алексиев[32]*. Сега мястото е заето от обширна обществена сграда на № 8. Следва зданието на „Земеделска банка“, което стига до ул. „Вазов“ № 10. На срещния ъгъл е обществена сграда, определена в миналото за „Дом на архитекта“. Тя е едно недомислие, набързо сглобена с излишна колонада за тази тясна улица. Би трябвало да изчезне или да бъде преобразена. Тъжно е да я погледне човек! Следва изоставено празно място под № 12 и после на ъгъла на „Гурко“ къщата на известното софийско семейство Брадел*[33] *(неговата кооперация е на ул. „Гурко“ 36). Под № 14, сега № 10 е домът на доктор Христо Тантилов*[34] *(основател на ортопедичното дружество), купена от дружество „Петрол“ и впоследствие пристроена. Ъгловата кооперация се води на ул. „Ст. Караджа“. Построена на мястото на къщата на ген. Чаръкчиев*[35]*, до къщата на ген. Русев*[36]*.*

Големият насрещен парцел под № 16 се заема от училището „Граф Игнатиев“. Красивата, хигиенична и удобна сграда е много подходяща за целта си.

Да преминем на нечетните номера. На № 1 на ул. „6-и септември“ и ъгъла „Цар Освободител“ беше обширната двуетажна къща на доктор Славчев[37] *– гинеколог, в която беше настанил семейството си, клиниката и родилен дом. На № 3 е била къщата на зъболекаря д-р Каблешков – едноетажна.*

На № 5 е великолепната къща на бившия министър Дим. Тончев[38]*, запазена е до днес. Известно време там се помещаваше румънската легация. На № 7, на ъгъла на ул. „6-и септември“ и ул. „Аксаков“, къщата принадлежеше на софийския предприемач Герчо Бъчваров, богат човек, оженен за още по богата жена, сестра на тютюнотърговеца Крум Чапрашиков*[39]*. Той даваше под наем този имот. Беше танцувален клуб за чужденци, по-късно го назоваха „Интерклуб“. Там се появи играл дом с рулетка.*

На срещния ъгъл на ул. „6-и септември“ и „ Аксаков“ под № 9 се разполагаше известната „Тръпкова галерия“ (11). Тя имаше два входа от двете улици и лежеше в неугледен, тревясал двор. Самият ъгъл, в много малък размер бе определен за клуб на чуждите дипломати. Тази галерия изигра голяма роля между 1910–1940 г. в софийския артистичен свят. Само там художниците можеха да устройват своите изложби. До галерията на № 13 е бил домът на генерал Блъсков[40]*.*

---

[32] Владимир Алексиев (1879–1948 г.), български лекар и фармаколог със заслуги в областта на токсикологията.

[33] Йордан Брадел (1847–1899 г.), лекар, преподавател и обществен деец.

[34] Христо Тантилов (1871–1944 г.), лекар, хирург и ортопед, общественик.

[35] Христо Чаръкчиев (1870–1943 г.), български генерал, участник в Балканските войни и Първата световна война; Иван Русев (1872–1945 г.), български генерал, депутат.

[36] Русев, Атанас или Иван, неуточнено.

[37] Методи Славчев (1864–1964 г.), първият български специалист - гинеколог, основател на една от първите частни клиники с родилен дом.

[38] Димитър Тончев (1959–1937 г.), български юрист и политик, основател на Младолибералната партия.

[39] Крум Чапрашиков (1882–1934 г.), търговец, революционер и общественик.

[40] Андрей Блъсков (1857–1943 г.), български генерал, опълченец.

Хубава двуетажна къща с висок сутерен на № 15 имаше софийският търговец Кръстю Пеев. В магазина си на ул. „Търговска“ той предлагаше само вносни стоки, манифактура, порцелан и кристали и др. В горния етаж живееше той със семейството си. Имаше две дъщери, от които едната ми беше съученичка. Ходила съм в този дом. Другият етаж се обитаваше от семейство Коста Списаревски[41] *с две деца, момче и момиче. Той беше в консулския отдел на Външното министерство. В сутерена (полуетаж) са живели като девойки по това време двете известни наши артистки Дияна*[42] *и Петя*[43] *Герганови. На много обширен терен на № 17 е разположена къщата на В. Салабашев*[44]*. Тя и до днес е запазена. Семейството имаше син и дъщеря. Следващият дом е на многобройното семейство Н. Беневи. Потеклото им е от Копривщица – три дъщери и един син.*

На времето лекарите в София се брояха на пръсти. Големи светила имаше. Лекари като доктор Моллов[45]*, д-р Сарафов приемаха само в кабинетите си. Но доктор Ватев*[46]*, д-р Русев и д-р Киров цял ден сновяха по софийските улици с черната чантичка в ръка. Повечето наши близки си имаха домашен лекар. Нашият беше д-р Ватев. Той живееше на ул. „6-и септември“ № 21. Къщата му лежеше на самата улица, имаше две дъщери. Почти във всички къщи по протежение на тази улица, се влизаше направо от тротоара. До ъгъла на ул. „Вазов“ беше „Железничарската болница“, сега стоматология. Другият цял отрез от ул. „Вазов“ и „Гурко“ се заема от Министерството на железниците, а този от „Гурко“ до „Паренсов“ от Министерството на вътрешните работи. Аз помня сградата, която беше разрушена, за да се появи една от най-интересните постройки в модерен стил, дело на архитект Георги Овчаров*[47]*.*

Разглеждам сега акварела на художника Обербауер, нарисуван от него в края на миналия век. Сградата е внушителна. Тя е била построена по поръчка на генерал Паренсов[48] *за негово жилище и купена от нашата държава при заминаването му. Известно време е била резиденция на княз Александър Батенберг. След това в нея настаняват Министерството на вътрешните работи. Като дете съм влизала в това министерство. Придружавах леля ми, чийто съпруг беше Георги Симов, главен секретар на министерството около 1910–1912 г. До улица „Граф Игнатиев“ стигаме покрай зеленина и свежи цветя. А едно време там стърчаха зидовете на затвора, наричан „Черната джамия“, които всяваха ужас в детската ми душа.*

Прехвърляме ул. „Граф Игнатиев“ и продължаваме с четните номера. На ъгъла на ул. „Граф Игнатиев“ и ул. „6-и септември“ на № 18 беше двуетажната къща на така наречения бай Спас. Не знаехме името му, а казвахме само „при бай Спас“. Той беше уредил кръчма в долния кат, кръчма известна в цяла София. Невзрачно помеще-

[41] Коста Списаревски (1882–1953 г.), дипломат, икономист, юрист и журналист.

[42] Диана Герганова (1900 – неуточнена г.), оперна певица.

[43] Петя Герганова (1905–1985 г.), драматична артистка.

[44] Васил Салабашев (1868 – неуточнена г.), инженер.

[45] Димитър Петров Моллов (1846–1914 г.), български лекар хирург и политик от Прогресивнолиберална, по-късно от Народната партия.

[46] Стефан Ватев (1868–1946 г.), първият български педиатър, академик.

[47] Георги Овчаров (1889–1953 г.), български архитект, работил в периода между войните, повлиян от неокласицизма.

[48] Пьотър Паренсов (1943–1914 г.), руски генерал, първия български военен министър.

ние, осветено от две крушки, непокрити маси, но вино – първокласно „ветренско“ неподправено, това беше картината. До нея на № 20 (сега 18 А и Б), се издигаше четири етажната къща на сем. Кънчеви, в която е живяла дъщерята на народната героиня Райна Попиванова[49], наречена „Райна княгиня“, омъжена Дипчева. Имали са трима сина и една осиновена дъщеря, която е живяла на ул. „6-и септември“ № 20. При нея Райна Дипчева е гостувала често и продължително и съседите са я гледали с възторг и уважение.

Следващият доста обширен парцел под № 22 е бил притежание на софиянеца Васил Семков. Бил е разделен на две части: едната закупена от Христо Бакърджиев, известен като пръв инициатор в София за строеж на кооперативни домове. Този първи кооперативен дом бил назован „Стреха“. Другата част купува Тодор Кожухаров[50] и си построява дом и помещение за печатницата си.

Ъгловата къща на ул. „6-и септември“ и „Хан Крум“ е била на Петко Каравелов (23), известният наш общественик. Там, сега вече кооперация, живее семейството на Петко Дрянков, син на Лора Каравелова[51]. Под много остър ъгъл между улиците „Неофит Рилски“ и „Хан Крум“ е бил домът на софиянеца Траянов. Сега там се издига кооперация. Сградата е под номерация на ул. „Неофит Рилски“. Синът му Петър Траянов, бивш офицер, беше пълномощен министър във Варшава.

Преминаваме звездообразната пресечка на петте улици, наречена „Петте къошета“ и сме пред дома на много известния софийски лекар д-р Марин Русев[52], единствен в София, който посещаваше пациентите си със собствен файтон. Постройката лежеше в обширна градина, достигаща чак до ул. „Неофит Рилски“. Семейството имаше двама сина и една дъщеря. Д-р Руси Русев, един от синовете бе също известен лекар. Сега мястото е заето от голям кооперативен блок. В него живя известният наш драматичен артист Владимир Трендафилов[53]. В съседство с тях, в солидна едноетажна къща, строена много нашироко живееше собственикът Георги Симов, известен демократ, главен секретар на вътрешното министерство, с жена си Люба Симова – моя леля и двете си деца, момче и момиче. Техният дом, сега кооперация, носи номер от ул. „Хан Аспарух“. Само още два парцела ни делят от бул. „Патриарх Евтимий“ – номерата 28 и 30. Сега там лежат два кооперативни блока. На № 28 е бил домът на сем. Цокови. На № 30 (точно на ъгъла на „Патриарх Евтимий“ е била къщата на проф. Стефан Младенов[54]. На отсрещния ъгъл от бул. „Патриарх Евтимий“ чак до ул. „Гургулят“ (сега „Тина Киркова“) лежи парцел, в миналото собственост на семейство Алексиеви. Сега е заето изцяло с кооперативни домове с големи вътрешни градини. Този парцел е под номерацията на „Патриарх Евтимий“ № 21.

Не съм могла да добия сведения за редицата къщи след ул. „Гургулят“ и след бул. „Фердинанд“ (сега „Толбухин“). Спомням си, че цялото пространство беше празно навремето, че там отначало самотно стърчеше красивата сграда на Английската

[49] Райна Попгеоргиева (1856–1917 г.), учителка и акушерка, отговорна за ушиването на знамето на панагюрските въстаници през 1876 г.

[50] Тодор Кожухаров (1891–1945 г.), журналист, писател и политик.

[51] Лора Каравелова (1886–1913 г.), дъщеря на политика Петко Каравелов.

[52] Марин Русев (1864–1913 г.), лекар, един от основоположниците на Медицинския университет в България.

[53] Владимир Трендафилов (1897–1972 г.), драматичен актьор и педагог.

[54] Стефан Младенов (1880–1963 г.), езиковед и диалектолог, професор.

легация и че надолу до реката софийските гальоти с боклук изсипваха товара си. Късно вече мястото се парцелира и застрои и на края между ул. „13-и март“ и бул. „Евлоги Георгиев“ (сега бул. „България“), софийският кмет инженер Иван Иванов[55] си построи просторен дом. Отбелязвам тази личност за големите му заслуги към столицата. Говоря не като специалист и не изчерпателно. Но София по това време бе поддържана чиста и готова да посрещне зимата. Той регулира Перловската река – закрепи бреговете ѝ с люляци, създаде една от най-красивите алеи със зелени площи и брезови сенки, със скамейки и малки площадки за децата. Но най-важното, разреши въпроса за софийската вода, като след дълги спорове успя да построи Рилския водопровод.

Ето ни сега на отсрещната страна на тековите номера на ул. „6-и септември“, след ул. „Граф Игнатиев“. На номер 33 е била солидната, двуетажна къща на военния лекар д-р Димитров. Той е имал две дъщери Роза и Мери. Споменавам ги, защото добре ги познавам от по-късните им години. Едната (Роза), се е омъжила за дипломат от австро-унгарската легация, хърватина Милен Върбанич. При заминаването си от София той отпътува не с една, а с три жени, двете сестри и майка им, вече вдовица. Върбанич направи кариера в Югославия като министър в едно от правителствата. Всички дочакаха края си в неговия роден град Загреб. Имаха един син – Иво Върбанич.

№ 35 беше голям парцел, притежание на Асен Иванов[56], известен банков директор. Той продаде половината на семейство Чехларови, така че те имат общ номер. Къщата на директора е солидна, красива и запазена и до днес. В нея се помещава клон от „Академията на науките“. Малката къща на Хакимов (евреин по произход) № 37, сега е израсла в кооперативен дом. На ъгъла на ул. „6-и септември“ и „Хан Крум“ беше домът на зъболекаря Георги Рашев и Цветана Рашева. Този дом е под номерация на ул. „Хан Крум“ 15. Там израсна кооперация. В него живя големият наш библиограф Никола Михов[57] и подари апартамента си на Академията на науките. Какво се помещава там сега не зная. Стигаме до мястото на аптеката „Минчев“ на № 39, една от десетте софийски аптеки по това време. Тя беше разположена на остър ъгъл на улиците „Хан Аспарух“ и „6-и септември“, сякаш кацнала на носа на кораб. До нея в малък двор лежи и досега къщата на д-р Белопитов на № 41, а до неговата, къщата на друг лекар д-р Белинов (специалист по нос и гърло), изчезнала след бомбардировките. Тя е била с номер 43. Ъгловата сграда, сега кооперация е била собственост на известното семейство на общественика Михаил Сарафов[58], чиито потомци живеят и до днес там.

Прекосяваме бул. „Патриарх Евтимий“. На ъгъла под номерацията на булеварда всред хубава градина се издига двуетажната (ъглова) къща на софиянеца Петров. На № 47 навътре в двора израства двуетажна красива сграда, домът на софийския адвокат Г. Караминков. По същата линия, сред необширна зелена площ на № 49 лежи двуетажна къща, притежание на двама баджанака, оженени за двете сестри Мара и Вела, дъщери на богатия габровски фабрикант Калпазанов[59]. В долния етаж е домът и каби-

[55] Иван Иванов (1891–1965 г.), инженер, кмет на София (1934–1944 г.).

[56] Асен Иванов (1868–1937 г.), финансист, управител на БНБ (1926–1931 г.).

[57] Никола Михов (1877–1968 г.), библиограф.

[58] Михаил Сарафов (1854–1924 г.), революционер, политик, просветен деец и дипломат.

[59] Иван Калпазанов (1935–1889 г.), занаятчия, търговец, общественик и дарител.

нета на д-р Сахатчиев[60], първия рентгенолог в България, с две деца момче и момиче. В горния етаж живее Тодор Новаков, син на софийския банкер Алеко Новаков, със семейството си, също с две деца момче и момиче. След една за мене неизвестна сграда на № 53 е новопостроената внушителна къща на проф. Венелин Ганев[61], регент при малолетния цар Симеон II. Има един син. До него в двора на № 55 е двуетажната къща на проф. Петко Стоянов[62], оженен за сестрата на проф. Ганев. Има две деца, момче и момиче.

Крайната голяма ъглова сграда се числи към бул. „Толбухин“. Тя е строена още преди 1920 г. И ето ни на другия ъгъл на „6-и септември“ и „Толбухин“. Това е великолепната Английска легация и веднага след ул. „Любен Каравелов“ в обширен двор, по-широк от английския, се издига Унгарската легация, строена в по-ново време.

Ето я и река „Перловец“ със солидния си мост, който води към „Лозенец“.

Един малък отчет. Препрочитам написаното и констатирам: улица „6-и септември“ от онова време е улица на лекарите:

1. Д-р Славчев.
2. Синът му д-р Славчев.
3. Зъболекарят д-р Каблешков.
4. Зъболекарка д-р Пена Мечкарова – дошла малко по-късно в постройката на ул. „6-и септември“ и „Славянска“.
5. На другия ъгъл – д-р Алексиев.
6. Д-р Ватев.
7. Д-р Тантилов.
8. Д-р Димитров.
9. Зъболекар д-р Рашев.
10. Зъболекарка д-р Цветана Рашева.
11. Магистър Минчев, аптекар.
12. Д-р Белопитов.
13. Д-р Белинов.
14. Д-р Русев.
15. Д-р Русев – син.
16. Д-р Сахатчиев.
17. Д-р Сахатчиев – син.

Лекари на около 55 номера!

Вера Мечкарова
София, 30.IX.1987 г.

[60] Андрей Сахатчиев (1883–1947 г.), лекар, основоположник на рентгенологичната, радиотерапевтичната и онкологична школи в България.

[61] Венелин Ганев (1880–1966 г.), юрист, дипломат, политик, академик, регент на малолетния цар Симеон II.

[62] Петко Стоянов (1879–1973 г.), финансист, юрист, академик и политик.

Улица „Цар Шишман“

Назована е на името на звездна личност – най-героичния български цар Иван Шишман – и тя, улицата, е имала щастливата звезда да не бъде преименувана.

Поема от площад „Народно събрание“, най-високата част на София, на крачки от храма „Александър Невски“, там където сияят двете емблеми на столицата: старата църква „Св. София“ и храмът-паметник „Александър Невски“. Какво съвпадение! Хрумва ми: две велики имена, двама неустрашими герои от мрачното средновековие! Александър Невски брани Рус героично и безнадеждно и в един миг на помощ му идва природната стихия – ледът се пробива и тежко брониранитe рицари, нахлули от север, са погълнати от водната стихия. Цар Шишман също тъй величаво отстоява българщината, върви като античен герой направо към гибелта си, стъпка по стъпка губи земите си, от никъде помощ! Остава само легендата…

Улицата, тясна и дълга, скромно се очертава на юг. В детството ми, струваше ми се, че улицата е по-широка и по-светла. И така е било сигурно, защото почти всички къщи лежаха в дъното на обширни дворове. На слънце и на простор буйстваха какви ли не цветя! Напролет кокичета, лалета, зюмбюли, милата иглика и теменужките. Местата им заемаха по-късно латинки, шибои, маргаритки, макове и най-отпред малките бели, ухаещи карамфилчета всред сребристо-зелена постеля. Много от новодошлите бяха от малки, китни градчета, копнееха за зеленина и грижливо поддържаха и кастреха чимширите и зокумите (олеандри). А някъде, по в страни, край оградите, стърчаха прътовете на фасула и гнездата с чушки и домати. Имаше люляци, имаше асми. Впоследствие дворовете отстъпиха места на дву- и триетажни сгради, надпреварващи се да стъпят на самата улица. Сега вече са заместени с кооперативни домове.

* * *

От паметника на „Цар Освободител“ влизаме в улицата. Бих я нарекла „Генералска“. Та много от старите генерали са живели там. Първата къща вдясно е на генерал Петър Тантилов [63] , артилерист, участник в Сръбско-българската война, както и в следващите две войни. Къщата е разположена на три кьошета, но е обърнала гръб на красивия овален площад, защото входът ѝ е от ул. „Аксаков“ и под нейна номерация. Къщата е солидна и обширна, на два етажа, с добре подредена градина. Тя е предназначена за многобройното семейство на генерала. Той има вече четири дъщери от брака си с Елена Киселова (сестра на ген. Киселов[64], но тя умира. Вторият му брак е с вдовицата на полковник Муткуров[65], сестра на Стефан Стамболов, Мара Муткурова. Тя идва с две деца, момче и момиче. Приражда им се още две дъщери. И така генералът има осем деца, за които се грижат две гувернантки и друга прислуга. Седемте дъщери на генерала бяха красиви, но на мен най-много ми харесваше големия люляков храст, избуял над желязната ограда като лилав облак. Сега там е издигнат голям блок.

[63] Петър Тантилов (1861–1937 г.), генерал от артилерията, участник във войните от 1885, 1912–1913 и 1914–1918 г.

[64] Пантелей Киселов (1863–1927 г.), генерал от пехотата, участник във войните от 1885, 1912–1913 и 1914–1918 г.

[65] Сава Муткуров (1852–1891 г.), руски и български офицер, първият български генерал, политик.

Веднага преминаваме улица „Аксаков“. Оттам започва номерацията. Ето какво ми разказва Ружа Мидилева, расла на тази улица: „Бях на шест години, когато баща ми купи къщата на ул. „Шишман“ № 6. Било е към 1920 г. Къщата на два етажа, масивна и с всички удобства, бе в дъното на двора. Тя и до сега съществува. Отпред по-късно се появи кооперация. На ъгъла на № 2 и № 4, сега кооперативна постройка, тогава беше обширно буренясало място с една схлупена барака, в която живееха двама старци съпрузи. Пожарната команда разруши бараката, за да не се срути и убие собствениците. Там децата играехме до насита. Баща ми, полковник Иван Димитров, роден в гр. Севлиево, завършил военното училище, 24 випуск. Майка ми, Събка Пачева, е дъщеря на Ана Вазова – Пачева, сестра на Иван Вазов. В семейството си майка ми е расла щастливо с двете си сестри Галина (по мъж Бошнакова) и Николина (Георгиева) и с брат си Иван Пачев, известна софийска личност, собственик на сладкарница „Пачев“ и на кино „Пачев“ на бул. „Дондуков“. Същият дух владееше и нашето семейство.“

№ 8 и до днес в същия си вид е къщата на генерал Цветков[66], триетажна, солидна. Той имаше двама сина и една дъщеря, омъжена за Антон Каранджулов, служещ във външното министерство.

№ 10 е самият ъгъл на ул. „Цар Шишман“ и ул. „Славянска“. Този парцел е бил много голям и собственикът му е бил стар софиянец, Риболовски. Той продава мястото на Георги Губиделников[67]. Но самият ъгъл с упорство запазва и не желае да го продаде. В малка, доста схлупена постройка той имаше млекарница, а в последствие кръчма „Куцото куче“, наименувана от едно присламчило се куцо кученце. Впоследствие кръчмата се пренесе на площад “Славейков“. Така че Губиделникови имат две постройки на № 10, едната на сина Георги Губиделников, а другата на № 12 на бащата Георги Губиделников. Вторият дом има излаз и на ул. „Славянска“. Губиделникови са знатно и богато семейство. На въпроса ми защо тези хора, известни като почтени и много работливи се именуват Губиделникови, ми бе обяснено от Поли Губиделникова, че всъщност името им било Губиделови, защото загубили много дялове земя в Добруджа, но постепенно свикнали с по-благозвучната Губиделникови. Произходът им е от Котел, но се преселват в Добруджа, после в Русе и на края в София. От брака си Георги и Станка Губиделникови имат седем деца, шест сина и една дъщеря. Един от синовете, Иван, умира в Русия по време на революцията 1917 г., а Христо е убит през войната в 1918 г. Дъщерята бе омъжена за най-големия син на Иван Гешов[68], Страти Гешов, който в нейна памет, след ранната ѝ смърт, построи дом за бедни студентки на „Княжевско шосе“ и пое неговата пълна издръжка.

На срещния десен ъгъл е къщата на сем. Кисови с една дъщеря и един син, офицер. До тях е домът на свещеник Попилиев, карловец, той е на № 16. Бе останал вдовец с един син офицер и четири дъщери. Геройски попът се справяше със семейните задължения. Нямаше право да се жени повторно. За градинката си той полагаше още повече внимание и сили, а тази градина беше моя мечта – аз често гостувах там, тъй като дъщеря му Вера ми беше съученичка.

---

[66] Александър Цветков (1869 – неизвестна г.), български генерал-майор.

[67] Георги Губиделников (1885–1952 г.), български юрист и банкер.

[68] Иван Евстратиев Гешов (1849–1924 г.), български политик, водач на Народната партия, министър-председател и благодетел.

Там, на ъгъла на ул. „Цар Шишман“ № 18 и ул. „Иван Вазов“ е имало винаги, както и сега, бакалница, а на ъгъла лежащ по диагонал – пивница.

Между улица „Иван Вазов“ и ул. „Гурко“ са номерата 20 и 22. В един от тези парцели е била старата къща на генерал Бончо Балабанов[69]. Дъщеря му е писателката Вера Балабанова.

Стигнахме до ул. „Гурко“. На ъгъла на ул. „Цар Шишман“ и ул. „Гурко“ е къщата на генерал Кръстьо Маринов[70] с четири дъщери и един син офицер, генерал Иван Маринов[71], който игра голяма роля през събитията от 1944 г. Този дом е под номерацията на ул. „Гурко“.

От ул. „Гурко“ до ул. „Паренсов“ картината е по-приятна. Има запазени стари къщи. Ъгловата кооперация е под № 24, а под № 26 е къщата на Марко Марков, адвокат, женен за Анриета Маркова. Построена направо на улицата, тази къща е запазена такава, каквато беше през 1910 г. Прозорците на партера са обковани с желязо. По един тъмен коридор се влиза в дома, а градината е зад постройката. Анриета Маркова, белгийка по произход, бе организирала курсове за изучаване на френски език, където успешно много младежи го овладяха. Тя беше много културна, много енергична, но и много строга и взискателна. Следвала съм курсовете и съм й безкрайно благодарна. Имаха дъщеря, омъжена за генерал Босилков[72] и син полковник Коста Марков. Техни съседи вдясно на № 28 бяха семейство Бъркови. Парцелът беше обширен и даде възможност да се построи зданието на I-ва Девическа гимназия (8-мо училище). Ъгловото място на ул. „Паренсов“ под № 28 е сега кооперация. Там, на самия ъгъл винаги е имало книжарница (сега фризьорски салон). Следва големият парцел, зает от църквата „Св. Седмочисленици“ и градинката пред нея. Църквата е построена над развалините на „Черната джамия“ през 1903 г. по инициатива на Петко Каравелов[73] с архитекти Момчилов[74] и Миланов. Наречена е „черна“, защото минарето й било от чер камък. Но легендата за ужасите преди и след Освобождението разнасят „славата“ й на „Черна джамия“. Тъй като църквата е построена върху джамия, то олтарът й не е точно на изток, а малко встрани[75].

Да преминем на левия тротоар. Номерацията започва пак от напречната ул. „Аксаков“. Продължавам с разказа на Ружа Мидилева: „На северния ъгъл на ул. „Цар Шишман“ и ул. „Аксаков“ беше бакалницата „Нова Копривщица“ на бай Душко. Беше приветлив и работлив търговец и имаше всичко, което е необходимо за домакинството. На някои свои клиенти даваше на кредит“. И аз си спомням тази бакалница, която беше и като малка кръчма, където на крак човек можеше да изпие чаша вино или ракия. Сега там се намира Руската гимназия. Следва къщата на сем. Цанови с голям двор до ул. „Хаджи Димитър“. След революцията от 1920–1921 г.[76] руски емигранти бяха

[69] Бончо Балабанов (1859–1939 г.), генерал-майор, артилерист.

[70] Кръстю Маринов (1855–1927 г.), опълченец поборник, офицер и генерал.

[71] Иван Маринов (1896–1979 г.), генерал-лейтенант, главнокомандващ българската армия.

[72] Любомир Босилков (1883–1967 г.), генерал-майор, кавалерист.

[73] Петко Каравелов (1843–1903 г.), политик и общественик, лидер на Либералната партия, действителен член на Българското книжовното дружество.

[74] Петко Момчилов (1864–1923 г.), известен български архитект.

[75] Джамията е преустроена в църква, а не изградена върху руините на джамията.

[76] Има се предвид Гражданската война в Русия след Революцията 1917 г.

уредили малък ресторант „Домашни обеди“, а вечер до късно се носеха руски песни, провождани от балалайки. Точно до Ценовата къща, но вече на ул. „Хаджи Димитър“ бе домът на генерал Стефан Тошев[77], участник в Сръбско-българската война, както и в следващите войни от 1912–1918 г., където е проявил геройство и умение. Имаше един син, също генерал (след 1944 г.) и две дъщери.

На следващия ъгъл на ул. „Цар Шишман“ и „Хаджи Димитър“ е № 5, много обширен парцел, който в началото на века е бил собственост на Яблански[78], с построена до него малка кокетна къщичка. После парцелът бе купен от братя Радеви, единият от които инженер, а другия архитект. Те вземат инициативата за построяването на внушителен блок във формата на буква „Г“, с два входа от „Цар Шишман“ и „Хаджи Димитър“. Там е притежавал апартамент инж. Спасов, директор на мините в Елисейна и после на мина „Перник“. Моята разказвачка Ружа споменава, че сем. Спасови били много мили хора, че ги канели да летуват в Елисейна и там често ги посещавал Иван Вазов.

На № 7 е домът на Стоян Омарчевски[79], министър на просветата по времето на „земеделците“. Къщата е до днес запазена в стария си вид, както и ъгловата сграда № 9 на кооперацията на слепите.

На срещния ъгъл винаги е имало аптека, собственост на Георгиев, която бе обслужвана от него и двете му дъщери, аптекарки. Сега тази аптека е „показна“ и е подредена, както е била при създаването ѝ. Следващите четири къщи са запазени в първоначалния си вид. На двата парцела № 17 и № 19, включени между ул. „Иван Вазов“ и „Гурко“ бяха домовете на известния софийски лекар Владимир Каракашев, женен за японка, с един син, нещастно загинал в леденото езеро под връх Мусала, и на архитект Танчо Донков, чиято снаха (жена на сина му) се удави в Черно море.

Трите кооперативни дома между улиците „Гурко“ и „Венелин“ са построени на местата на стари солидни къщи № 21, 23, 25.

На следващия ъгъл на ул. „Шишман“ и „Венелин“ е била къщата на художника Харалампи Тачев, създателя на герба на нашата столица. На № 29 е домът и фурната на македонеца Кръстев. Фурната и до днес съществува в стария си вид и продължава да обслужва съкварталците.

Ъгловата сграда под № 31, с вход и от „Шишман“ и от „Паренсов“ помня още от детството си. Строена около 1908–1910 г., тя стърчи неизменна, запазена и красива. Дълго време в нея се помещаваше „I Девическа прогимназия“, в която съм била ученичка. Как хубаво украсявахме балкона ѝ с голям венец от живи цветя за деня на Кирил и Методий!

Идва ред на отреза срещу църквата „Св. Седмочисленици“ между улиците „Паренсов“ и „Граф Игнатиев“, сега плътно застроен от кооперативни домове. Това са номерата 33 до 43. На самия ъгъл е сем. Караколеви и след това домът на генерал

[77] Стефан Тошев (1859–1924 г.), генерал от пехотата, герой от Първата световна война.

[78] Димитър Яблански (1858–1937 г.), офицер, финансист и политик, кмет на София.

[79] Стоян Омарчевски (1885–1941 г.), политик от БЗНС, министър в правителството на А. Стамболийски.

Никола Апостолов[80]*, после на генерал Коста Георгиев*[81]*, който биде убит, за да събере на погребението си софийската общественост в храма „Св. Крал“, обект на атентата от 16.IV.1925 г. Следващата къща е на полковник Борис Дрангов*[82]*, героично загинал край завоя на р. Черна през 1917 г., а до нея на големия математик Кирил Попов*[83]*, създателят на статистиката в България.*

Ъгловата къща на ул. „Граф Игнатиев“ е принадлежала на сем. Василеви, един син и две дъщери – известни софийски учителки. В нея като наематели са живели проф. Романски и известната педагожка по пиано Нора Дунева.

Пресичам ул. „Граф Игнатиев“. Тази част на улицата е застроена по-късно и щастливо залесена с брезички, които след изникването на кооперативните сгради залиняха.

На десния ъгъл на ул. „Граф Игнатиев“ и „Шишман“ е домът на братя Мойсеви, с реномираната квартална фурна на бай Спас. Следва много обширно място с чудесно изложение, голям двор и в дъното господарска двуетажна къща, запазена и до днес, на генерал Кръстю Марков[84]*, участник в Сръбско-българската война, както и в следващите две войни и отбелязал големи успехи. До тях бе къщата на много известния софийски лекар Ангел Попов (№ 24). Ъгловата сграда служила, а и сега служи за легационна канцелария, е под номерация на ул. „Хан Крум“.*

Срещната страна на ул. „Цар Шишиман“ е по-богата от сгради, тъй като продължава едностранно и с лек завой стига до бул. „Патриарх Евтимий“.

В ъгловата сграда с номерация на ул. Граф Игнатиев“, по диагонал на църквата „Св. Седмочисленици“, която и до днес е запазила вида си, съм живяла от 1918 до 1923 г. с моето семейство, баща ми бе д-р Душков. Тя беше собственост на румънския поданик Йонеско и е строена около 1910 г. Осемте апартамента собственикът даваше под наем. Там живееше софийската зъболекарка Анна Генова и брат й художникът Славе Генов. Там израсна и проф. Любомир Кръстанов[85]*, чийто вуйчо, писателят Симеон Андреев*[86] *беше член на семейството им. Къщата на Йонеско бе пристроена, но не на височина, а по протежение на улицата с дворче отпред. Там на № 43 живя генерал Коста Николов*[87] *със семейството си. На № 45 живееше писателят Александър Гиргинов*[88]*. Следва № 47 – дом на сем. Точкови. На двата големи парцела № 49 и № 51 бяха построени кооперации с основатели Васил Стоянов и Светослав Стоянов. Големият*

[80] Никола Апостолов (1866–1952 г.), български адвокат и политик от Народнолибералната партия (вероятно погрешка написан като генерал).

[81] Константин Георгиев (1873–1925 г.), генерал-майор, военен деец и политик от Демократическия сговор.

[82] Борис Дрангов (1872–1917 г.), български офицер с посмъртно звание полковник, пръв наш теоретик на тактиката.

[83] Кирил Попов (1870–1927 г.), икономист и математик, основоположник на статистиката в България.

[84] Кръстю Марков (1892–1947 г.), генерал-майор, флигел адютант.

[85] Любомир Кръстанов (1908–1977 г.), професор, учен геофизик, академик.

[86] Симеон Андреев (1887–1942 г.), български поет, писател, преводач, журналист и библиотекар.

[87] Коста Николов (1873–1944 г.), генерал-майор, политик, началник щаб на отбраната на София през септември 1918 г.

[88] Александър Гиргинов (1902–1985 г.), български писател и драматург.

блок, стигащ чак до бул. „Патриарх Евтимий“ е построен на мястото, собственост на И. Тетевенски, носи номер 53 и има три входа. Голяма част от живота си там (в собствен апартамент) прекара известният наш писател Константин Константинов[89] *заедно със сестра си, художничката Донка Константинова*[90].

Вера Мечкарова
София, 3.III.1988 г.

[89] Константин Константинов (1890–1970 г.), български писател и преводач.

[90] Донка Константинова (1894–1973 г.), български художник и илюстратор.

S U M M A R Y

MEMORIES OF SIX SOFIA STREETS FROM VERA MECHKAROVA

Mariyana Marinova

Many memories of citizens of Sofia who lived and worked in the capital have been preserved in the Scientific Archive of the Regional History Museum – Sofia. Among them are detailed descriptions of six Sofia streets listed under inventory No. 978. These are the streets Graf Ignatiev (in 16 pages), Tsar Shishman (in 8 pages), 6 Septemvri (in 8 pages), Oborishte (in 8 pages), Musala (in 3 pages) and Geneva (in 6 pages). The buildings and their occupants are listed one by one in ascending order of even and odd numbers. There is a date at the end of each street description, sometimes typewritten, sometimes handwritten, as well as the author's name and personal signature. The pages are numbered in the lower right hand corner with numbers written in pencil in the upper sequence. The recording was made in the period 1986–1987, when V. Mechkarova was approximately 85 years old. She was the wife of Ivan Mechkarov, a journalist, translator and diplomat, and she herself, as recorded in the inventory book, is a lawyer by education, a native of Old Sofia. The memories were purchased by the museum for the Scientific Archives in 1989, not by the author, but by another person, probably her relative. They are written grammatically correctly with some corrections and additions by hand that speak of high erudition and culture and give us a comprehensive account of the city's past..

Ключови думи: *Стара София, спомени, ул. „6-и септември“, ул. „Граф Игнатиев“, ул. „Иван Шишман“*

Key words: *Old Sofia, memoirs, Graf Ignatiev Str., Tsar Shishman Str., 6 Septemvri Str.*

A B T O P

Марияна Маринова
Регионален исторически музей – София
mariyana.marinova@sofiahistorymuseum.bg

Mariyana Marinova
Regional History Museum – Sofia
mariyana.marinova@sofiahistorymuseum.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

РЕЗУЛТАТИ ОТ АНКЕТИТЕ, ПРОВЕДЕНИ ВЪВ ВРЪЗКА С „ЕВРОПЕЙСКА НОЩ НА МУЗЕИТЕ 2022“ И ДЕНЯ НА СОФИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ И НЕГОВИТЕ ФИЛИАЛИ

Ангел Драгиев

Във връзка с участието на Регионален исторически музей – София в „Европейска нощ на музеите, 2022“ (наричана по-долу „ЕНМ’22“), състояла се на 14 май, и празника на София (17 септември), сред посетители на музея и неговите филиали бяха разпространени анкети. Анкетите имаха за цел да съберат информация за начина на информиране, възрастовите групи, общите впечатления и др. на посетители.

Анкетите бяха налични както в хартиен, така и в електронен вариант. И респондентите бяха съответно 88 – хартиен вариант; 10 – електронен вариант за ЕНМ’22 и 51 – хартиен вариант; 2 – електронен вариант за Деня на София. При разпространяването на анкетите за двете събития имаше съществена разлика. На ЕНМ’22 служители, доброволци и студенти, каращи своята практика в музея, помагаха на посетителите с попълването на електронната анкета, а в Деня на София анкетата беше рекламирана на страницата на РИМ–София във „Фейсбук“ и беше активна повече дни, но без „реклама“ от страна на служителите.

Съпоставяйки броя анкети (98) с общия брой посетителите – над 4000, в рамките на ЕНМ’22 получаваме едва 2,45 % респонденти. Този процент се запазва и в Деня на София, където при около 2100 посетителя имаме 53-ма респонденти или 2,52 %. Ниският брой попълнени анкети би могъл да бъде вследствие на множество фактори – от чисто логистични от страна на музея до липса на интерес от страна на посетителите. За да може да се добие по-ясна представа за причините, са необходими още анкети (както такива за конкретни събития, така и цялостни, които да са достъпни за по-дълъг период от време).

Работейки с ниски проценти, не бихме могли да претендираме за пълна картина, но въпреки това събраните отговори бяха въведени електронно и обработени, за да бъдат съпоставени едни с други, а в бъдеще и с още резултати.

И за двете събития методите на реклама бяха еднакви: както електронни – разпространявани през интернет (сайта и страниците на музея в соци-

алните мрежи и т.н.), така и традиционни – хартиени програми, плакати и др. Електронната реклама достига до много по-голяма публика и следователно не е изненадващо, че приблизително половината от посетителите са разбрали за събитията чрез интернет (Фиг. 1; Фиг. 2).

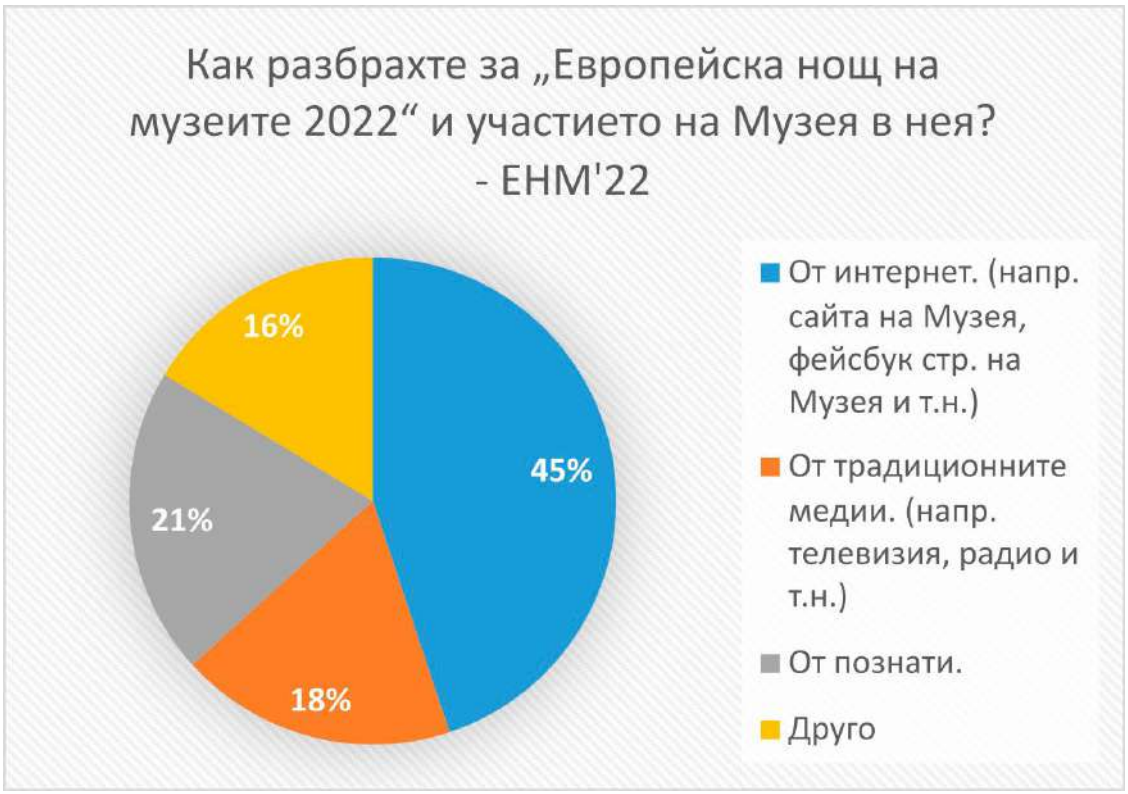
Колкото и успешна да е интернет рекламата, тя не бива да се превръща в единствен метод за рекламиране, тъй като другите видове начини на осведомяване също са допринесли за немалък процент от посетителите (Фиг. 1; Фиг. 2). Останалите 3 възможности се делят сравнително по равно, като в „Друго“ се срещат множеството хора, които са научили „случайно“, и не по-малко тези, които идват традиционно (Фиг. 1; Фиг. 2). Изключение прави единствено процентът избрали „От традиционните медии…“ в рамките на Деня на София, където се наблюдава сравнително нисък резултат – едва 9 %, посочили този отговор. Това буди интерес, тъй като музеят беше включен в програма на фестивал „квАРТал“, което допринесе за по-голям обем рекламни материали, но и от набор от други събития, които се конкурират за вниманието на гражданите.

На второ място чрез анкетите се събра информация за възрастовите групи, които са посетили музея (Фиг. 3; Фиг. 4). Тук 50 % от респондентите са посочили групата „36–55“, а на второ място (24 %) е групата „19–35“ за ЕНМ'2. За Деня на София тези числа се променят на 34 % за групата „36–55“, а на първо място е групата „19–35“ с 42 % (Фиг. 4). Интерес събужда и немалкият процент под 18 г., който по време на Деня на София дори се увеличава от 3 % до 9 % спрямо ЕНМ'22. По време на Деня на София се наблюдава лека разлика – като цяло посетителите са по-млади. Числата и от двете събития са в относителен синхрон с общата статистика на посетителите в музея за изминалите години. Причината за повече млади посетилите в рамките на Деня на София отново може да се търси в участието на музея във фестивал „квАРТал“. Към момента това е само хипотеза, която предстои да бъде доказана или отхвърлена.

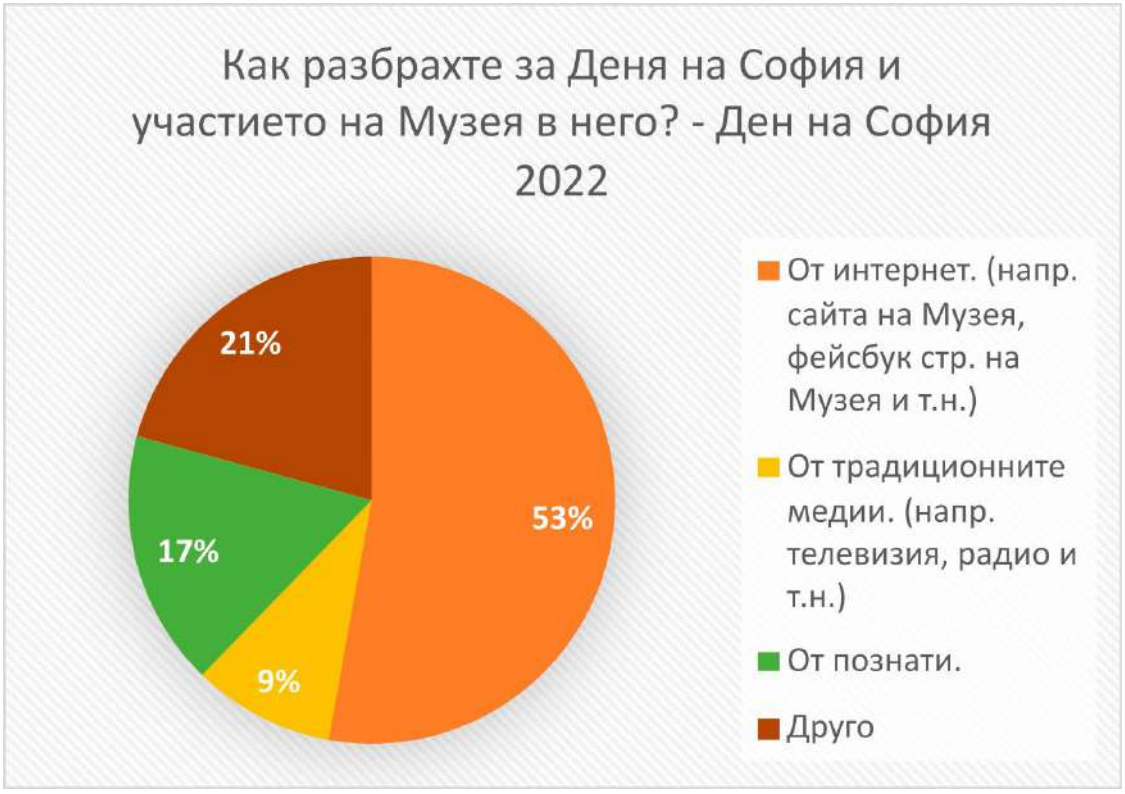
Немалка част от гостите на РИМ–София в рамките на двете събития посещават музея за първи път. Отново голям процент от тях са разбрали именно от интернет рекламите. Отново между двете събития има, макар и малка, разлика. Като в този случай по време на ЕНМ'22, гостите, които идват за първи път в музея, са повече, отколкото по време на Деня на София. В бъдеще биха могли да се потърсят връзки и причини за посещението в музея. Дали посетителите идват, тъй като е част от по-голяма програма? Защото входът е свободен? Защото се заинтригувани от програмата и изложбите на музея? И редица други възможности.

Друга важна информация събрана през анкетите е дали посетителите идват за първи път, или са по-редовни гости на музея (Фиг. 5; Фиг. 6). Музеят продължава да привлича нова публика (Фиг. 5; Фиг. 6)! Близо половината от респондентите по време на ЕНМ'22 са посочили, че са за първи път в музея, а по време на празника на София този процент се увеличава и достига приблизително 60 %.

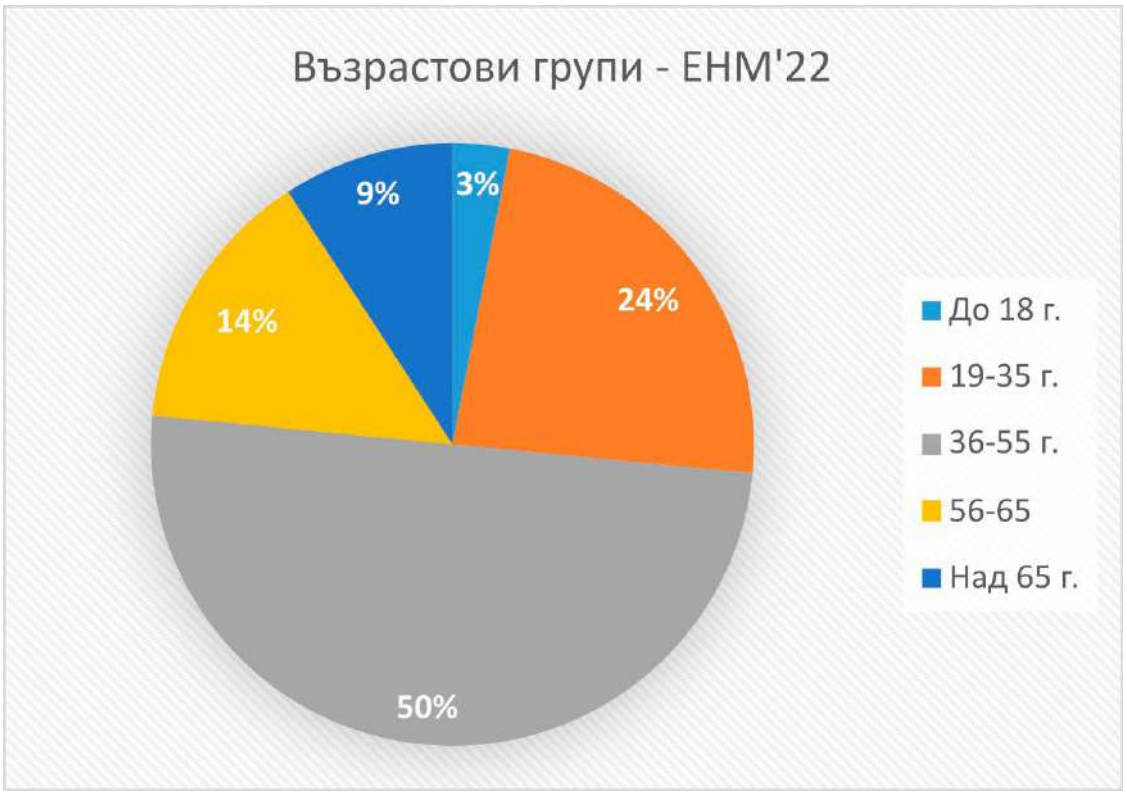
Колкото и добра новина да бъде привличането на нови публики за всеки един музей, не по-малко важно е и задържането на интереса на публиката в дългосрочен план. Чрез анкетите се опита да се намери информация и за наклоните на публиката да посетят музея отново и/или да го препоръчат на свои близки и приятели.

Как разбрахте за „Европейска нощ на музеите 2022“ и участието на Музея в нея? - ЕНМ'22
45%
18%
21%
16%
От интернет. (напр. сайта на Музея, фейсбук стр. на Музея и т.н.)
От традиционните медии. (напр. телевизия, радио и т.н.)
От познати.
Друго

Фиг. 1.

Как разбрахте за Деня на София и участието на Музея в него? - Ден на София 2022
53%
9%
17%
21%
От интернет. (напр. сайта на Музея, фейсбук стр. на Музея и т.н.)
От традиционните медии. (напр. телевизия, радио и т.н.)
От познати.
Друго

Фиг. 2.

Възрастови групи - ЕНМ'22
3%
24%
14%
9%
50%
До 18 г.
19-35 г.
36-55 г.
56-65
Над 65 г.

Фиг. 3.

Възрастови групи - Ден на София 2022
9%
42%
34%
4%
11%
До 18 г.
19-35 г.
36-55 г.
56-65
Над 65 г.

Фиг. 4.

Колко пъти сте посещавали Музея? - ЕНМ'22
11%
22%
47%
20%
За първи път.
Два пъти.
Повече от три пъти.
Посещавам го често.

Фиг. 5.

Колко пъти сте посещавали Музея? - Ден на София 2022
11%
11%
59%
19%
За първи път.
Два пъти.
Повече от три пъти.
Посещавам го често.

Фиг. 6.

Общите впечатления и оценка на посетителите са изключително високи и за двете събития. Над 4,5/5 и в двете събития. Почти всички гости са отбелязали, че биха посетилите музея отново (Фиг. 7; Фиг. 8) и отново почти всички биха препоръчали музея на свои близки и приятели (Фиг. 9; Фиг. 10). Резултатите от тези две анкети могат да действат като основна точка и база за сравнение на отговорите на бъдещи анкети или проучвания насочени към музейната публика.

Изключения бяха хората, които са оценили цялостното си прекарване изключително ниско, както и такива, които не биха се върнали или препоръчали музея. Бъдещите проучвания и анкети могат да поставят допълнителни въпроси, чрез които да се търсят причините за оценката на посетителя.

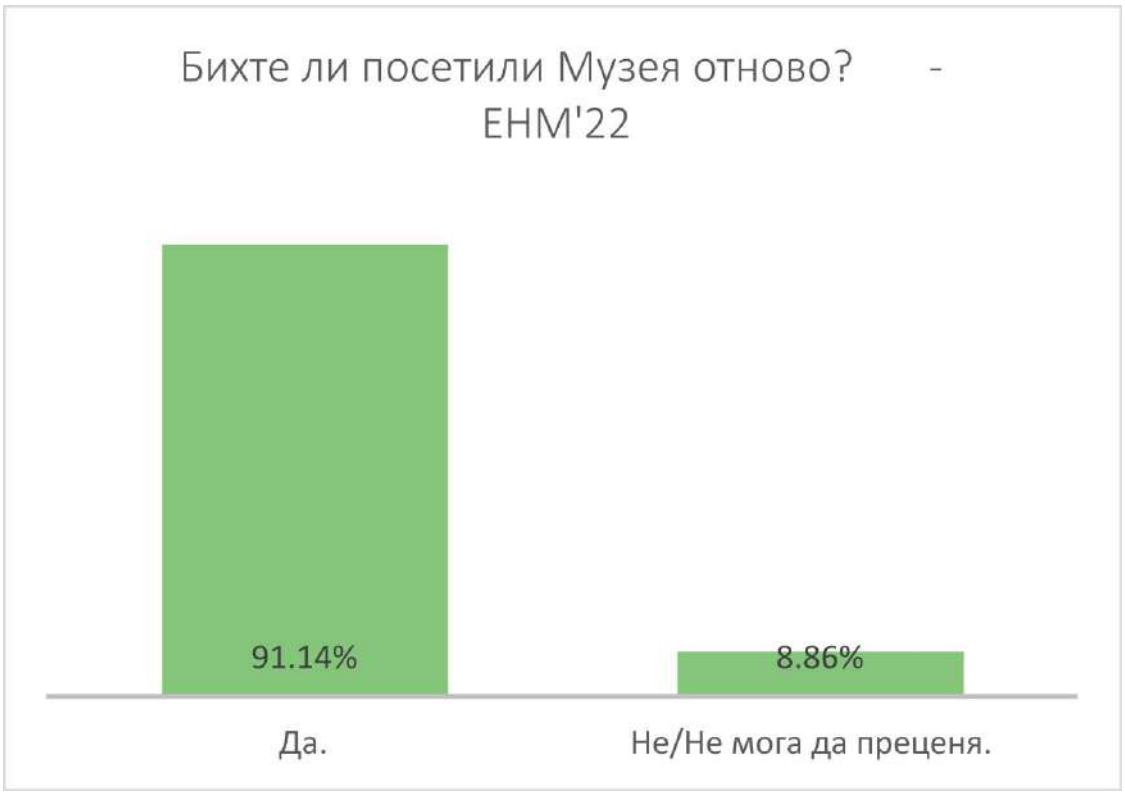
Чрез анкетите беше събрана и информация за детските ателиета, туристическите обиколки и временните изложби, които бяха организирани по случай събитията. Резултатите от тези въпроси отново биват представяни накуп поради ниския процент респонденти.

Почти всички гости (и от двете събития), които са посочили, че са посетили ателие, обиколка или временна изложба са ги оценили високо. Впечатление правят малкото анкети, в които е попълнена информация кое ателие, обиколка или изложба е посетена, причината за които може да се търси във факта, че този отговор беше отворен и някои гости може да не са знаели точното име на елемента от програмата. Внимание на това следва да бъде обърнато в бъдещи анкети и променено, както се налага.

Последният въпрос на анкетата касаеше потенциални трудности с намирането или достъпа до музея, негови обекти/филиали или елементи от програмата от страна на гостите. Над 95 % от посетителите и на двете събития не са посочили никакви трудности свързани с откриваемостта или достъпността по време на тяхното посещение.

За в бъдеще ще е необходимо да се направи и по-задълбочен анализ на отговорите от подобни анкети/проучвания – съпоставяйки възрастови групи с оценка, оценка спрямо броя посетени елементи от програмата, срещнати трудности спрямо възраст и още много други. За целта обаче е необходим по-висок процент отговорили. За достигането на това изискване е достатъчно публиката да има интерес в участието в подобни инициативи, но и да е налично правилното популяризиране на ползите от тях от страна на музея.

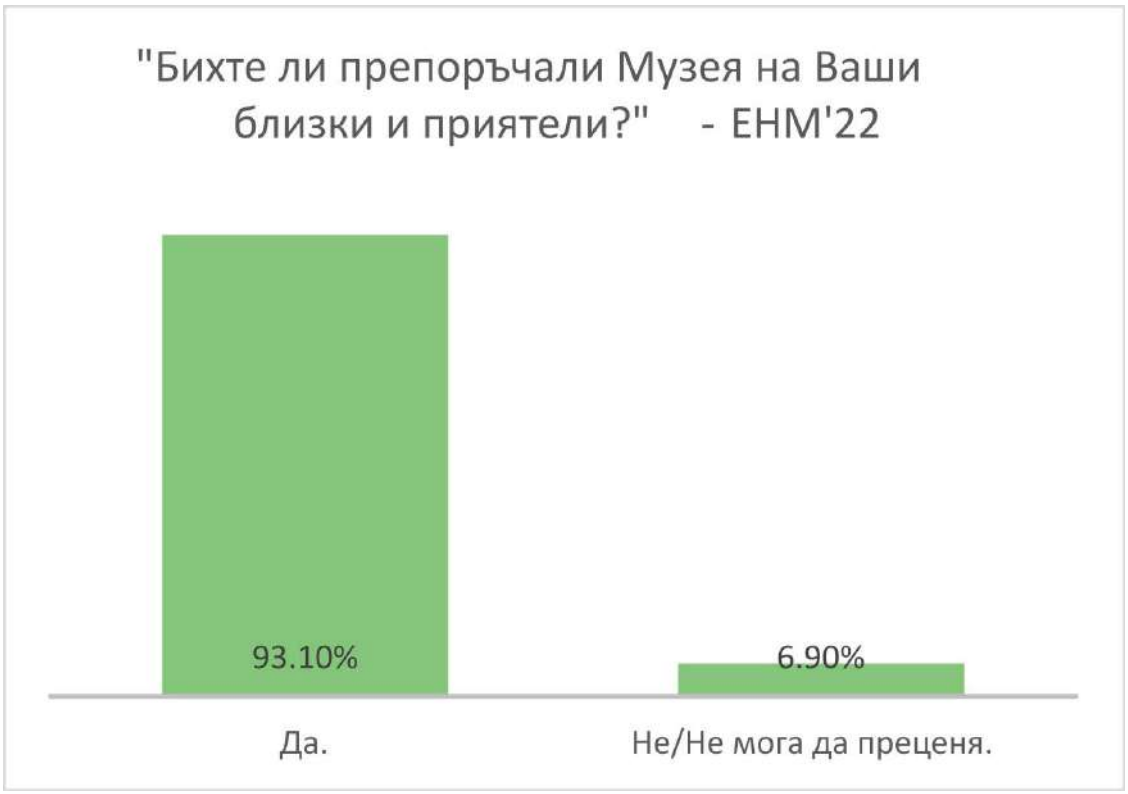
В заключение можем да отбележим, че въпреки ниския процент респонденти, анкетите бяха успешни и допринесоха за получаването на обратна връзка от гостите на музея. „Европейска нощ на музеите, 2022“ и Деня на София дадоха началото на практика, която с достатъчно интерес от публиката, но и с правилно представяне от страна на музея, би могла да допринесе едновременно за устойчивото развитие на институцията, както и да предостави възможността мнението и впечатлението на госта да бъде чуто.

Бихте ли посетили Музея отново? - ЕНМ'22
91.14%
8.86%
Да.
Не/Не мога да преценя.

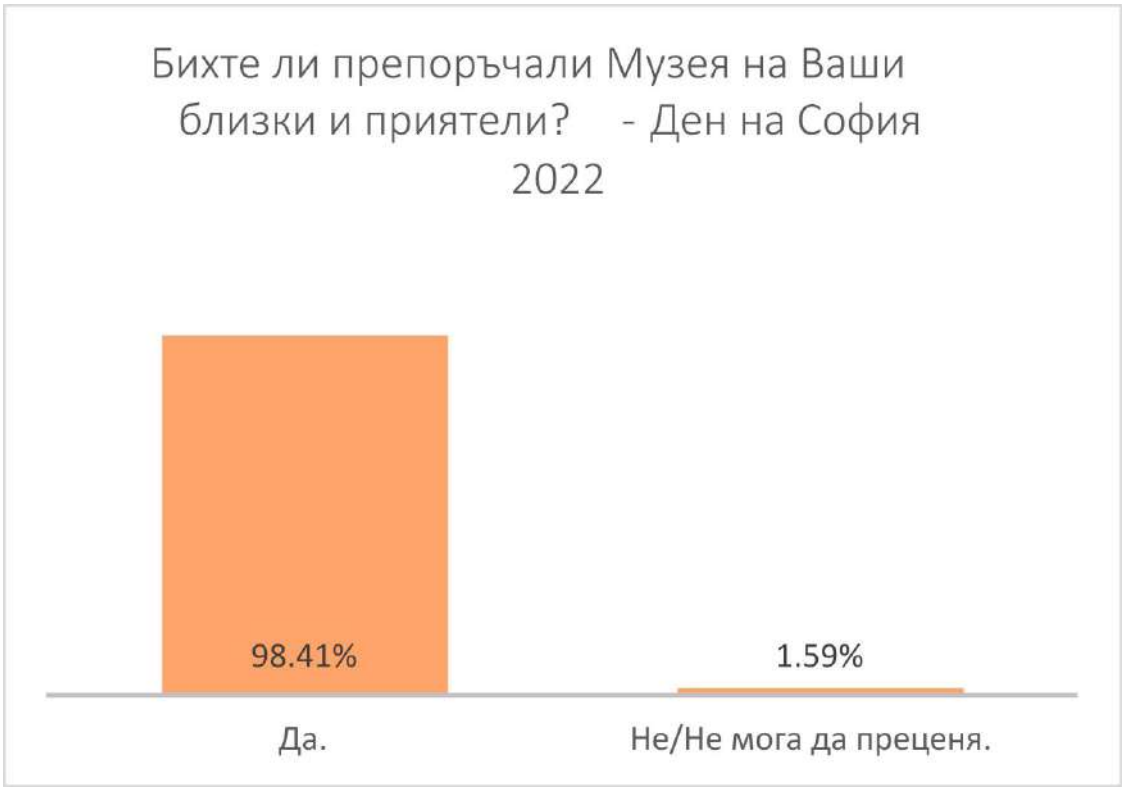
Фиг. 7.

Бихте ли посетили Музея отново? - Ден на София 2022
98.41%
1.59%
Да.
Не/Не мога да преценя.

Фиг. 8

"Бихте ли препоръчали Музея на Ваши близки и приятели?" - ЕНМ'22
93.10%
6.90%
Да.
Не/Не мога да преценя.

Фиг. 9.

Бихте ли препоръчали Музея на Ваши близки и приятели? - Ден на София 2022
98.41%
1.59%
Да.
Не/Не мога да преценя.

Фиг. 10.

S U M M A R Y

RESULTS FROM SURVEYS CONDUCTED IN CONNECTION WITH *EUROPEAN NIGHT OF MUSEUMS 2022* AND *THE DAY OF SOFIA* IN REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA AND ITS BRANCHES

Angel Dragiev

The paper presents the results from a survey, conducted in connection with two events during 2022 – European Night of Museums and Day of Sofia. The focus is on the different ways the information reached the visitors, their age groups, their overall experience etc.

Short guidelines and future ideas how to collect responses from the visitors are introduced

Ключови думи: *анкета, Европейска нощ на музеите, Деня на София, 2022 г., музеи, публики*

Keywords: *survey, European Night of Museums, Day of Sofia, 2022, museums, visitors*

A B T O P

Ангел Драгиев
Регионален исторически музей – София
angel_dragiev@abv.bg

Angel Dragiev
Regional History Museum – Sofia
angel_dragiev@abv.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ДИГИТАЛИЗАЦИОННИ РЕСУРСИ В БЪЛГАРСКАТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА

Ангел Драгиев, Йордана Николова, Даниел Иванов

Темата „дигитализация“ (Речник на българския език 2022) става все по-популярна в България, като музеите не правят изключение и тя заляга все по-трайно в работата им. Дигитализацията намира широко приложение в множество сфери от обществения живот, започвайки да се използва все по-широко и в музеите, като предоставя по-бърза, лесна и безопасна за културните ценности работа. Чрез дигитализация, музейните колекции и отделни културни ценности могат да бъдат широко популяризирани както на национално, така и на световно ниво (напр. – включването на Панагюрското съкровище във френския проект за световно изкуство в дигитална форма „Micro folie“ и в темата „Дигитална експозиция на предмети на изкуството от европейските музеи“, която бе част от експозиционните пространства на РИМ–София от май до ноември 2022 г.).

С настоящия доклад се цели да се набележат основните проблеми, свързани с дигитализацията и да се провокира дискусия по темата, с цел намирането и прилагането на ефективни решения. Приложените графики в изследването представляват резултати от анкета разпратена до над 150 музеи и архиви, от които отговори предоставиха общо 42 институции, 27 от които музеи.

Говорейки за процеса на дигитализация на движимите културни ценности, непременно трябва да набележим моментите свързани с нея в българската нормативна уредба за опазването на културното наследство. При преглед на **Закона за културното наследство**, термина „дигитализация“ се среща само два пъти в него. С промените на ЗКН от октомври 2018 г. за първи път се регламентират отговорностите на министъра на културата, свързани с координиране, организация и контролиране на дейността по дигитализация на културното наследство (ДВ, бр. 89, 2018, § 3: 2). В Допълнителните разпоредби на закона е дадено кратко определение на термина „дигитализация на културното наследство“, което представлява „процес на създаване на метаданни и дигитално съдържание за културна ценност съобразно утвърдени стандарти и формати, с подходящи електронни устройства, с цел тяхната обработка, съхранение и разпространение“ (Пак там, § 38: 4).

Дейностите, свързани с процеса на дигитализация, разписани в **Наредбата за формиране, управление и идентификация на музейните фондове**, се отнасят до електронната обработка на информацията за ДКЦ и музейните фондове, която включва съставянето на електронни паспорти за ценностите в основния и обменен фонд на музеите (ДВ, бр. 2, 2010, чл. 25, ал. 3: 46; ДВ, бр. 87, 2020, § 1, § 21 и § 22, т. 1: 20 и 23). След измененията в Наредбата от 2020 г. е премахнат текстът за единния софтуер за управление на музейните фондове, с който трябва да се извършва електронната обработка на ДКЦ (Пак там, чл. 27: 46; Пак там, § 23: 23). Въпросът за единния софтуер се разисква от години, като той все още не е разработен, което доведе и до изменение на текста в наредбата, а всеки един музей определя своя методика и софтуер за електронна обработка и управление на музейните си колекции. Електронните паспорти трябва да се изготвят на общодостъпен формат (odt, docx и др.) и да се съхраняват в научния архив на музея, като трябва да се пазят и резервни копия на други локации в институцията (ДВ, бр. 87, 2020, § 22, т. 3: 23). От своя страна директорът на музея утвърждава със заповед вътрешни правила за начина на създаване, допълване, архивиране и възстановяване на информацията в електронен вид (Пак там, § 22, т. 4: 23). В наредбата липсват разписани текстове, свързани с дигитализирането на основните документи за всяка една колекция, а именно създаването на електронен вариант на инвентарните книги.

Във връзка с процеса на дигитализация е и новата **Наредба № 1 от 16 февруари 2021** г. **за реда за извършване на идентификация на движими културни ценности и за водене на регистри на движимите културни ценности**, която регламентира процедурите за създаване и водене на: регистъра на движимите културни ценности със статут „национално богатство“ в Министерството на културата и регистрите от музеите за идентифицираните от тях движими вещи като движими културни ценности, както и поддържането на базата данни за тях (ДВ, бр. 17, 2021, раздел 5 и 6: 112–113). Най-общо с тези текстове в нормативната уредба се изчерпва съдържанието относно процеса на дигитализация на културното наследство и в частност на движимото културно наследство, съхранявано в музеите, галериите, архивите, библиотеките и читалищата.

Въпреки актуалността на темата за дигитализация на движимите културни ценности в музеите, самият процес все още остава недобре разгледан и дори може би грешно представян и разбиран. Причини за това могат да бъдат търсени в нормативната уредба, както и в цялостната нагласа на обществото. Към момента дигитализацията е силно свързана с най-новите технологии и твърде често фокусът е върху популяризаторската ѝ част – т.нар. „видима страна на айсберга“ (Кьосева 2015: 80). Това е разбираемо, тъй като освен, че популяризацията на ДКЦ е част от задължителните дейности на един музей, тя би могла да спомогне за цялостното развитие на съответния музей. Наблягането изцяло върху тази част на дигитализацията носи със себе си съответното количество рискове.

От една страна съвременният потребител е свикнал с голямото количество информация в дигиталните среди и би очаквал същото и от музеите. От друга – не всички потребители имат еднакви технически възможности, познания и компетенции, за да се възползват от създаденото дигитално съдържание. И не на последно място е и факторът време, което музеят може да отдели, за създаване на съответното дигиталното съдържание. То може да бъде инвестирано и в други задачи, не по-малко важни за дейностите на музея.

Същевременно, ако дигитализацията се концентрира върху музейните колекции, или т.нар. „невидима страна на айсберга“ (Соколова 1990: 9), това значително ще улесни изцяло работата на музея, което от своя страна ще подпомогне и дигитализацията за популяризаторски цели.

През **2019–2020** г. беше направено *проучване* сред музеите и други културни институции от сферата на опазване на културното наследство във връзка с процеса на дигитализация в тях (Анкета 2020). Обобщените резултати от проучването показват, че музеите работят по дигитализация на своите колекции, но по-малко от половината от тях предлагат вътрешно обучение на кадрите, работещи в областта на дигитализацията. Много от музеите се занимават с обмен на практики с други музеи/архиви, но не и с други държавни и общински организации или такива от частния сектор.

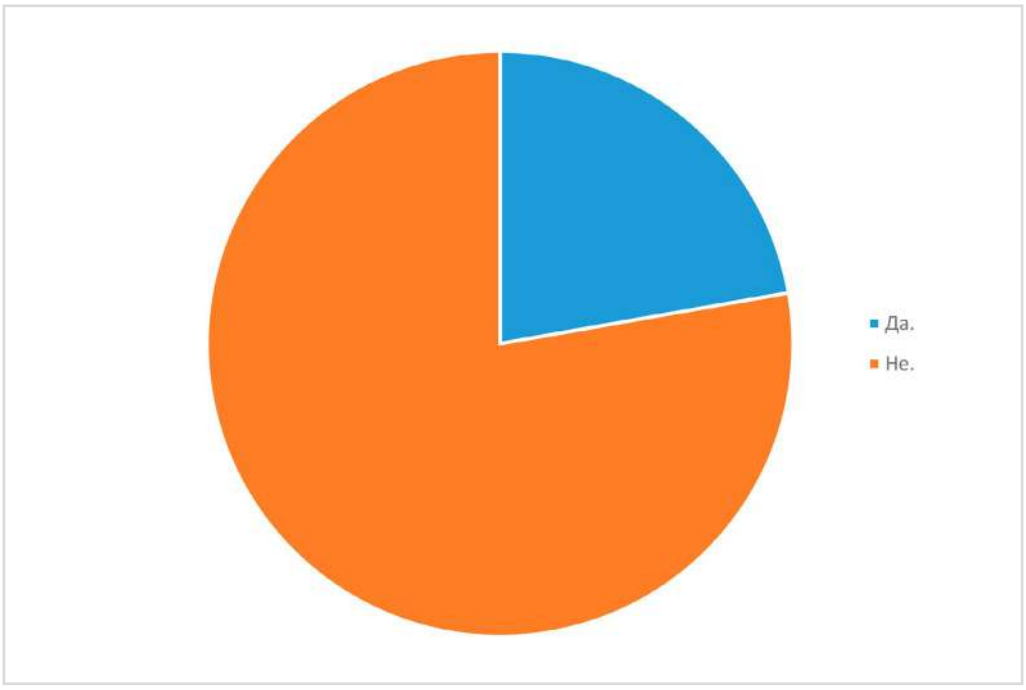
Ресурси

Макар и множество музеи да се занимават с дигитализация под една или друга форма, едва малка част от тях имат обособено за целта звено или екип. Наличието на специално обособено звено за дигитализация ще предостави възможност на служителите в него да придобият нужните компетенции, да следят и прилагат най-актуалните методи и др. Когато има налично такова звено, то рядко е по-голямо от 5 души, като случаите с по-големи екипи (между 5 и 10 или над 10 души) са изключение (Фиг. 1-А; Фиг. 1-Б).

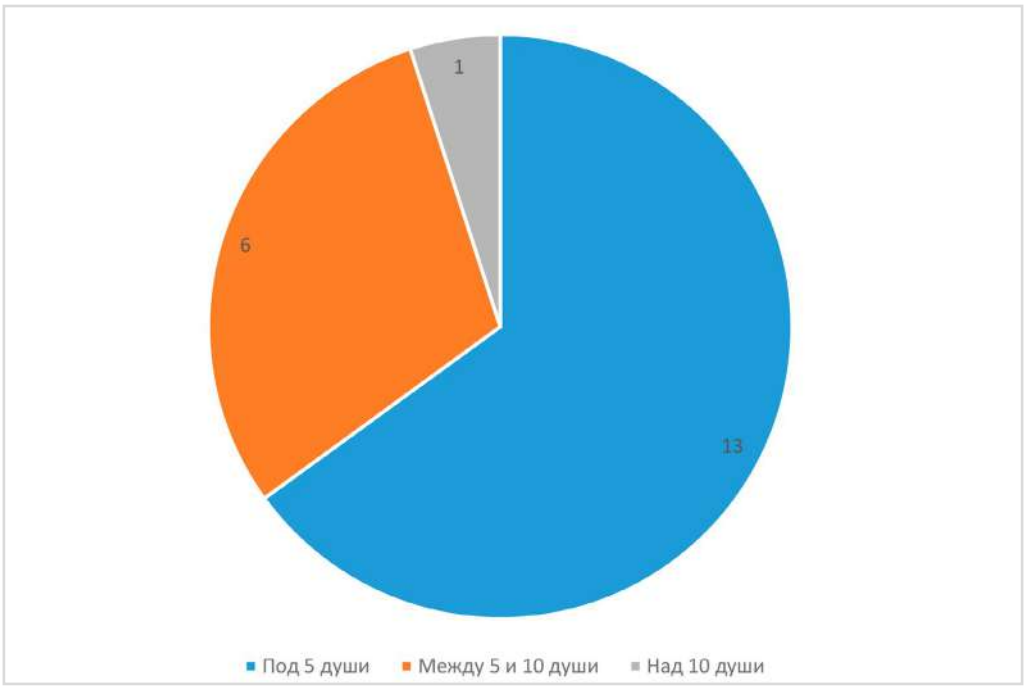
Липсата на единна методика може да е една от причините за липса на структурирани звена. Трябва да се отбележат и множеството други алтернативи, като например сключването на трудов или граждански договор с частни лица, провеждането на стажове и/или студентски практики, а не на последно място и доброволческият труд. Всеки един от тези варианти би могъл да намери своето приложение в музеите (Фиг. 1-В).

Макар и по-голямата част от служителите, които работят в сферата на дигитализацията в музеите, да са наети на трудов договор, много малка част от музеите посочват обособено перо в бюджета като основен източник на финансиране на дигитализацията. Вместо това доброволческият труд, бюджетният излишък и различните методи на външно финансиране са основните начини музеите да се занимават с дигитализация. На база на получените отговори може да бъде направен изводът, че финансовият аспект влияе изключително силно на нивото на дигитализацията, както и на нейното приоритизиране спрямо останалите дейности на институциите. Макар и до момента да изглежда, че основният фактор за реализирането на дигитализацията са наличните финансови възможности, музеите ги посочват на второ място след наличната техниката и преди наличието на квалифицирани служители. (Фиг. 2; Фиг. 3)

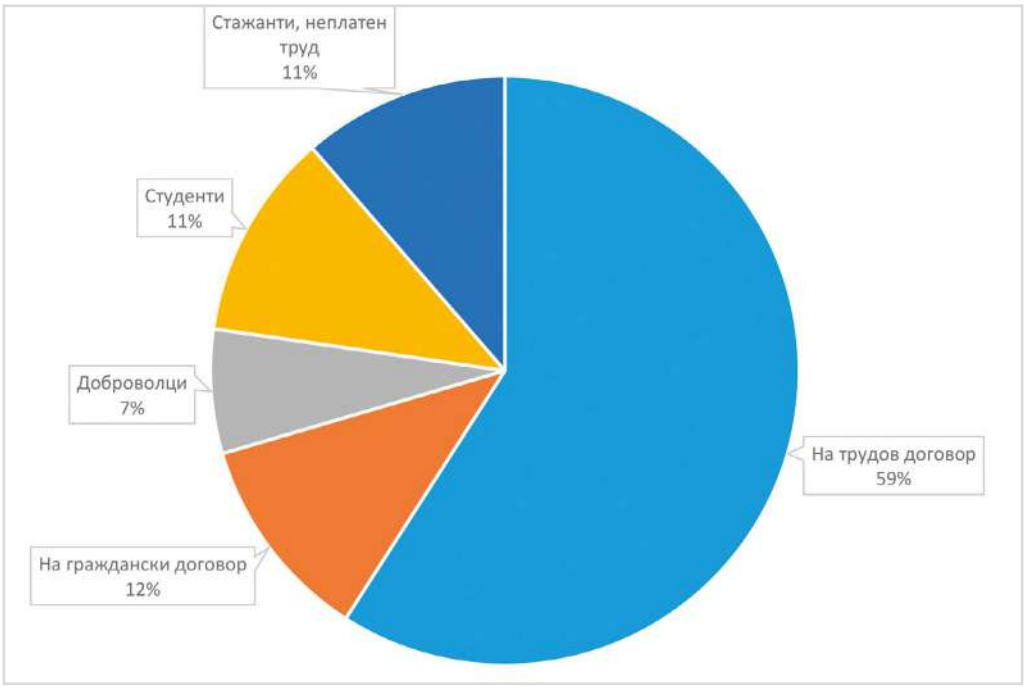
От проучването става ясно, че музеите не разполагат с достатъчно техника за дигитализация, но е любопитно, че финансовият аспект остава след техническия и преди човешките ресурси, макар и тези два да зависят пряко от финансовото състояние на институцията. Почти няма музеи, които да са дали висок приоритет на пространствените изисквания на дигитализацията. Това може да значи, че към момента те не са осъзнати или че музеите разполагат с достатъчно голям сграден фонд, за да задоволят нуждите на дигитализация. За да се намери отговор на този въпрос, е нужно допълнително проучване в тази област.

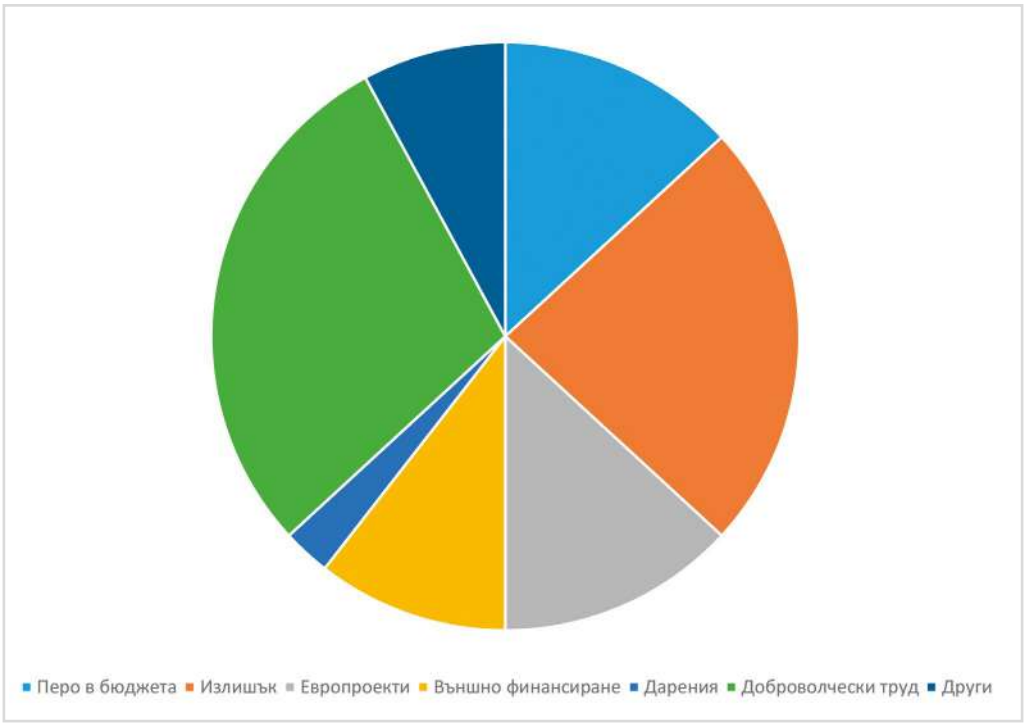
Фиг. 1-А. *Имат ли музеите и архивите обособени звеназа дигитализация*

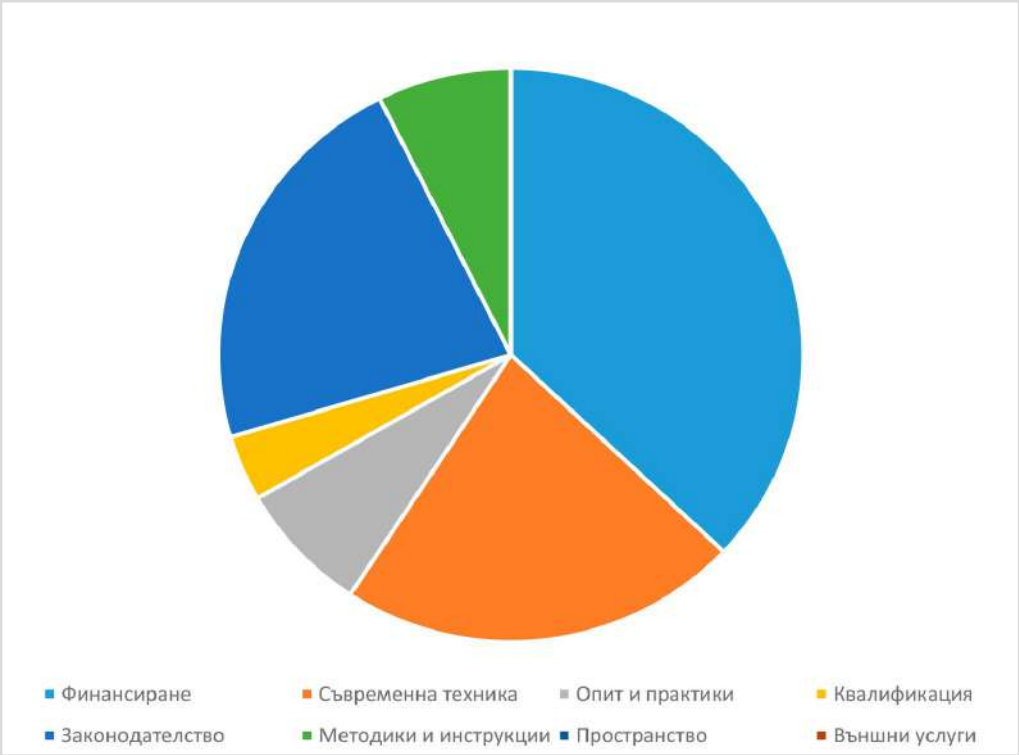
Фиг. 1-Б. *Брой на специалистите, участващи в процеса по дигитализация в музеите*

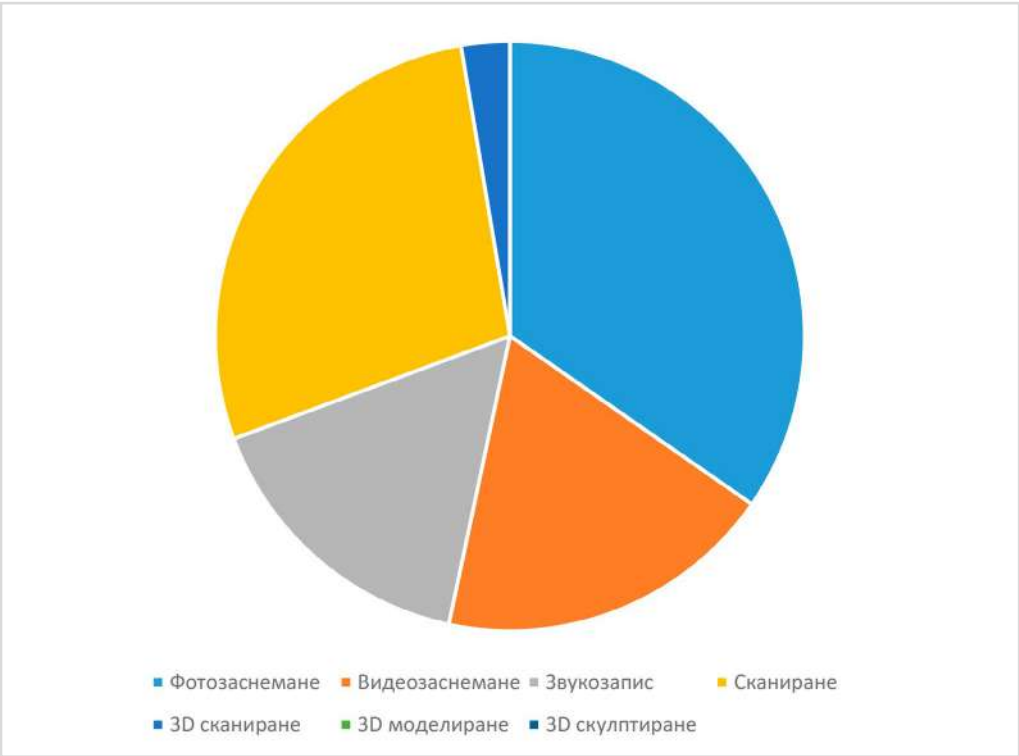
Фиг. 1-В. *Разделение на специалистите, участващи в процеса по дигитализация според договорните отношения с музея*

Фиг. 2. *Начини на финансиране на дигитализацията в музеите и архивите*

Фиг. 3. *Най-необходими мерки за процесите по дигитализация в музеите и архивите*

Фиг. 4. *Използвани методи за дигитализацията на ДКЦ*

Методи на дигитализация и използвана техника

Що се отнася до използваните методи за дигитализация, то в музеите най-предпочитано е фотозаснемането, а на следващо място сканирането. Въпреки честото използване на фотозаснемането, не може да бъде направено категорично заключение дали това е най-подходящият метод, или не, поради голямото разнообразие от видове и типове предмети, които музеите съхраняват (Фиг. 4).

Благодарение на бързо развиващите се технологии към момента съществуват множество различни методи за дигитализация на културно наследство. Възможността различните методи да се комбинират осигурява шансът всеки един предмет да бъде дигитализиран по най-подходящ начин. Въпреки казаното дотук, липсва ясна единна методика за работа, свързана с дигитализацията на музейните колекции.

Нужно е да се разгледа и използваната техника, от която до голяма степен зависят резултатите от дигитализацията, като резултатите кореспондират с отговорите за най-използваните методи – фотозаснемане и сканиране, и съответно използването на фотоапарати, телефони и скенери (тук се включват различни видове скенери) (Фиг. 5).

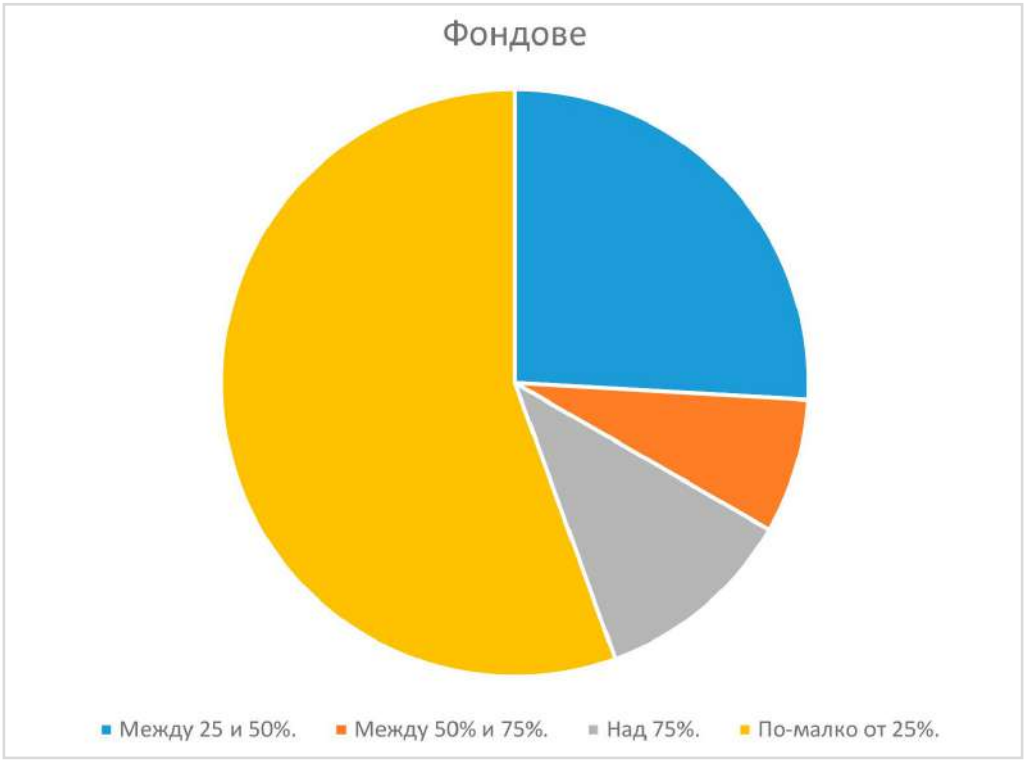
Фиг. 5. *Използвана техника за дигитализацията на ДКЦ*

Какво и колко се дигитализира

Като цяло представата за нивото на дигитализация в българските музеи изглежда на задоволително ниво. Без да се изключват проблемите породени от недостатъчно техника, персонал и финанси, музеите имат основната апаратура, отговаряща на техните нужди и прилагат съответните методи за дигитализация. Въпреки това фондовете са дигитализирани в сравнително нисък процент.

Тук процентите варират при отделните музеи, вероятно заради големия им брой в страната и по-важното – голямата разлика в обема на техните фондове. На музей с по-малък фонд би му било по-лесно да достигне висок процент на дигитализация, отколкото на регионален или национален музей, който разполага с десетки или стотици хиляди единици във фондовете си. Целта на дигитализацията не е скоростта на обработката на даден материал. От нея се очаква да спомага опазването и съхранението на културното наследство. И все пак темповете тук имат значение заради развитието на технологиите.

Приоритетно се дигитализират най-застрашените ценности (с оглед на физическото им състояние), както и най-използваните. Резултатите са индикатор, че дигитализацията в музеите се използва именно като помощно средство за опазване и съхранение на културните ценности. На трето място се обръща внимание и на най-редките ценности от фондовете, а тези, които са представителни, остават дори по-назад (Фиг. 6-А; Фиг. 6-Б).

Фиг. 6-А. *Степен на дигитализация на музейните и архивни фондове*

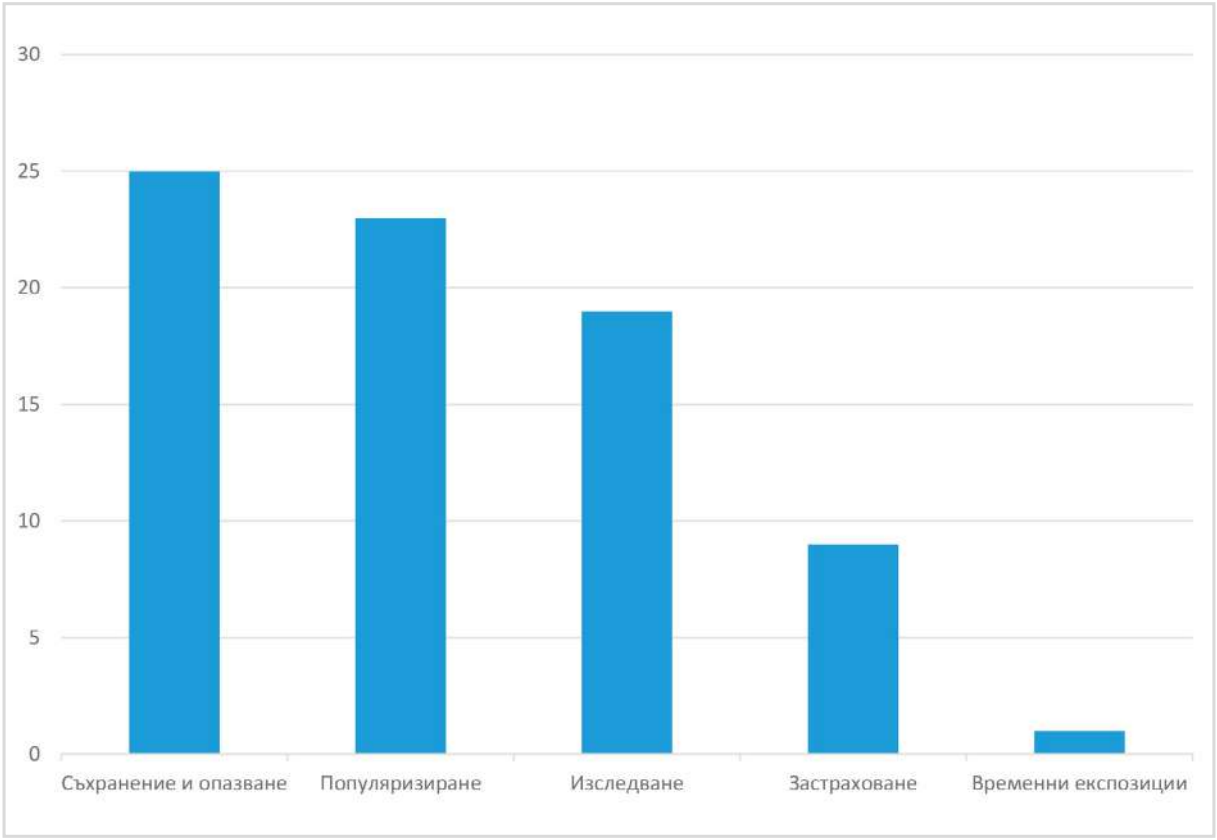
Фиг. 6-Б. *Приоритизация на движимите културни ценности за дигитализиране*

Нематериално културно наследство

Освен материално културно наследство музеите съхраняват и нематериално културно наследство (НКН). На въпроса „Как дигитализирате нематериалното културно наследство?“ институциите посочват като приложими следните методи: фотозаснемане, видеозаснемане, звукозапис. Интересно е отбелязването на метода сканиране в тази категория. В проучването умишлено не е дадено пояснение на термина нематериално културно наследство. Така множеството резултати, които посочват сканирането като метод за дигитализация на НКН, още веднъж обръщат внимание на нуждата от категорично определение за дигитализация. Фотозаснемането, видеозаснемането и звукозаписът са методи, приложими и върху нематериалното културно наследство, но сканирането не е. Сканирането може да бъде използвано при създаването на дигитално копие на вече съществуващ носител на НКН – напр. снимки, документи и други. Тук сканирането се явява метод за обновяване или дигитализиране на носителя, не на самия обект на НКН.

Метаданни

При процесите по дигитализация, без значение използваната техника и метод, се създават и метаданни (Метаданни 2018), които трябва да бъдат съхранявани без да бъдат променяни. Резултатите от проучването показват, че голяма

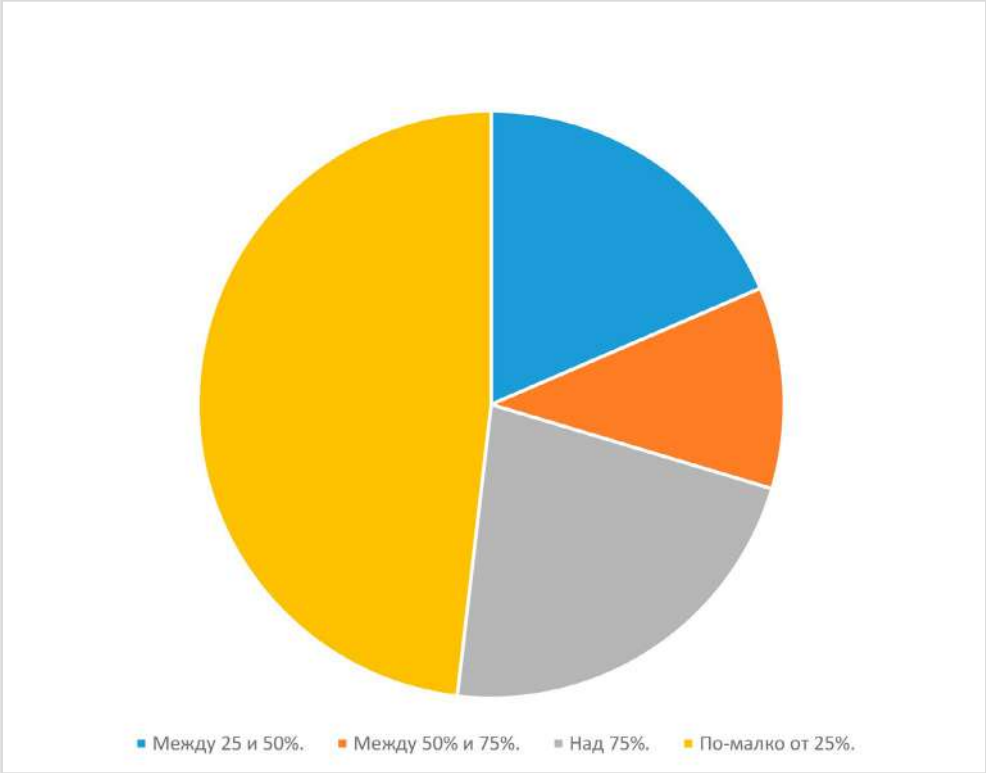
Фиг. 7. *Цели на дигитализацията в музеите и архивите*

част от музеите съхраняват метаданните правилно. Почти всички отговори дават сведения за едно или няколко резервни копия на метаданните и определена система за достъп, която също гарантира тяхното правилно опазване. Въпреки това се срещат и случаи, в които институциите посочват невъзможност, физическа и техническа, да осигурят правилното и сигурно съхранение на метаданните.

Обработката на дигиталните копия, без значение до каква степен, е строго свързана с целите, за които копието ще бъде използвано. Отговорите на музеите в това отношение свидетелстват за вече изградената представа, че основната цел е съхранение и опазване (Фиг. 7).

Документация по опазването на колекциите

Пряко свързано с дигитализацията на културното наследство в музеите е и дигитализацията на инвентарните книги, научните паспорти на хартиен носител и картотеките. Инвентарните книги и научните паспорти, макар да не са публично достъпни, също могат да се ползват от тези улеснения. Препоръчително, ако не и задължително, е те да се дигитализират преди самите обекти, тъй като това предоставя голямо удобство при работа на служителите. Резултатите от проучването показват, че почти половината от музеите са дигитализирали инвентарните си книги под 25 % (Фиг. 8).

Фиг. 8. *Степен на дигитализация на инвентарните книги в музеите и архивите*

Трудности

Във връзка с процеса на дигитализация музеите са изправени пред множество трудности. Най-сериозните са липсата на целево финансиране, съвременна техника и липсата на методика, а много от тях посочват и нуждата от обновяване на нормативната уредба в сферата на дигитализацията (Фиг. 3).

За решаването на трудностите, пред които са изправени, музеите посочват редица мерки, които могат да подпомогнат тяхната дейност. Много от тях посочват липсата на достатъчно време и недостатъчният брой служители. Среща се и мнението, че е нужен унифициран музеен софтуер и по-добро взаимодействие с външни фирми. Част от отговорилите посочват нуждата от специално обособено звено, което да се занимава с дигитализацията. Голям процент от анкетираните са на мнение, че по-високото целево финансиране и съвременната техника ще бъдат достатъчни за техните нужди по отношение на дигитализацията. Важно е да се отбележи, че голяма част от музеите са с брой служители равен или по-малък от 10 души, което потвърждава необходимостта от квалифициран персонал, който да се занимава с процесите по дигитализация на ценностите.

Дигитализация в Регионален исторически музей – София

Що се отнася до дигитализацията в Регионален исторически музей – София, то ние я разделяме на външна (публична), която е свързана с дейностите по популяризация на културни ценности, и вътрешна (специализирана), достъпна само

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ
НАУЧЕН ПАСПОРТ

Инвентарен №:	

I	Акт за приемане/предаване №:		VII	Датировка:	
II	Експертно заключение №:		VIII	Общ брой:	
III	Фонд:		IX	Размер:	
IV	Колекция/сбирка:			Тегло:	
V	Местосъхранение:			Проба (карати):	
VI	Стар инв. №:		X	Стойност:	

XI	Наименование на движима културна ценност:	
XII	Описание на движима културна ценност:	

Инвентарен номер: НП-ДКЦ.xlsm Страница 1 от 5

Фиг. 9. *Начална страница на бланката за електронен паспорт на РИМ–София*

за служителите на музея, която директно и индиректно касае всички дейности на музея.

Публичната дигитализация включа различни елементи (крайни продукти), като:

● виртуална разходка на централната сграда на музея – възможно да бъде разгледана с и без очила за виртуална реалност (Виртуална обиколка 2021);

● множество дигитални експозиции – които следват логиката на традиционната експозиция, но бъдейки дигитални, предоставят различно преживяване (Дигитална експозиция 2022);

● 3D експозиция – все още малко на брой, триизмерната анимирана експозиция предоставя възможността посетителят да разгледа дадения предмет от всички страни, както и да прочете допълнителна информация и дори чуе аудиозапис, свързан с експоната (3D експозиция 2020).

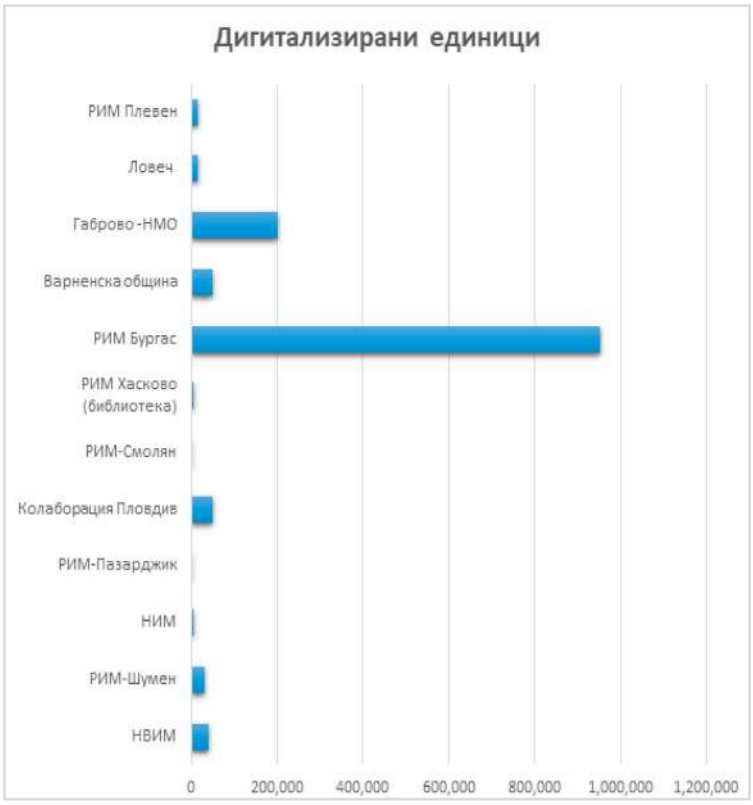
Тези продукти са достъпни за разглеждане на официалния сайт на музея, осигурявайки максимална достъпност до това дигитално съдържание.

Вътрешната, или специализираната, дигитализация в основната си част представлява преобразуване на информацията от аналогови носители на дигитални, чрез използването на различни технически средства като: скенери, работни станции, фотоапарати и др., както и създаването на нови дигитални документи, таблици и фотодокументация. Спазвайки нормативната уредба на страната в областта на опазването на културното наследство, експертите на РИМ–София създадоха електронни бланки на различни документи, повтарящи аналоговите такива, като: бланка за електронен научен паспорт (Фиг. 9), електронни инвентарни книги и други електронни материали, целящи улесняването на работата на музейния служител. Тези материали не са широко достъпни и са пригодени за работата на музея.

Състояние на дигитализацията в страната

Направен бе кратък обзор в интернет пространството по отношение на работата по дигитализацията на музеите. Разгледаните музеи са 27 на брой, чиято дейност нерядко е обвързана с регионалните библиотеки или архиви. Прегледани бяха техните социални платформи (уебсайт и „Фейсбук“ профил) с оглед извличането на нова информация.

Както вече беше споменато, дигитализацията има две основни форми на проявление: вътрешна (специализирана) и външна (публична). Първата се отнася до дейности, свързани с дигитализирането на фондовете на един музей. Тези дейности са йерархично и последователно разделени с цел по-лесното изпълнение на цялостния процес. В по-голяма си част те се изпълняват от музейните служители, студенти или доброволци. Без да навлизаме в детайли, след кратък преглед на общо достъпната информация се забелязват няколко важни тенденции. Дигитализацията навлиза най-бързо при сканирането на книжни носители. В това число влизат книги и периодика, архивни документи, снимки, плакати и др. Вероятно силният превес в тяхна полза се дължи на факта, че това е най-лесно достъпния и бърз начин на дигитализация на музейни единици. Освен това немалко пъти се наблюдава и употребата на ръчно въвеждане на данни от документи и т.н., както и създаването на т.нар. “*searchable pdf*”. Все пак процентно дигитализираните единици на книги и хартиени носители остават в полза на библиотеките и архивите. Тук е моментът да се спомене и безапелационното колабориране на отделните културни институции от дадена община под шапката на един проект. В немалко от примерите, които ще посочим, дигитализацията протича именно по този начин. Това от своя страна, носи големи позитиви, тъй като се създават трайни връзки и комуникации в отделните звена. За жалост на областно ниво и между отделните региони диалогът е прекъснат. Забелязва се и друга тенденция, при която движимите културни ценности остават на заден план. Вероятно това се дължи на липсата на правилна техника, персонал и пространство – както бе споменато по-горе. Ако все пак то е налично, разбирането на дигитализацията под тази форма е доста едностранчиво. Тя се състои основно в 2D снимки на експонати и набирането на съответните метаданни на предмета, като това не винаги представлява научен паспорт. Със започването на мащабния проект, финансиран по програма БГ08 (по-известена като „Норвежката програма“) в много от участващите институции бяха закупени 3D скенери. За жалост закупената техника не бе предназначена за нуждите на фондовата дейност и успеваемостта на дейностите граничи с нулева. Музейните институции, участвали по тази програма, са РИМ–София, СГХГ, РИМ–Пловдив, РИМ–Габрово и РИМ–Сливен. Към настоящия момент с финансиране по проекти от 2021 г. 3D принтери са закупени в РИМ–Русе (заедно с РУ „Ангел Кънчев“) (Русенският музей 2017), както и в РИМ–Шумен (Модерен 3D принтер 2022). Няма видима информация за наличието на електронна обработка на музейна документация, в частност научни паспорти, инвентарни книги и пр. в НИМ. През последните години активно се работи по дигитализирането на инвентарните книги, временните разписки, актовете за приемане, както и колекциите от ДКЦ в НПТМ (Отчети на НПТМ 2016–2021). От 2021 г. се работи усилено по дигитализиране на фондовете на НХГ и СГХГ, които ще формират интегрирана дигитална музейна система. Целта е да се улесни

Фиг. 10. *Брой дигитализирани движими културни ценности от различни музеи и общини*

достъпът на ценителите на изкуството до различни художествени творби. Процесът на цялостна дигитализация на колекциите ще продължи 4 години за НХГ и 2 години за СГХГ (Кузманова 2021). По информация в интернет пространството единственият музей, работещ по дигитализацията на нематериалното културно наследство, е РИМ–Бургас (Ханджиева 2021). Обявени дигитални центрове или лаборатории има в ОИ „Старинен Пловдив", РИМ–Шумен, РИМ–Русе (*Creative Center Ruse*) и РИМ–София. Водещи в дигитализацията на фондовете са НВИМ (цифровизация на големия фонд на музея – приблизително 40% от ресурсите предвидени по дигиталната стратегия) (Пенкова 2018); НАИМ–БАН – целият научен фонд; РИМ–Шумен – 30 000 (работят по тях) (Община Шумен дигитализира 2022); НИМ – 4 800; РИМ–Пазарджик – 4 000 (Проект Заснемане 2020); колаборация на община Пловдив (НБ „Иван Вазов", РИМ–Пловдив, РЕМ, РАМ, ОИ „Старинен Пловдив" и ГХГ–Пловдив) – 50 000 (Костова 2020); РИМ–Хасково (библиотека) – 7 000; РИМ–Бургас – 952 670 до 1 000 000 (към настоящия момент) (Минчев 2022); община Варна – 55 000 (Дигитализация 2016); НМО–Габрово – 200 000 (Дигитализацията в Националния музей 2015); Ловеч – 13 874 акта за държавна собственост, а на територията на община Ловеч – 9956, на община Априлци – 449, на община Тетевен – 2139, на община Ябланица – 1330 (Балабанова 2022); РИМ–Плевен – 15 000 (Светозарова 2021). Всички изброени по-горе културни ценности, всъщност са основно книги, снимки, документи, плакати и други хартиени носители (Фиг. 10). През 2021 г. започна и проект за дигитализация на колекциите на НПНМ–БАН. Проектът е съвместно с Института по биоразнообразие и екосистемни изследвания при БАН, като целта е до 2027 г. да бъдат дигитализирани и достъпни онлайн значителна част от научните колек-

ции на двата института (Започва дигитализиране 2021). Представените по-горе данни са събирани от общи уебсайтове и интернет публикации и не могат да бъдат приемани за напълно достоверни. Информация за дигитализацията идва най-често от общините и техните медии. Това показва сериозната нужда от обща платформа за предоставяне на общо състояние на дигитализацията, придружена със статистика. В ерата на дигитализацията способа на работа трябва да бъде максимално ефективен и бърз. А след направения обзор се забелязва тенденция, при която отнема повече време за откриване на конкретната информация, отколкото нейното усвояване. Това ни отвежда и до друг проблем – липсата на научни публикации по темата. В последните години все пак се забелязва определен подем в тази посока с поставянето на основите на развитието на дигитализацията като спомагащ науката „технически метод".

Втората част от дигитализацията е следствие или продукт от първата. Примерът, който бе споменат по-горе – отнасящ се до сканирането на книги – е нагледно показно за достигане на „крайния продукт" до потребителя, най-често чрез създаване на т.нар. електронни библиотеки. В тях могат да бъдат намерени сканирани екземпляри на оригиналите и да се осъществи бърз пренос на данни само на „един клик разстояние". Общо 15 от разгледаните 27 музея притежават такава е-библиотека, достъпна за външни потребители. Другите разновидности на т.нар. външна (публична) дигитализация се изразява в интерактивното представяне на музейните пространства и изложби. Тя в повечето случаи се изпълнява от външни фирми, тъй като е свързана с много по-високи познания в областта на технологиите. Най-вече това се отнася до виртуалните разходки и изложби, както и до все по-разпространяващите се 3D скулптурни възстановки на движими културни ценности. Всички тези способи допринасят за по-лесното възприемане на историческата истина от обикновения посетител. През последните 2 години, вследствие на глобалната обстановка, се забелязва ръст на създаването на т.нар. дигитални изложби. В своята същност те представляват сбор от дигитални копия на оригиналните постери (в по-голям процент) или видеоклип на конкретна изложба (в по-редки случаи). От разгледаните тук български музеи – всички те притежават такива. Трети вид способ за интеракция са виртуалните панорамни разходки и 3D онлайн обиколки из музейните експозициите. С разпространяването на епидемията от COVID-19 този похват се оказа основополагащ за много от музейните институции. Към 2022 г. 34 % от българските музеи разполагат с виртуална панорамна разходка.

Разглеждайки нивото на дигитализация по регионално деление се забелязва дисбаланс. Отличават се части от страната с определена доминация над останалите. Най-развит е Югозападния регион начело със столицата София, последвана от Североизточна България със сравнително добре представени центрове като Русе, Велико Търново, Варна и Шумен, последвани от Югоизточна България с водеща област Бургас. За съжаление Северозападна България е с най-ниско ниво на дигитализация.

Сред проектите с външна насоченост гласност заслужават:

1. Carere – НАИМ: https://carare.naim.bg/
2. 3D визуализациите на експонати от НВИМ: https://militarymuseum.bg/virtualen-muzei/#3d
3. VR очилата в Подземния минен музей, Перник
4. Виртуална и аудио разходка в къщата на Тодор Живков, Правец

5. Цялостната визия на Епископската базилика, Пловдив: https://www.plovdivmosaics.org/bishops-basilica/?lang=bg

6. Дигиталния планетариум, Ямбол: https://aop-yambol.bg/about-us/planetarium

7. Възстановки на Ивановските скални манастири и крепостта Червен, Русе и др.

Като последна точка в проектите винаги стои популяризацията на свършената работа. В повечето от тях са заложени добри идеи, прерастващи в добър краен резултат, който често остава неизвестен или скрит за широката публика. Това се дължи на липса на специализирани кадри и/или обучения на служителите. А пренебрегването на развиващи се звена като дигиталния маркетинг и рекламата могат да бъдат пагубни за музейното дело в даден момент. Благодарение на голяма част от проектите, в които музейните институции участват те получават гласност за дейността, която извършват.

Водещи проекти за дигитализацията:

● „Античната история на София – културно-историческо наследство, достъпно за всички“ , финансиран по програма БГ08 „Културно наследство и съвременни изкуства“ – по-известна като „Норвежката програма“;

● „Карере“, част от Europeana;

● Danube's Archaeological e-Landscapes;

● Ancient roman cultural heritage interactive visualization environment for the cross border area between Bulgaria and Romania (ARCHIVE)“ – Русенски университет, РИМ–Русе и неговите филиали;

● Програма РА14 „Културно предприемачество, наследство и сътрудничество“ на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2014–2021 г.;

● Проект ROBG-499 „Реални, интерактивни и виртуални среди за музеите в трансграничния регион на долното течение на река Дунав между Румъния и България“ (LIVE) е съфинансиран от Европейския съюз чрез Европейския фонд за регионално развитие в рамките на Програмата INTERREG V-A, Румъния – България.

Заключение

В заключение може да очертаем някои изводи, свързани с дигитализацията в българските музеи:

1. Дигитализацията не трябва и не може да бъде самоцел – тя трябва да бъде съобразена с обекта, който ще бъде дигитализиран, като същевременно се има предвид къде, как и защо ще бъдат прилагани дигиталните копия.

2. Музейите специалисти осъзнават липса на държавна и образователна политика в областта на дигитализацията, което води до липса на квалифицирани кадри, както и липсата на достатъчно целево финансиране.

3. Дигитализацията е ниско приоритетна поради недостатъчно добри условия: остаряла техника, недостатъчен персонал и финансови възможности.

4. Малкият брой служители в музеите прави невъзможно обособяването на специализирани звена/екипи за дигитализация.

5. Основните методи на дигитализация са заснемане и сканиране, продиктувани от наличната техника, като рядко се наблюдава възможността да бъде

използван най-подходящия метод. Грешният избор на метод както за създаване на дигиталното копия, така и за следващото му съхранение и употреба би могло да крие и рискове за културното наследство.

6. Относително нисък процент на дигитализирани музейни колекции и музейна документация.

7. Дигиталните копия, сходно на физическия оригинал, имат нужда от осигурена защита срещу повреждане, кражба или унищожаване.

8. Слаба информираност на официалните интернет страници на музеите, относно процесите и проектите, свързани с дигитализацията на колекциите. Информация за дигитализацията идва най-често от общините. Случващи се вследствие на европейски проекти (най-голям процент заема БГ08) и обединяващи всички музейни и културни институции в дадената община (библиотеки, архиви и музеи).

9. По отношение на резултатите от дигитализацията има слаб превес в полза на библиотеките и архивите.

10. Липса на активна комуникация между отделните музеи в различни области по отношение на дигитализацията.

11. Нарастване на дигиталните изложби (постерни, виртуални разходки с панорамни фотографии, 3D експозиции и др.), поместени на интернет страниците на музеите.

12. В отделни случай се наблюдава колаборация между музейните институции и организации, работещи в IT сферата, като това най-често се отнася до изработването на виртуални разходки из експозициите на музеите и в единични случаи използването на виртуална и разширена реалност.

13. Липса на достатъчно научни публикации, свързани с темата на дигитализацията в музеите и културните институти, работещи в областта на опазването на културното наследство на България.

За повишаване на нивото на дигитализация на музейните колекции е необходимо:

1. Обработката, съхранението и употребата да започнат да бъдат разглеждани като неотменни части от процесите по дигитализация.

2. Да се създаде универсална система и методика за дигитализация

3. Да се повиши броя на квалифицираните кадри.

4. Да се предвиди целево финансиране.

5. Ясно разграничаване между дигитализация на ДКЦ и обновяване на носител.

6. Необходимо е преразглеждане на системите за съхранение на дигиталните копия с оглед на новите технологии.

Настоящият доклад за състоянието на дигитализацията в българските музеи представлява непълно проучване на проблема, чиито рамки надхвърлят възможността да бъде разгледан в едно единствено изследване. За да се постигне наистина цялостна представа за процеса на дигитализация на културното наследство в България, са необходими серия от проучвания в областта.

Съкращения:

БАН – Българска академия на науките
ГХГ – Градска художествена галерия
ДВ – Държавен вестник
ДКЦ – Движима културна ценност
ЗКН – Закон за културното наследство
НАИМ – Национален археологически институт с музей
НБ – Народна библиотека
НВИМ – Национален военноисторически музей
НИМ – Национален исторически музей
НКН – Нематериално културно наследство
НМО – Национален музей на образованието
НПНМ – Национален природонаучен музей
НПТМ – Национален политехнически музей
НХГ – Национална художествена галерия
ОИ – Общински институт
РАМ – Регионален археологически музей
РЕМ – Регионален етнографски музей
РИМ – Регионален исторически музей
СГХГ – Софийска градска художествена галерия
VR – Virtual reality (Виртуална реалност)

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Нормативни документи и анкета

Закони

ДВ, бр. 89, 2018: *Закон за изменение и допълнение на Закон за културното наследство.* – В: *Държавен вестник*, 89, 2018, с. 2–5.

Наредби

ДВ, бр. 2, 2010: *Наредба № Н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове.* – В: *Държавен вестник*, 2, 2010, с. 42–57.

ДВ, бр. 87, 2020: *Наредба за изменение и допълнение на Наредба № Н-6 от 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове.* – В: *Държавен вестник*, 87, 2020, с. 20–36.

ДВ, бр. 17, 2021: *Наредба № 1 от 16 февруари 2021 г. за реда за извършване на идентификация на движими културни ценности и за водене на регистри на движимите културни ценности.* – В: *Държавен вестник*, 17, 2021, с. 107–116.

Анкета

Анкета 2020: *Анкета Актуално състояние на дигитализацията на културното наследство в България, проведена сред българските музеи и архиви през 2019–2020*. София, 2020.

Литература

Монографии

Кьосева 2015: Ц. Кьосева. *Управление на музея*. София, 2015**.**

Статии

Соколова 1990: *Д.* Соколова. *Невидимата страна на айсберга. За изграждането на структурата и функциите на Народния музей*. – В: *Изкуство*, 3, 1990, с. 9–20.

Интернет източници

Балабанова 2022: *Д.* Балабанова. *В областната администрация в Ловеч е в ход дигитализация на архива държавна собственост.* Регионални новини. България. БТА, 2022. – https://bta.bg/bg/news/bulgaria/regional-news/254889-v-oblastnata-administratsiya-v-lovech-e-v-hod-digitalizatsiya-na-arhiva-darzhavn (Видян на 02.10.2022).

Виртуална обиколка 2021: *Виртуална обиколка.* Регионален исторически музей – София, 2021. – https://sofiahistorymuseum.bg/bg/virtualna-obikolka (Видян на 28.09.2022).

Дигитализация 2016: *Дигитализация.* Регионална библиотека „Пенчо Славейков" – Варна, 2016. – http://www.libvar.bg/index.php/project/digitization/ (Видян на 02.10.2022).

Дигитализацията в Националния музей 2015: *Дигитализацията в Националния музей на образованието е факт.* Габрово. Дарик нюз, 2015. – https://dariknews.bg/regioni/gabrovo/digitalizaciqta-v-nacionalniq-muzej-na-obrazovanieto-e-fakt-1496779 (Видян на 02.10.2022).

Дигитална експозиция 2022: *Дигитална експозиция.* Експозиции. Регионален исторически музей – София, 2022. – https://sofiahistorymuseum.bg/bg/ekspozicii/digitalna-ekspozicia (Видян на 28.09.2022).

Започва дигитализиране 2021: *Започва дигитализиране на научните колекции на Националния природонаучен музей при БАН.* Новини. Национален природонаучен музей – Българска академия на науките, 01.02.2021. – https://www.nmnhs.com/21020101-news_bg.html (Видян на 28.09.2022).

Метаданни 2018: *Метаданни, тоест данни за данни (за данни).* ITpedia, 13 август 2018 г. – https://bg.itpedia.nl/2018/08/13/metadata-dat-is-data-over-data-over-data/ (Видян на 27.09.2022).

Минчев 2022: С. Минчев. *Община Бургас дигитализира старите си документи, тази година ще достигне кота 1 милион.* Новини. Община Бургас. – https://www.burgas.bg/bg/novini/obshtina-burgas-digitalizira-starite-si-dokumenti-tazi-godina-shte-dostigne-kota-1-milion/ (Видян на 02.10.2022).
Модерен 3D принтер 2022: *Модерен 3D принтер в Шумен.* Телевизия Шумен. Youtube, 2022. – https://www.youtube.com/watch?v=aZmYgytratM (Видян на 02.10.2022).
Кузманова 2021: С. Кузманова. *Дигитална музейна система ще обединява фондовете на двете най-големи галерии в страната.* БНР Новини, 2021. – https://bnr.bg/post/101538908/digitalna-muzeina-sistema-shte-obedinava-fondovete-na-dvete-nai-golemi-galerii-v-stranata (Видян на 28.09.2022).
Костова 2020: Е. Костова. *Как дигиталното наследство на Пловдив се срина*. БНР. Радио Пловдив, 2020. – https://bnr.bg/plovdiv/post/101375515/varvim-po-sledite-na-digitalnia-plovdiv (Видян на 02.10.2022).
Община Шумен дигитализира, 2022: *Община Шумен дигитализира 30 000 културни единици за бъдещите поколения. Културно предприемачество, наследство и сътрудничество.* Новини. Iceland Liechtenstein Norway grants, 2022. – https://www.eeagrants.bg/programi/kultura/novini/obshhina-shumen-digitalizira-30-000-kulturni-ediniczi-za-bdeshhite-pokoleniya (Видян на 03.10.2022).
Отчети на НПТМ 2016–2021: *Отчети на НПТМ.* Документи. За нас. Национален политехнически музей, 2016–2021. – http://polytechnic-museum.com/muzeyna-statiya/2020-05/dokumenti (Видян на 28.09.2022).
Пенкова 2018: С. Пенкова. *Дигитализацията в музеите: българските щрихи. Конференция с международно участие – Визия за европейското културно наследство 2025.* Варна, 2018. – http://www.libvar.bg/wp-content/uploads/presentations/2018/2018-Conference-Europeana-28.05/SonyaPenkova.pdf (Видян на 02.10.2022).
Проект Заснемане 2020: *Проект Заснемане на движими културни ценности от фонда на Регионален исторически музей – Пазарджик.* Проекти. Регионален исторически музей – Пазарджик, 2020. – https://museum-pz.com/wp/proekt-zasnemane-na-dkc/ (Видян на 02.10.2022).
Речник на българския език 2022: *Речник на българския език.* Институт за български език. – http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/дигитализация/ (Видян на 26.09.2022).
Русенският музей 2017: *Русенският музей вече работи с 3D принтер.* Общество. Топновини, 2017. – https://topnovini.bg/novini/749343-rusenskiyat-muzey-veche-raboti-s-3d-printer (Видян на 02.10.2022).
Светозарова 2021: *Л.* Светозарова. *2021 г. постави началото на дигитализацията в РИМ – Плевен.* БНР – „Хоризонт", 2021. – https://bnr.bg/horizont/post/101578248/2021-g-postavi-nachaloto-na-digitalizaciata-v-rim-pleven (Видян на 02.10.2022).
Ханджиева 2021: М. Ханджиева. *Модел за дигитализация на нематериално културно наследство обсъдиха в Бургас експерти от цялата страна.* Новини. Община Бургас, 2021. – https://www.burgas.bg/bg/novini/model-za-digitalizatsiya-na-nematerialno-kulturno-nasledstvo-obsadiha-v-burgas-eksperti-ot-tsyalata-strana/ (Видян на 03.10.2022).
3D експозиция 2020: *3D експозиция.* Експозиции. Регионален исторически музей – София, 2020. – https://sofiahistorymuseum.bg/bg/ekspozicii/3d (Видян на 28.09.2022).

S U M M A R Y

DIGITALIZATION AND DIGITIZATION RESOURCES IN THE BULGARIAN MUSEUM PRACTICE

Angel Dragiev, Yordana Nikolova, Daniel Ivanov

The topic of digitalization is gaining popularity more and more popularity in Bulgaria, and the museums are not an exception, digitalization is starting to set into their function. Digitalization finds wide application in many of the spheres of the public life, and it is being used more regularly in the museums. Using different methods of digitalization the museum collections and individual objects can be widely popularized both on national and worldwide level.

This paper regarding the current state of digitalization in the Bulgarian museums show only part of the issue, whose full extend is beyond the scope of a single paper. The goal of this paper is to mark the core problems regarding digitalization and to start a discussion on the topic with the end of finding and applying effective measures. It is needed a series of studies in order to take a complete look on the digitalizing processes of cultural heritage in Bulgaria.

Ключови думи: *дигитализация, музеи, дигитализационни ресурси, анкета*
Keywords: *digitalization, museums, digitization resources, survey*

А В Т О Р И

Ангел Драгиев
Регионален исторически музей – София
angel_dragiev@abv.bg

Йордана Николова
Регионален исторически музей – София
yordana.nikolova@abv.bg

Д-р Даниел Иванов
Регионален исторически музей – София
daniel_ivanov1979@abv.bg

Angel Dragiev
Regional History Museum – Sofia
angel_dragiev@abv.bg

Yordana Nikolova
Regional History Museum – Sofia
yordana.nikolova@abv.bg

Daniel Ivanov, PhD
Regional History Museum – Sofia
daniel_ivanov1979@abv.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

НАУЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

Бранимира Тенева

Библиотеката на Регионален исторически музей – София е специализирана научна библиотека за служебно ползване с около 13 000 библиотечни единици в своя фонд. Помещаваща се в Дигиталния център на РИМ–София. През 2019 г. библиотеката отново е отворена за ползване както от музейни служители, така и за външни читатели. Понастоящем библиотеката е оборудвана с 11 компактоси (подвижни стелажи с рафтове, на релси), на които са подредени голяма част от книгите. В друго помещение на Дигиталния център се съхраняват на стелажи около 1000 библиотечни единици. Библиотечния фонд се обогатява чрез абонамент (периодични издания), закупуване и дарения на книги.

В библиотеката на музея се съхранява разнообразна информация, която е разделена на отрасли по компактосите: книги за София (свързани с историята, археологията, архитектурата, личности и сгради на столицата), история, археология, архитектура, нумизматика, изкуствознание, етнография, статистика, периодика и др. В библиотеката се съхраняват книги, периодични издания, албуми, каталози, снимки, юбилейни книги, дипляни, издания на БАН, енциклопедии, речници, издания на РИМ–София и поредици. В поредицата „Издания на Столичната община“ напр. са включени в. „Софийски общински вестник“ (1891–1892 г. и 1914–1918 г.), в. „Столичен общински вестник“ (1925–1934 г.), сп. „Сердика“ (1937–1958 г.), сп. „София“ (1957–1991 г.), както и монографичните издания под надслов „Материали за историята на София“ (1910–1943 г.). Поредицата „Царски статистики“ съдържа справочна литература и дава подробна и изчерпателна информация за търговията, демографията, жилищния фонд, образованието, училищата, военния набор от последните десетилетия на XIX до средата на XX век както в столицата, така и в цялата държава. Най-представителна е поредицата „Юбилейни книги и сборници“. Интерес представляват Юбилейните книги на столицата, издавани периодично от 1928 до 2000 г. Освен посочените поредици в библиотека са комплектовани стотици монографични произведения, албуми, каталози и корпуси, посветени на българската и столичната история, на институции, на бележити личности, на културни ценности в

София, в различни региони на България, Балканите и Европа. Колекцията „Старопечатни, редки и ценни книги“ – някога част от библиотеката, но сега вече отделен музеен фонд – се състои от около 300 старинни издания, отпечатани преди Освобождението (1878 г.).

Отпреди малко повече от година в библиотеката започна дигитализацията на библиотечните единици по проект на „КЛаДА–БГ“, като първата стъпка в този процес са книгите, свързани с историята, археологията, архитектурата, културно-то-историческото наследство, личностите и сградите на столицата София.

От 2013 г., по традиция, на 1 ноември – Деня на народните будители – РИМ–София празнува с ученици и учители от различни столични училища. На този ден се обявяват имената на нашите дарители (на музея и библиотеката) и в тържествена обстановка им се връчват грамоти за даренията през изтичащата година. В историята на музея и библиотеката даренията са един от основните начини за обогатяване на колекциите им.

Дейността на библиотеката е насочена към обогатяване, опазване и популяризиране на книжната сбирка, и в подпомагане на основните дейности по проучване, опазване и популяризиране на културно-историческото наследство на столицата и региона ѝ.

S U M M A R Y

THE SCIENTIFIC LIBRARY OF REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA

Branimira Teneva

The activity of the library is aimed at enriching, preserving and popularizing the book collection, and in supporting the main activities of research, preservation and popularization of the cultural and historical heritage of the Bulgarian capital and its region.

Ключови думи: *библиотека, музей, дигитализация, София*
Key words: *library, museum, digitization, Sofia*

A B T O P

Бранимира Тенева
Регионален исторически музей – София
bena1@abv.bg

Branimira Teneva
Regional History Museum – Sofia
bena1@abv.bg

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО
CULTURAL HERITAGE

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Бр. 05/2022
Vol. 05/2022

БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В СФЕРАТА НА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО С АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОФИЛ (1944–2020 Г.). ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Даниел Иванов

Обществено-политическите промени в България след края на Втората световна война водят след себе си до изменения и в областта на културата и в сферата на опазване на недвижимото културно наследство с археологически профил.

Необходимостта от промяна в законодателството в областта на опазването на културното наследство (движимо и недвижимо, материално и нематериално), в т.ч. и това с археологически профил, е породена от подемът, който се забелязва в археологическите проучвания след 1945 г. с активното участие на НАИМ–БАН. В годините между 1945 и 1949 се провеждат разкопки на различни обекти в страната – селище от РБЕ при Михалич, Свиленградско (1945 г.); халколитно селище при Криводол, Врачанско (1946 г.); продължение на разкопките на селищната могила при Караново, Новозагорско (1946–1947 г.); продължение на проучванията на Плиска и Преслав (1945–1949 г.); подновяване на разкопките на Ескус при Гиген, Плевенско (1947 г.); проучване на тракийския град Севтопол (днес под яз. Копринка), Казанлъшко (започнали през 1948 г.) и др. (Стаменова 2012: 80).

През 1950 г. на първата археологическа конференция, проведена в БАН, след идеологическата смяна на политическата система, се инициира дискусия за състоянието на археологическото наследство, археологическата наука и задачите, които се поставят пред българската археология и музеология (Денчев, Василева 2010: 240). Според приетата резолюция българската археология трябва да се преустрои според опита на съветската, която, според някои автори, по това време е една от най-активните в теоретично отношение археологически школи (Стаменова 2012: 79).

През първата половина на 1951 г. новосъздадения Комитет за наука, изкуство и култура[1] инициира разработването на законопроект на „Закон за памет-

[1] КНИК е създаден в началото на 1947 г. и има ранг на министерство, заместващи МИИ (1945–1947 г.). От 1954 до 1957 г. КНИК влиза в състава на Министерство на културата, което се слива след 1957 г. с МНП в МПК до 1963 г. (БДИ 1987: 106-107, 204, 207–208, 233; Денчев, Василева 2010: 247, 256).

ниците на културата“. Според КНИК старият закон от 1911 г. е остарял и не е съобразен с конкретната обстановка в държавата (ЦДА на НРБ, ф. 143, оп. 9, а.е. 138, л. 102). След няколкомесечни обсъждания между различните ведомства, на 30 декември 1951 г. е прието **Постановление № 1608 „За запазване на паметниците на културата“** (ИПНС, бр. 7, 1952). Според чл. 1 от акта „Всички паметници на културата [вкл. археологическите], които се намират в пределите на Народна република България и имат научно, историческо и художествено значение се обявяват за общонародно достояние и се поставят под защита на държавата“ (Пак там, чл. 1). В Постановлението са описани всички категории паметници, като сред тях спадат и недвижимите археологически паметници като: градища, останки от стари селища, селищни и надгробни могили, валове, ровове, светилища и др. (Пак там, чл. 2, букв. б). Тук трябва да уточня, че една част от недвижимите паметници, които имат археологическо значение, са вписани в текста за архитектурните паметници, като: крепости, развалини и останки от стари архитектурни строежи, мостове и др. (Пак там, чл. 2, букв. а). Грижата по тяхното издирване, запазване и възстановяване се възлага на КНИК. В акта е поместена цяла глава, относно запазването на архитектурните паметници на културата, към която се отнасят и някои недвижими културни ценности с археологически профил. В нея са включени текстове, в които се описват дейностите по опазване, проучване, паспортизация, поддържане, използване, застрояване и възстановяване на архитектурните (археологическите) паметници, които дейности се възлагат на народните съвети на депутатите на трудещите се и на ведомствата и организациите, към които се числят тези паметници. Всички дейности относно недвижимото археологическо наследство се извършват под техническото ръководство и контрол на управление „Архитектура“ при Министерството на комуналното стопанство и благоустройство, което съгласува своите действия с БАН и Съвета за паметниците на културата при КНИК. Надзора по заснемане и проучването на паметниците се извършва от БАН (Пак там, чл. 13–18). Недвижими културни паметници от комплексен характер и с особенно научно, историческо или художествено значение по предложение на Съвета за опазване на паметниците на културата при КНИК се обявяват с решение на Министерството на комуналното стопанство и благоустройство за забранени строителни зони или за застрояване под специален режим (Пак там, чл. 16). При извършване на археологически разкопки трябва да се вземат необходимите мерки за запазване на находките от разрушение или ограбване, като се създаде охранителна зона при обекта в зависимост от неговия размер и значение (Пак там, чл. 21 и 24, букв. г). Към постановлението е приета и **„Инструкция за привеждане в известност, регистрация и опазване паметниците на културата“**, в която е поместена глава „Регистрация, паспортизация и опазване на недвижимите паметници на културата“ (ИПНС, бр. 79, 1952).

С оглед новите изисквания и с цел да се отстранят някои недостатъци по опазването на културното наследство през 1958 г. е прието **Постановление № 165 „За опазване паметниците на културата и развитието на музейното дело у нас“**. В частта, свързана с недвижимото културно наследство се забелязват несъществени поправки на текстовете. Недвижимите археологически паметници не са записани отделно в текстовете, а са част от цялото недвижимо културно наследство (ИПНС, бр. 68, 1958), което е общонародно достояние и се намира под закрила на държавата в лицето на Министерството на просветата и културата (Пак там, чл. 2). Археологическите разкопки се провеждат с научна цел и се извършват с разрешение на БАН (Пак там, чл. 8). В постановлението е

включен текст, който регламентира действията, които трябва да се предприемат при откриване на недвижими културни паметници след извършване на селскостопански, строителни или благоустройствени работи. А именно, ръководителят е длъжен да преустанови работа и да уведоми незабавно народния съвет или най-близкия музей. Когато МПК излезе с решение, че поради своето значение новооткритият паметник или паметници, трябва да бъдат запазени, инвеститорът, ако не е ТКЗС или частно лице, се задължава да отдели от лимита на обекта кредит за запазването и консервирането им. Ведомствата и обществени организации, на които МПК разрешава да видоизменят, преместят, разрушат или засипят недвижими археологически паметници, се задължават да осигурят кредити за цялостното им проучване и документиране (Пак там, чл. 7). За практическото изпълнение на постановлението на 4 септември 1959 г. е публикуван **Правилник за приложение на 165-то постановление** (ИПНС, бр. 71, 1959). В него най-подробно се развива всеки един член от законодателния акт, като в точка 7 „Архитектурно-строителни паметници", е включено и недвижимото археологическо наследство като: руини, останки от сгради, съоръжения и др., крепости, гробници и др. (Пак там, чл. 7, букв. а.). Държавата, в лицето на Института за паметниците на културата[2], и органите по опазване паметниците на културата при народните съвети, полага грижи за издирване, изучаване и опазване на всички недвижими паметници на културата, включително и археологическите (Пак там, чл. 38, букв. а.). Дейностите по издирване и изучаване на недвижимите археологически паметници се осъществява чрез: деклариране, регистрация, инвентаризация и паспортизация (Пак там, чл. 40). Реализацията на тези стъпки, е всъщност процедура по юридическото опазване на археологическите паметници.

На 4 април 1960 г. е прието **Постановление № 82 „За създаване на специализирана организация при Института за паметниците на културата"**, която има за задача да извършва укрепителни, консервационни и възстановителни дейности на недвижимите паметници на културата (ИПНС, бр. 29, 1960).

Широкомащабните археологически разкопки, обявяването на нови археологически, архитектурни, природни и исторически резервати в страната, разширяването на реставрационно-консервационните дейности, както и разрастването на музейната мрежа през 60-те години, налагат една нова нормативна уредба за опазването на културното наследство на България (Недков 2006: 254). През 1966 г. ръководството на Комитета за култура и изкуство издава нареждане за разработване на проектозакон за музеите и правилник за неговото прилагане (Денчев, Василева 2010: 266). След дълги обсъждания, на 4 април 1969 г. е приет новия **„Закон за паметниците на културата и музеите"** (ДВ, бр. 29, 1969). В него се казва, че паметниците на културата са общонародно достояние (Пак там, чл. 2), а тези открити при археологически разкопки [движими и недвижими] са собственост на държавата (Пак там, чл. 16). В закона се дава описание на различните категории паметници, в които влизат и недвижимите археологически паметници, като: селища, квартали, крепости, кули, ровове, светилища, некрополи, могили и др. (Пак там, чл. 3, бук. а. и б.). Един от основните текстове е свързан с обявяването на паметниците на културата, което се извършва от компетентните централни и местни органи по опазването им. Недвижимите архео-

[2] През 1957 г. Службата за паметниците на културата към КНИК, създадена през 1952 г., прераства в Институт за паметниците на културата, който по-късно е преименуван в Национален институт за паметниците на културата (Недков 2006: 252; Стаменова 2012: 84), а днес е известен под наименованието Национален институт за недвижимо културно наследство.

логически паметници, които имат особено значение за историята и културата на страната ни се обявяват за резервати от Министерски съвет по предложение на Комитета за изкуство и култура, който е с ранг на министерство[3]. Комитетът упражнява и върховния надзор върху резерватите, като всяка една дейност, която се извършва на територията на резервата се съгласува или изработва от НИПК (Пак там, чл. 4). Ръководството и надзорът по издирване, изучаване и опазване на паметниците се извършва от КИК, чрез своите органи, народни съвети и други държавни и обществени органи (Пак там, чл. 5). Археологическите проучвания на територията на България се извършват от Археологическия институт при БАН, както и от държавните музеи, НИПК и специалисти по археология в университетите, след разрешение от института. Докато с разрешение на МС разкопки в България могат да се извършват и от чуждестранни институти. Що се отнася до укрепителните, възстановителните и консервационни дейности те са делегирани на НИПК при КИК (Пак там, чл. 15). Археологически проучвания за издирване на паметници на културата могат да се извършват и в обществени и частни имоти, без да бъдат очуждавани, като за нанесените щети се изплаща обезщетение (Пак там, чл. 17). При откриване на недвижими археологически паметници вследствие на строителни и селскостопански дейности, работата се спира до определяне на техния статут, като собствениците и ръководителите на строежите трябва да бъдат уведомени в едномесечен срок получавайки указания за мерките, които трябва да предприемат за проучването и запазването им (Пак там, чл. 18). Недвижимите археологически паметници, като част от всички недвижими паметници на културата се степенуват в зависимост от тяхното научно-историческо, архитектурно-градоустройствено и художествено значение: със световно значение, национално значение, местно значение, за сведение (Пак там, чл. 19), а от 2004 г. се включва и с ансамблово значение (ЗПКМ, 2006, чл. 19). През следващите десетилетия ЗПКМ претърпява редица изменения и допълнения, като последните поправки са от месец април 2006 г. (ЗПКМ, 2006). Едно от важните изменеия е смяната на ръководния орган, който упражнява ръководството и надзора по издирването, изучаването и опазването на паметниците – от КИК тази дейност преминават в ръцете на новосъздаденото Министерството на културата и неговият министър. Органите, с които МК осъществява дейността си са местното самоуправление и органите на изпълнителната власт в общините, които заменят народните съвети и други обществени органи (Пак там, чл. 5, ал. 1 и 2). Според измененията в закона след 1989 г. археологическите паметници са отделени от останалото недвижимо наследство, като в чл. 12, ал. 1 се казва: „всички археологически обекти... на територията... на Република България“ (Пак там, чл. 12, ал. 1).

През 70-те и 80-те години са приети няколко наредби, свързани с опазването на недвижимото културно наследство и археологическите паметници, като част от него. Едни от тях са пряко свързани с недвижимите археологически паметници и имат ключово значение за опазване им: **„Наредба № 5 за издирване, изучаване и документиране на недвижимите паметници на културата“** (ДВ, бр. 6, 1979); **„Наредба № 17 за определяне границите и режима за използване и опазване на недвижими паметници на културата извън насе-**

[3] КИК е наследник на Комитета за култура и изкуство (ККИ), който е създаден през 1963 г., с което МПК се разделя на МНП и ККИ. През 1966 г. ККИ е преименуван на КИК, а през 1977 г. на Комитет за култура (КК) (БДИ 1987: 103–107).

лени места“ (ДВ, бр. 35, 1979); **„Наредба № 11 за реда за приемане на извършени консервационни и реставрационни работи по недвижими паметници на културата“** (ДВ, бр. 25, 1983), **„Наредба № 4 за буферните зони около резерватите** (ДВ, бр. 77, 1980), а други имат включени текстове, които се отнасят и за недвижимото археологическо наследство, като **„Наредба № 6 за използване и представяне на недвижимите паметници на културата“** (ДВ, бр. 30, 1979).

Важни юридически документи, свързани с опазването и популяризирането на недвижимото културно наследство с археологически профил са и издадените през 50-80-те г. на XX в. постановления, наредби и разпореждания за създаване и опазване на историко-археологически резервати в страната, като продължение на подетата инициатива още преди Втората световна война (1939–1945 г.). С Постановление № 161 на МС от 5 август 1958 г. са създадени историко-археологически резервати „Ранно средновековен град Плиска“, „Ранносредновековен град Преслав“ и „Праисторически, антични и средновековни структури до Мадара“, а през 1981 г. е приета и **„Наредба № 22 за опазване на историко-археологическите резервати Плиска – Мадара – Преслав“**. През годините са издадени подобни документи и за създаването и опазването на историко-археологически резервати в: Пловдив (Античен град Филипопол), Велико Търново (Царевец, Трапезица и Момина крепост), София (Антична Сердика и Средновековен Средец), Варна (Античен град Одесос), Стара Загора (Античен град Августа Траяна), Хисаря (Античен град Диоклецианополис), Ловеч (Средновековната крепост Хисаря), Силистра (Древно селище Дуросторум-Дръстър), Разград (Античен град Абритус), Никюп (Античен град Никополис ад Иструм), Кабиле (Тракийски античен град Кабиле) и др. (Стаменова 2012: 94–99).

Обществено-политическите и икономически промени в страната след 1989 г. се отразяват негативно върху законодателната дейност в областта на опазване на културното наследство. Съществените промени в структурата на държавния апарат налагат и приемането на нова Конституция на България, гласувана на 12 юли 1991 г. (ДВ, бр. 56, 1991). В нея се съдържа текст, който казва, че държавата трябва да се грижи за опазването на националното историческо и културно наследство (Пак там, чл. 23). В чл. 18, ал. 1 се изтъква, че и „археологическите резервати, определени със закон са изключителна държавна собственост“ (Пак там, чл. 18, ал. 1). След промените от 1989 г. са необходими две десетилетия на българските управляващи да изготвят и приемат нов **„Закон за културното наследство“**. Той е гласуван от 40-то Народно събрание на 26 февруари 2009 г. (ДВ, бр. 19, 2009). В чл. 1, ал. 1 се казва, че законът урежда опазването и закрилата на културното наследство на Република България (Пак там, чл. 1, ал. 1), като в това число влизат и недвижимите културни паметници с археологически профил. По силата на новия закон терминът „паметник на културата“ се заменя с понятието „културна ценност“ (Пак там, Преходни и Заключителни разпоредби, § 24–42). Закрилата се осигурява от страна на държавата (Пак там, чл. 1, ал. 2), като се създава Национална система по опазване на културното наследство, която включва държавни и общински органи за управление и контрол на дейностите по опазване на културното наследство, музеите и други културни и църковни организации (Пак там, гл. 2, чл. 11). Според текстовете на закона археологическото наследство е част от културното наследство на страната, като то се определя като „наземни, подземни и подводни археологически обекти и резервати“ (Пак там, гл. 6) и включва „материални следи за човешка дейност, неделими от средата, в която са създадени, които се идентифицират чрез археологически разкопки“. Някои от тези археологически следи могат да се определят

като архитектурно-строителни ценности – сгради, съоръжения, конструкции или части от тях, които имат високо културна и историческа стойност. Недвижимите културни ценности с археологически профил се определят спрямо своята принадлежност към определен исторически период – Праистория, Античност, Средновековие, Османски период. Според броя, пространствената структура и териториалния обхват недвижимите културни ценности с археологически профил могат да бъдат единични или групови, като груповите могат да се разделят на ансамбли, комплекси и археологически резервати. Важно разделение при археологическите паметници се прави и според тяхната културна и научна стойност и обществена значимост, в следните категории: „световно значение" – вписани в Списъка на световното наследство; „национално значение" – археологически резервати и други обекти с изключителна стойност за културата и историята на страната ни; „местно значение" – свързани с културата и историята на съответните населени места и области; „ансамблово значение" – поддържащите пространствената характеристика и архитектурната типология на груповата ценност, към която принадлежат; от 2011 г. е включена и категорията „за сведение" – самостоятелни обекти с ниска индивидуална стойност – носители на информация за научната и културната област, към която се отнасят. Статутът на националните археологически резервати се определя със закон за всеки отделен резерват (Пак там, гл. 4, чл. 45–50).

Според текстовете на закона опазването на недвижимото културно наследство, в това число и археологическите ценности, представлява цял един процес от няколко изключително важни стъпки – идентифициране, което включва издирване, изучаване и предварителна оценка; деклариране – декларирането на обекти, които имат качествата на недвижими културни ценности се извършва от НИНКН, като с него се определя научната и културна стойност на недвижимия обект, предварителната му класификация, категория и временните режими на опазване; регистриране – декларираните ценности подлежат на комплексна оценка във връзка с регистрирането им и когато се установи, че те имат качества на недвижими културни ценности директорът на НИНКН прави предложение до министъра на културата за тяхната окончателна класификация, категоризация и режими на опазване (Пак там, гл. 5, разд. I–III). В закона е поместена цяла една глава, която се отнася за археологическото културно наследство (Пак там, гл. 7), което се разделя на движими и недвижими материални следи от човешката дейност от различни исторически епохи. Всички недвижими културни ценности с археологически профил са публична държавна собственост, като те имат статут на културни ценности с категория „национално значение" или „национално богатство" до установяването им като такива по реда на Закона (Пак там, чл. 146). Археологическото наследство на страната се издирва и изучава чрез теренни проучвания, посредством деструктивни и недеструктивни методи, като вторите се прилагат при всяка възможност. Що се отнася до начина на организация на разкопките, те биват редовни и спасителни, като се извършват по ред, определен с наредба на министъра на културата. Редовните археологически теренни проучвания се осъществяват след разрешение на министъра на културата или оправомощено от него длъжностно лице въз основа на експертно становище на Съвета за теренни проучвания, а когато те са спасителни, разрешението се издава от председателя на Съвета за теренни проучвания, който уведомява министъра на културата. В текста на закона е дадено подробно описание на това, кои лица могат да извършват археологически проучвания, както и нужната документация за издаване на разрешение за разкопки. Дадени са и стъпките, които трябва да се

спазват от научния ръководител при провеждане на археологическите проучвания и след техния край (Пак там, чл. 153 и чл. 158).

Веднага след приемането на „Закона за културното наследство", започват и дискусии в научните и експертни среди, свързани с работата по опазване на културното наследство на България, относно ефективността на нормативния акт. Според не малко експерти законът е преливащ от недомислия и е неефективен както по отношение на недвижимите, така и на движимите културни ценности (Тулешков 2009: 120). Тук ще дам пример от първия текст на закона, свързан с опазването на недвижимото археологическо наследство, относно възстановяването археологическите обекти. В чл. 153, ал. 1, т. 5 се казва, че лицето, което получава разрешително за провеждане на археологически разкопки е длъжно да „осигури частично или пълно възстановяване на външния вид на археологическия обект, освен в случаите, когато има друго решение, по смисъла на издаденото разрешение за теренно проучване" (ДВ, бр. 19, 2009, чл. 153, ал. 1, т. 5), а след изменението на същатата точка от 2011 г. се казва, че лицето е длъжно да: „осигури възстановяване на външния вид на археологическия обект, когато теренното археологическо проучване няма да продължи, освен в случаите, когато има друго решение, взето по реда на този закон" (ДВ, бр, 54, 2011, § 87, ал. 1, т. 5). Тук ключовата дума е „възстановяване". Какво иска да каже уважаемият български законотворец с този термин, особено след като от текста отпада думата „частично" и остава само „възстановяване на външния вид на археологическия обект"? Дали се има предвид възстановяване на мястото и терена във вида отпреди извършените разкопки или нещо друго, може само да се гадае. Но така написан, текста може да бъде тълкуван по-различни начини. Съществуват предположения, че този текст ще развърже ръцете на доста „експерти", които имат желание да възстановят нашето недвижимо археологическо наследство в цялостен вид, независимо от нанасянето на пагубни вреди върху неговата автентичност със своите хипотетични реконструкции.

В края на XX и началото на XXI в. са гласувани редица нормативни документи, които са свързани с опазването и проучването на недвижимото археологическо наследство. През 1996 г. е приета **„Наредба № 26 за развитието, ползването и управлението на автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България"** (ДВ, бр. 34, 1996), а две години по-късно е обнародвана **„Наредба № 5 за обявяване на недвижимите паметници на културата"** (ДВ, бр. 60, 1998), която отменя и заменя „Наредба № 5 за издирване, изучаване и документиране на недвижимите паметници на културата" от 1979 г. След гласуване на ЗКН, на 14 февруари 2011 г. е приета **„Наредба № Н-00-0001 за извършване на теренни археологически проучвания"**, която регламентира условията и реда за провеждане на археологическите разкопки (ДВ, бр. 18, 2011). В специална глава от наредбата се регламентира регистрацията и използването на специални технически средства при провеждане на археологически проучвания, а МК води регистър, в който се вписва информацията за всяко едно от тези средства (Пак там, гл. 6). Същата година е приета и **„Наредба за обхвата, структурата, съдържанието и методологията за изработване на плановете за опазване и управление на единични или групови недвижими културни ценности"**, която има голямо значение за начина на опазване на недвижимото археологическо наследство (ДВ, бр. 19, 2011). На 6 април 2011 г. МК приема **„Наредба № Н-2 за създаване, поддържане и предоставяне на информация от Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България"**. С нея се урежда редът на създаване и поддържане на

системата „Археологическа карта на България“, както и по какъв начин и на кого може да се предостави информация от нея (ДВ, бр. 32, 2011). Тя представлява база данни, която съхранява информация за недвижимите културни ценности с археологически профил на България, създадена и поддържана от Националния археологически институт с музей при БАН (Пак там, чл. 2). Важен нормативен документ, който има значение за опазването недвижимото археологическо наследство е приетата на 21 ноември 2012 г. **„Наредба № Н-12 за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в Националния регистър на недвижимите културни ценности“**. В нея е регламентиран редът за идентифициране, деклариране и предоставяне на статут на недвижими културни ценности, част от които са археологическите паметници (ДВ, бр. 98, 2012).

Издадени и приети са и различни поднормативни документи, като правилници и заповеди, които които имат отношение към работата по издирване, изучаване и опазване на недвижимото археологическо наследство. През годините са гласувани няколко правилника за устройството и задачите на НИНКН, с техните изменения и допълнения (ДВ, бр. 102, 1976; ДВ, бр. 28, 2000; ДВ, бр. 8, 2012), както и правилници за провеждане на археологически проучвания, като: **„Правилник за провеждане на теренни археологически проучвания в Република България“** от 1997 г. (ДВ, бр. 12, 1997); **„Правилник за работа със земекопна техника на археологически обекти в Република България“**, приет на 12 май 2006 г. на заседание на Съвета за теренни проучвания към НАИМ при БАН (Правилник за работа със земекопна техника, 2006), **„Правила за предоставяне на целева финансова подкрепа за теренни археологически проучвания и теренна консервация“** и **„Правила за избор на обекти и определяне на дейности за предоставяне на целева финансова подкрепа в областта на консервацията и реставрацията на недвижими културни ценности“** за различни години (Дирекция „Културно наследство“, 2019) и др.

През 2012 г. се ражда идеята за „**Закон за Великите старите столици на България“**. Новият законопроект се отнася за градовете Плиска, Велики Преслав, Велико Търново и Видин. Според вносителите му нормативната реформа е необходима с цел да се регламентират по-ясни политики за опазване, поддържане, управление, развитие и популяризиране на историко-археологическите резервати – старите столици на България. В началото на декември 2016 г. проектът е внесен в деловодството на НС за разглеждане и гласуване (Писмо № 654-01-139). След като този законопроект е отхвърлен, на 26 януари 2022 г. е внесен нов текст за обсъждане и гласуване в НС, който вече включва и градовете Никопол и Силистра (Писмо № 47-254-01-9). В края на юли 2022 г. Законопроектът е отхвърлен от Комисията по култура и медии към НС (Комисия по културата и медиите, 2022).

Нормативната база е необходимото първостепенно условие за юридическото и физическо опазване на българското недвижимо културно наследство с археологически профил.

В последните години тече ожесточен диспут по темата „Опазване на културното наследство на страната“. Най-сериозните дебати са свързани с промените в Закона за културното наследство, които се отнасят за опазването на недвижимите културни ценности. Голяма част от експертите в областта се обединяват с една единствена цел – да се промени този неефективен за българското културно наследство нормативен акт. Измененията в някои негови текстове са наложи-

телни с оглед опазването на недвижимите културни ценности с археологически профил и запазването им в автентичен вид, носещи историческа информация и културни послания за бъдещите поколения на България и чуждестранните гости на страната.

Съкращения:

БАН – Българска академия на науките
ДВ – Държавен вестник
ЗПКМ – Закон за паметниците на културата и музеите
ИПНС – Известия на Президиума на Народното събрание (ДВ)
КИК – Комитет за изкуство и култура
КК – Комитет за култура
ККИ – Комитета за култура и изкуство
КНИК – Комитет за наука, изкуство и култура
МИИ – Министерство на информацията и изкуствата
МК – Министерство на културата
МНК – Министерство на народната просвета
МПК – Министерство на просветата и културата
НАИМ – Национален археологически институт с музей
НИНКН – Национален институт за недвижимо културно наследство
НИПК – Национален институт за паметниците на културата
НРБ – Народна република България
РБЕ – Ранна бронзова епоха
ТКЗС – Трудовото кооперативно земеделско стопанство
ЦДА – Централен държавен архив

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Нормативни и архивни документи

Конституции

ДВ, бр. 56, 1991: Конституция на България. – *Държавен вестник, бр. 56, 13.07.1991*.

Закони

ДВ, бр. 29, 1969: Закон за паметниците на културата и музеите. – *Държавен вестник, бр. 29, 11.04.1969*.

ЗПКМ, 2006: Закон за паметниците на културата и музеите. *София, 2006*.

ДВ, бр. 19, 2009: Закон за културното наследство. – *Държавен вестник, бр. 19, 13.03.2009*.

ДВ, бр. 54, 2011: Закон за изменение и допълнение на Закона за културното наследство. – *Държавен вестник, бр. 54, 15.07.2011*.

Наредби

ДВ, бр. 6, 1979: Наредба № 5 за издирване, изучаване и документиране на недвижимите паметници на културата. – *Държавен вестник, бр. 6, 19.01.1979*.

ДВ, бр. 30, 1979: Наредба № 6 за използване и представяне на недвижимите паметници на културата. **–** *Държавен вестник, бр. 30, 13.04.1979*.

ДВ, бр. 35, 1979: Наредба № 17 за определяне границите и режима за използване и опазване на недвижими паметници на културата извън населени места. – *Държавен вестник, бр. 35, 04.05.1979*.

ДВ, бр. 77, 1980: Наредба № 4 за буферните зони около резерватите. – *Държавен вестник, бр. 77, 03.10.1980*.

ДВ, бр. 25, 1983: Наредба № 11 за реда за приемане на извършени консервационни и реставрационни работи по недвижими паметници на културата. – *Държавен вестник, бр. 25, 29.03.1983*.

ДВ, бр. 34, 1996: Наредба № 26 за развитието, ползването и управлението на автоматизираната информационна система Археологическа карта на България. – *Държавен вестник, бр. 34, 23.04.1996*.

ДВ, бр. 60, 1998: Наредба № 5 за обявяване на недвижимите паметници на културата. – *Държавен вестник, бр. 60, 27.05.1998*.

ДВ, бр. 18, 2011: Наредба № Н-00-0001 за извършване на теренни археологически проучвания. – *Държавен вестник, бр. 18, 01.03.2011*.

ДВ, бр. 19, 2011: Наредба за обхвата, структурата, съдържанието и методологията за изработване на плановете за опазване и управление на единични или групови недвижими културни ценности. – *Държавен вестник, бр. 19, 08.03.2011*.

ДВ, бр. 32, 2011: Наредба № Н-2 за създаване, поддържане и предоставяне на информация от Автоматизирана информационна система Археологическа карта на България. – *Държавен вестник, бр. 32, 18.04.2011*.

ДВ, бр. 98, 2012: Наредба № Н-12 за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в Националния регистър на недвижимите културни ценности. – *Държавен вестник, бр. 98, 11.12.2012*.

Постановления, правилници, инструкции

ИПНС, бр. 7, 1952: Постановление № 1608 За запазване на паметниците на културата. – *Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 7, 22.01.1952*.

ИПНС, бр. 68, 1958: Постановление № 165 За опазване паметниците на културата и развитието на музейното дело у нас. – *Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 68, 26.08.1958*.

ИПНС, бр. 29, 1960: Постановление № 82 За създаване на специализирана организация при Института за паметниците на културата. – *Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 29, 08.04.1960*.

ДВ, бр. 8, 2012: Постановление № 8 от 18.01.2012 г. За приемане на правилник за устройството и дейността на Националния институт за недвижимо културно наследство. – *Държавен вестник, бр. 8, 27.01.2012*.

ИПНС, бр. 71, 1959: Правилник за приложение на 165-то постановление. – *Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 71, 04.09.1959*.

ДВ, бр. 102, 1976: Правилник за устройството и задачите на Националния институт за паметниците на културата. – *Държавен вестник, бр. 102, 24.12.1976*.

ДВ, бр. 12, 1997: Правилник за провеждане на теренни археологически проучвания в Република България. – *Държавен вестник, бр. 12, 07.02.1997*.

ДВ, бр. 28, 2000: Постановление № 38 от 27 март 2000 г. за приемане на Правилник за устройството и задачите на Националния институт за паметниците на културата. – *Държавен вестник, бр. 28, 04.04.2000*.

Правилник за работа със земекопна техника, 2006: Правилник за работа със земекопна техника на археологически обекти в Република България. – *Съвет за теренни проучвания към НАИМ-БАН, 2006*. – http://naim.bg/bg/content/category/100/33/ (Видян на 03.09.2022).

ИПНС, бр. 79, 1952: Инструкция за привеждане в известност, регистрация и опазване паметниците на културата. – *Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 79, 23.09.1952*.

Централен държавен архив

ЦДА на НРБ, ф. 143, оп. 9, а.е. 138, л. 102: Преписка на КНИК. – *Централен държавен архив на НРБ. Държавна агенция архиви, ф. 143, оп. 9, а.е. 138*

Писма

Писмо № 654-01-139: Писмо до Председателя на Народното събрание стекст на Закон за старите столици на България. Проект. вх. № 654-01-139/09.12.2016 г. – Законопроекти. Народно събрание на Република България. 2016. – http://parliament.bg/bg/bills/ID/66499 (Видян на 02.09.2022).

Писмо № 47-254-01-9: Писмо до Председателя на Народното събрание с текст на Закон за старите столици на Република България. Проект вх. № 47-254-01-9/26.01.2022 г. – Законопроекти. Народно събрание на Република България. – https://www.parliament.bg/bg/bills/ID/163994 (Видян на 09.09.2022).

Литература

Монографии и статии

БДИ 1987: *Български държавни институции, 1879–1986. Енциклопедичен справочник.* Съст. В. Меодиев, Л. Стояов. София, 1987.

Денчев, Василева 2010: С. Денчев, С. Василева. *Държавна политика за културно-историческото наследство на България, 1878–2009.* София, 2010.

Недков 2006: С. Недков. *История на музейното дело в България.* София, 2006.

Стаменова 2012: М. Стаменова. *Модели на опазване на културното археологическо*

наследство в България. София, 2012.

Тулешков 2009: Н. Тулешков. *Новият закон е пагубен за недвижимото културно наследство.* – В: *Паметници, реставрация, музеи*, 1–2, 2009, с. 120–121.

Интернет източници

Дирекция „Културно наследство“ 2019: Дирекция „Културно наследство, музеи и изобразителни изкуства“. Недвижимо културно наследство. Министерство на културата, 2019. – http://mc.government.bg/page.php?p=58&s=429&sp=430&t=0&z=0 (Видян на 05.09.2022).

Комисия по културата и медиите 2022: Комисия по културата имедиите. Обсъждане и гласуване на Законопроект за старите столици в Република България, № 47-254-01-9, внесен на 26.01.2022 г. Видео архив, 21.07.2022.

https://www.parliament.bg/bg/parliamentarycommittees/2966 (Видян на 09.09.2022).

S U M M A R Y

BULGARIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE WITH ARCHAEOLOGICAL PROFILE (1878–1944). HISTORICAL REVIEW

Daniel Ivanov

The study is a continuation of D. Ivanov's article "Bulgarian legislation in the field of immovable cultural heritage with an archaeological profile (1878–1944). Historical overview", published in the "E-Bulletin" of the Regional History Museum – Sofia, № 4, 2021. An attempt has been made to provide a historical review of the Bulgarian legislation in the field of immovable cultural heritage with an archaeological profile from the Second World War period to the present. With the political and social changes that occurred after the end of the war, a new stage in the legislation in the field of immovable cultural heritage began. New legislative acts have been adopted that upgraded what was already achieved in the previous period in the field of regulations related to the protection of immovable cultural heritage. Fifty eight years after the enactment of the Antiquities Act of 1911, a new "Cultural Monuments and Museums Act" (1969) was passed, which remained in force until 2009, when the latest "Cultural Heritage Act" was passed.

Ключови думи: *археологическо наследство, българско законодателство, исторически преглед*

Keywords: *archaeological heritage, Bulgarian legislation, historical review*

A B T O P

Д-р Даниел Иванов
Регионален исторически музей – София
daniel_ivanov1979@abv.bg

Daniel Ivanov, PhD
Regional History Museum – Sofia
daniel_ivanov1979@abv.bg